

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 1.
LXV. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 1. szám

SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Klement Judit – Manhercz Orsolya Köszöntés	5
Deák Ágnes A bölcs, de félénk Fabius Cunctátor: gróf Esterházy Móric	7
Ress Imre A horvát 1861. évi LXII. törvénycikk királyi szentesítésének legendája és legitimációs funkciója	29
Vér Eszter Virág Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz	43
Manhercz Orsolya „Istenem, istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros.” Udvari élet Pest-Budán a 19. században	65
Cieger András – Matolcsi Réka Királyhűség, állampolgári lojalitás, nemzeti identitás. Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon	87
Ifj. Bertényi Iván A delegáció főrendiház által választott tagjainak társadalmi háttere	99
Gyáni Gábor Szocializáció az arisztokrata családokban	123
Konrád Miklós Sportélet, polgárosodás és antiszemitizmus Magyarországon, 1867–1914	139
Klement Judit Budapest és a malmok, 1841–2008	155

SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

KÖSZÖNTÉS

Somogyi Éva hat évtizedes történészi munkássága rendkívüli értéke a hazai történetírásnak. Ma már talán ő sem bánja, hogy az MTA Történettudományi Intézetének fiatal kutatójaként az intézeti irányelvek eltérítették őt az eredeti, 17. századi témájától, és az 1960-as évek közepe óta az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a Habsburg Birodalom áll publikációs fókuszában.

Érdeklődése a politikatörténet felől indult, és Somogyi Éva megkerülhetetlen alaputatásokat végzett el a kiegyezés létrejöttének osztrák és magyar politikai hátterére, Ferenc József alakjára, a dualista állam közös minisztertanácsának, illetve magának az Osztrák–Magyar Monarchia politikai szervezetének működésére nézve. Tudományos elemzések mellett ráadásul a forráskiadás fáradságos munkáját is vállalta a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek közlésével sok éven át. Politikatörténeti munkáiban is tetten érhető társadalomtörténeti érzékenységének a közös külügyminisztérium magyar tisztviselőinek példaértékű elemzése lett a terméke.

Somogyi Éva munkáit a szakmai igényesség, széleskörű forrásismeret és elmélyült szakirodalmi jártasság jellemezte mindig is. Tudását nemcsak tudományos publikációkban kamatoztatta, de meg is osztotta azt. Sok évtizeden át dolgozott a Történettudományi Intézet 19. századi osztálya kollektívájának tagjaként intézeti projektekből, szerkesztőbizottsági tagja volt a *Történelmi Szemlének* és tanított az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskolájában is.

Somogyi Éva munkásságát számos kitüntetés, elismerés koronázta, amelyek ugyan csak igazolták, hogy kiemelkedő történész nemcsak Magyarországon, de nemzetközi szinten is. Az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja 2000 óta. Ezek mellett ugyanakkor kollégái, tanítványai tisztelete és szeretete is végigkísérte pályáját. Ennek újabb bizonyítéka kíván lenni a *Történelmi Szemle* 2023. évi első száma, melynek szerzői Somogyi Éva történész kivételes munkássága előtt szeretnének tisztelegni a maguk módján, saját kutatási eredményeik publikálásával. Írásaink a politika-, társadalom- és várostörténet területéről merítenek a 19. századra fókuszálva.

Deák Ágnes tanulmánya gróf Esterházy Móric elfeledett és háttérbe szorult alakján keresztül a neoabszolutizmus politikai szereplőit és a kiegyezéshez vezető folyamatot idézi fel. Ress Imre a horvát 1861. évi LXII. törvénycikk értelmezései révén szintén a kiegyezés előtti időszakból indul ki és Horvátországnak a Habsburg Birodalmon belüli lehetséges

vagy kívánt helyét elemzi. Vér Eszter Virág tanulmánya már közvetlenül a kiegyezés előtti évre fókuszál Erzsébet császárné magyarországi tartózkodásának bemutatásával, ami persze nem csak a kiegyezés előkészítéséről, de a császár és felesége viszonyáról is szól. Manhercz Orsolya írásában végigkíséri, miként és mennyiben szolgált a Budai Vár királyi rezidenciaként a 19. század folyamán, így azt is, mikor látta vendégül a Vár Ferenc Józsefet és Erzsébetet. Cieger András és Matolcsi Réka elemzése a kiegyezéssel létrejött dualista állam iránti lojalitást vizsgálja a monarchia szimbolikus jelképeihez és alakjaihoz, például a királyhoz való viszonyon keresztül a nemzeti identitással a háttérben. Ifj. Bertényi Iván írása az Osztrák–Magyar Monarchia egyik közös intézményét, a delegációt veszi górcső alá, de nem politikatörténeti, hanem társadalomtörténeti szempontból a magyar főrendiház által választott delegációtagokról nyújtva beható áttekintést, akiknek többsége arisztokrata volt. Gyáni Gábor tanulmányában az arisztokrácia életének a politikai szerepléstől távolibb, de azt sok szempontból előkészítő része kerül társadalomtörténeti elemzés alá: a főnemesi családokban folyó nevelés kérdése. Konrád Miklós írása a 19. század végi magyar társadalomnak a zsidósághoz való viszonyát, vagyis az antiszemitizmus és a polgárosodás kérdését a budapesti sportklubok elemzésén keresztül vizsgálja, ahol az arisztokraták mellett a városi (nagy)polgárság is helyet kért magának. Klement Judit tanulmányában pedig Budapest mint a 19. század közepi ipari vállalkozások helyszíne az elemzés tárgya, a város és az itt létesült gőzmalomvállalkozások egymásra gyakorolt hatásán keresztül.

Bízunk benne, hogy írásaink örömet szereznek az általunk nagyra becsült és tisztelt Ünnepeitnek, akinek tudományos érdeklődésére és meglátásaira, tanácsaira még sok évig szeretnénk igényt tartani. Ennek reményében kívánunk Somogyi Évának nagyon jó egészséget és remek tudományos olvasmányélményeket.

Klement Judit és Manhercz Orsolya, a lapszám szerkesztői

A BÖLCS, DE FÉLÉNK FABIUS CUNCTÁTOR: GRÓF ESTERHÁZY MÓRIC

DEÁK ÁGNES

THE WISE BUT TIMID FABIUS CUNCTATOR: COUNT MÓRIC ESTERHÁZY

Count Móric Esterházy was an influential minister in the 1860s, a confidant of the Emperor Francis Joseph I, whose oeuvre was quickly forgotten by his contemporaries after 1867. The paper surveys the stations of the count's diplomatic career between 1830 and 1856, and then explores the process by which between the summer of 1861 and the autumn of 1866 he had emerged as the most dangerous political rival of state minister Anton Schmerling. Esterházy played an active role in convincing Francis Joseph to start bargaining with the Hungarian liberals in 1865, but overestimated the political weight of the Conservative camp in Hungary, and had consequently become by late 1866 an obstacle to the successful conclusion of the negotiations by compromise. He was and remained attached to the policies of Metternich in a world that had been radically transformed after the revolutions of 1848, and was thus doomed to failure.

Keywords: Count Móric Esterházy, minister, diplomat, compromise, Francis Joseph

Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator (i. e. 260–203) római hadvezér és ötszörös konzul a második pun háború idején az Itáliában portyázó Hannibált állandóan, de csak messziről követte csapataival. (Innen a *Cunctator* [tétovázó] ragadványnév.) Nem támadta, mivel tudta, ezzel kimerítheti utánpótlási vonalait, kifáraszthatja csapatait. Nem törődött azzal, hogy gyávának bélyegezték, rendíthetetlen szilárdsággal kivárta a megfelelő pillanatot, hogy lecsaphasson.¹ Amikor az éles nyelvű publicista, Kecskeméthy Aurél 1862 elején először találkozott Bécsben a fél évvel korábban kinevezett tárca nélküli miniszterrel, Esterházy Móriccal, Fabius Maximus jutott róla eszébe. Németül csevegtek, s Kecskeméthy vitriolos tollához illően rögzítette naplójában benyomásait: „Arcza oly jelentékeny szellemes és mély, hogy művészek s tudósok közt is föltünnék, hát még szamar ministerek közt.” S azután következett a szentencia: „Esterházy szelleműs bölcs, de

Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modern-kori Magyar Történelmi Tanszék.

1 Fabius Maximus. In: *Plutarchos párhuzamos életrajzai*. I–IV. [Ford., jegyz. Kacs Kovics István.] Bp., 1894–1900. I. 367–397.

félénk, Fabius Cunctátor.”² Persze ekkor még Esterházy félelmetes politikus ellenfele, Anton Schmerling lovag államminiszter, az osztrák–német liberális tábor legnagyobb tekintélye, hatalmának csúcán állt, s nem lehetett tudni, csak remélni és sejtetni, hogy a kor új Hannibáljaként előbb-utóbb mégiscsak energiáit és támogatóinak hadát vesztve kénytelen lesz távozni a politikai csatatérről, Esterházy pedig majd nagy tiszteletnek örvend, mint Fabius Maximus egykor. Nem így történt.

Egy dinasztiahú, konzervatív magyar gróf életműve a kortárs politikai áramlatok sűrűjében

Schmerling ugyan megbukott 1865 nyarán – Esterházy erőfeszítéseinek is hála –, de Esterházynek is követnie kellett őt 1866 őszén. Bár a nagyközönség az 1867-ben megjelent *Országgyűlési Emlékkönyvből* értesülhetett arról, hogy Esterházy adta meg a Schmerling nevével fémjelzett „centralistico-bureaukrata minisztériumnak” a „halálos döfést”, s elsősorban az ő érdeme, hogy 1865 őszén Ferenc József szakított a provizórium politikájával, s újra a magyar konzervatív, majd liberális politikai elittel való egyezkedés felé fordult,³ érdemei mégis gyorsan feledésbe merültek.

A dualizmus évtizedeiben csak ritkán merült fel neve, és akkor is leginkább meglehetősen ellenséges hangnemben. Amikor például 1878-ban Ferenc József az Aranygyapjasrend lovagjai közé emelte őt, a *Fővárosi Lapok* így kommentálta a hírt: „A múmiák – úgy mond – múmiák maradnak, még ha meg vannak is aranyozva.» A konzervatív grófok mai kitüntetése azonban sok helyen okozott aggodalmakat, mert a politikai mumiák néha – föltámadnak.”⁴ Amikor a már agg Esterházyt 1888-ban gondnokság alá helyezte családja, majd 1890 őszén meghalt, az évtizedekig tartó csend után újra felelevenítették érdemeit, de a hideg távolságtartás a legelismertebb közleményekre is jellemző volt. A „szigoruan catholicus irány”, a „feudális-ultramontán párt” képviselőjeként szóltak róla, és hogy valójában mindig is „bécsi gróf” volt, s csak nevében magyar.⁵ A legsarkosabban a *Buda-pesti Hirlap* nyilatkozott:

„Magyarországnak nincs oka meggyászolni ezt a magyar főurat. Esterházy Móric gróf szereplése az abszolút uralomra törő Ausztria történelmében van megírva azokon a lapokon, melyek Magyarország elnyomásáról beszélnek. [...] Az ő befolyásának tulajdonítják, hogy a Schmerling-minisztérium idejében Magyarországgal kezdett kiegyezési kísérletek abba maradtak. Jelentékeny része volt abban az elhatározásban, hogy

2 Kecskeméthy Aurél naplóbejegyzése. 1862. január 31., július 12. *Kecskeméthy Aurél naplója, 1851–1878*. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909. 123., 135–136.

3 Gróf Esterházy Móricz. In: *Országgyűlési Emlékkönyv*. 1866. Szerk. Farkas Albert. Pest, 1867. 78–79.

4 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1878. április 17. 435.

5 Hírek. *Kolozsvár* 1888. március 29. [Oldalszám nélkül.]; Fővárosi hírek. Reminiscentiák. *Fővárosi Lapok* 1888. március 30. 658.; Törvénykezés. *Pesti Hirlap* 1888. március 28. 11.; Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1890. november 11. 2293.; [„K.”:] A pirmai halottról (Gróf Esterházy Móric). *Fővárosi Lapok* 1890. november 13. 2305–2306.

a császár Velencét átengedte III. Napóleonnak és ezzel elveszett a dinasztia utolsó olasz birtoka. A porosz háború előtt Esterházy Móric grófot azok közé számították, kik a békés egyezkedésnek leghevesebb ellenzői voltak.”⁶

Más közleményekben is felbukkant az a megítélés, hogy Esterházy egykor jobban megértette Schmerlinget, mint Deák Ferencet, s nem a nemzeti törekvéseket támogatók valamelyik szárnyában, hanem annak ellenfelei között foglalt helyet.⁷ Életművét az aktuálpolitikai küzdelmek sűrűjében is értelmezték. A *Pesti Napló* vezércikkírója a Szabadelvű Párt konzervatívjai elleni támadásra használta fel az alkalmat, hogy a szerinte a nemzeti érdekeket semmibe vevő és Magyarországot fekete-sárgára festeni kívánó udvari politikusok metsző bírálatait adja.⁸ Még a leginkább elismerő közlemények is – különösen a *Fővárosi Lapok*ban, amely orgánium kiemelten foglalkozott ekkoriban Esterházy személyével – csak azt tudták a javára írni, hogy a „magánéletben mint kiválóan művelt, perfekt gentleman nagy tiszteletben állott”, s hogy „nem egyszer támogatott vallási, oktatási, emberbaráti, tehát igen nemes ügyeket, a »nemzeti« nagy törekvések s ügyek voltak azok, a melyeket nem értett s a melyekért nem buzgott”.⁹ [Kiemelés az eredetiben.]

Az utókor sommás ítéletével szemben nemcsak a konzervatív Kecskeméthy elismerő sorait idézhetjük. A Deák köréhez tartozó Lónyay Menyhért, az Andrássy Gyula vezette kormány későbbi minisztere a következőt jegyezte fel naplójában: „a gyöngye szavú, hideg modorú, magyarul nem tudó kis ember, oly melegen érző magyar, mint bármelyikünk és százszorta magyarabb, mint a kosmopolitikus eszmékkel saturált Jövő-pártiak kik csak a demagogia csillogó árnyképei után kapkodnak [...]. Azonban nem dualista.”¹⁰

S akkor még nem is szóltunk a konzervatív Szent-Ivány Vince véleményéről, aki 1863 kora tavaszán valóságos panegiriszt fogalmazott Esterházyról:

„Ezen kis termetű, őszbe vegyült barna hajú, nyírott, de elég hosszú bajszú, hosszas, mint mondják, úri arcú alak első pillanatra elárulja a benne rejlő *diplomátát*. Tekintete nyájas, komor, éles elmét s mély felfogási tehetséget sejtett. Társalgása igen vonzó – sokat beszél, de mégsem untat soha, s egyetlenegy társalgása sincs, melyből tanulni nem lehetne, mindig új és újakat mond; a komoly dolgokat mulattató élcekekkel vegyíti, nehogy unalmas legyen. Még nem láttam embert, ki gondolatait oly érthetőleg formulázni s így megértetni tudná. A magyar ügyeket eléggé ismeri, részint mostani tapasztalásaiból, részint ösztönszerűleg. Amit nem ért, háromszor s többször is kérdezi, egyszóval a felületes válaszóval nem szokta beérni – amint megértette a kérdést, tovább szövi, s rögtön consequentiákat állít fel belőle, s ezek megoldását szorgalmazza. Formáiban igen elegans [!], kifejezéseiben szabatos. Felette vigyázólag

6 Napi hírek. Egy volt osztrák miniszter halála. *Budapesti Hirlap* 1890. november 11. 5.

7 [„K.”:] A pirmai halotról, 2305.

8 Magyar államférfiak. *Pesti Napló* 1890. november 12. [Vezércikk.] 1.

9 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1890. november 11. 2293.; Hazai irodalom, művészet. Hibaigazítás. *Fővárosi Lapok* 1890. november 14. 2316.

10 Lónyay Menyhért naplóbejegyzése. [Dátum nélkül.] Idézi *Deák Ferencz beszédei*. I–VI. Összegy. Kónyi Manó. Bp., 1903. [2., bőv. kiad.] III. 470.

kell vele szólni, az eszes emberekre sokat tart. A császárnak kitűnő bizalmát látszik bírni, s ezt, mint tapasztaltam, az ország javára szokta felhasználni. Dynasticus érzelmű magyar hazafi mindamellett, mint maga mondá, hogy ő csak fél magyar, mert mindig diplomata volt, sőt még magyar nevelésben sem részesülhetett, de úgymond »érzelmeim hazafiasak, mert magyarnak születtem« [...] Esterháznak egy nagy hibáját abban vélem rejteni, hogy mindent a legtökéletesebben akarna tenni és tétetni; s innen van, hogy e gondolattól gyötörve az elhatározás percében visszariad, s határozatlan lesz. Azonban – amint tapasztaltam – ha alapos okoskodásokkal győztetik meg, ekkor enged, s kész a cselekvésre, de mindig észrevehető rajta, hogy 30 évig diplomata volt.”¹¹ [Kiemelés az eredetiben.]

Szent-Ivány Vincénél ugyanazokat a motívumokat látjuk, mint Kecskeméthy leírásában: bölcsesség, műveltség, ugyanakkor határozatlanság s abból fakadó féltékenység.

A Habsburg Monarchia központi igazgatásában szerepet játszó kortársainak véleménye ezzel szemben igencsak megosztott volt Esterházyról. Schmerling a visszaemlékezésiben „ájtatoskodó és jezsuita” modorú Esterházyt örökítette meg, aki állandóan támadott, majd inkább áttért a miniszterek háta mögötti intrikálás végül sikeresnek bizonyult módszerére, kihasználva a befolyásolható Ferenc József ingadozásait: „a konferencián hallgatott vagy a hozott határozatokat megszavazta, majd a hátsóajtón azonnal a császár kabinettjébe ment, hogy egészen ellenkező szellemben [...] működjön.”¹²

Ezzel szemben a konzervatív-ultramontán irányvonalat támogató Bernhard Ritter von Meyer emlékirataiban szinte csodálattal ír Esterházyról mint Metternich kancellár méltó utódjáról a diplomácia terén, dicsérve finom viselkedését, mély vallásosságát, tiszta erkölcsait, rövid, de velős hozzászólásait a miniszterek tanácsában, amelyek szerinte mindig fején találták a szöveget, és nem utolsósorban kiemelte a monarchia iránti odaadását. Idézte Esterházyt, aki szerinte kijelentette, „valami egyedít testesít meg magyarként, mert nálam Magyarországot megelőzi Össz-Ausztria, míg hazámfiainál épp az ellenkező a helyzet”.¹³

A történeti szakirodalomban is egymásnak élesen ellentmondó interpretációkat találunk róla. A birodalom államjogi konfliktusainak legalaposabb elemzője, Josef Redlich Ferenc József egyik legfigyelemreméltóbb minisztereként szolt e „komor kételkedőről”, akit szokatlan műveltség, kiemelkedő analitikus képességek, erős és metsző kritika, ugyanakkor melankolikus lelkiállat jellemzett. Redlich meghatározó politikusnak látta Ester-

11 Feljegyzések a Bécsben 1863. január–márciusban tartott tárgyalásokról. Cím nélkül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 1872 Az Országos Levéltár által rendezett iratok 2. cs. 3/b tétel. Szent-iványi Vince iratai 1860–1866. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

12 *Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie. Aus der Sicht des Staatsministers Anton von Schmerling*. Hrsg. Lothar Höbelt. Frankfurt am Main, 1994. 190–191., 198–199., 210., 212. Schmerling véleményét idézi Stefan Malfèr: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 1–9. Bearb. von Horst Brettner-Messler et al. Wien, 1977–1997. Bd. 2. XXX.

13 *Erlebnisse des Bernhard Ritter von Meyer, weiland Staatsschreiber und Tagsatzungs-Gesandter des Cantons Luzern, nachmaliger k. k. österreichischer Hof- und Ministerialrath, Secretär des Ministerraths etc.* I–II. Hrsg. von dessen Sohn. Wien–Pest, 1875. II. 51.

házyt, aki mind a magyarországi politikát, mind pedig általában véve a konzervatív politikai hagyományokat megújította a birodalomban.¹⁴ Friedrich Engel-Jánosi diplomataként jellemzi őt: az éles felfogás, kritikai tehetség embere, ami azonban – mint fejtegeti – nem párosul energikus döntéshozatali képességgel.¹⁵ A Habsburg Monarchia történetéről szóló egyik klasszikus munkájában A. J. P. Taylor viszont Esterházyt mint külpolitikust helyezve a fókuszba, lesújtó véleményt formált róla, a lehető legrosszabb tanácsadónak minősítve, aki tevékenyen hozzájárult a teljesen téves külpolitikával ahhoz, hogy „Ausztria esztelen öngyilkosságot” kövessen el.¹⁶

A magyar történészek véleményének palettája is igen színes. A dualizmus időszakának elutasító véleményét visszhangozta Beksics Gusztáv, aki „a nemzeti elnyomatás élére” állított férfit látta benne, „a vallási fanatizmus és politikai reactio e sötét lovagját”.¹⁷ A századfordulón, az egykori kortársak véleményének napfényre kerülése után enyhült az elutasítás. Halász Imre a kiegyezés korának politikusaikról készült jellemrajzaiban Deák Ferenc kapcsán tért ki röviden Esterházy alakjára, idézte Lónyay pozitív állásfoglalását, és Pálffy Móric helytartóval együtt Esterházyról is kijelentette: „Ez a két »Mór« egészen jól megtette kötelességét s nem is volt oly fekete, mint általánosan hitték.”¹⁸ Deák Ferenc beszédeinek kiadója, Kónyi Manó – szintén elsősorban Lónyay naplójára hagyatkozva – közölt néhány kedvező adatot és véleményt Esterházy tevékenységére nézve.¹⁹ Ezt követően Wertheimer Ede Andrássy Gyuláról írt monográfiájában már e „legkülönösebb és legrejtélyesebb emberek egyikeről” kijelentette: „fáradhatatlan aknamunkát” fejtett ki Schmerling ellen.²⁰ Berzeviczy Albert is úgy nyilatkozott, hogy Esterházy „sem volt egészen közönyös a magyar érdekek iránt”.²¹

Nem maradt azonban folytatás nélkül a határozottan elítélő vélemény sem. Szabad György az 1960-as évek második felében „a nemzeti iránti mély megvetéséről ismert Esterházy Móric grófról” szolt, ám későbbi munkájában, tartózkodva a minősítő megjegyzésektől, inkább leíró igénnyel kijelentette, Esterházy a kormányban „mindinkább Schmerling ellenlbasának szerepét töltötte be”.²² A legrészletesebben mind ez ideig Somogyi Éva tért ki Esterházy bel- és külpolitikai törekvéseire és akcióira az 1860-as évek birodalmi politikájának ismertetése és elemzése során. S mivel látószögét nem kizárólag

14 Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph von Österreich. Eine Biographie*. Berlin, 1928. 279–280., 298.; Uő: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches*. I–II. Leipzig, 1920–1926. II. 362–364.

15 Friedrich Engel-Jánosi: *Österreich und der Vatikan 1846–1918*. I–II. Graz-Wien-Köln, 1958–1960. I. 45.

16 Alan John Percivale Taylor: *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. London, 1981. 130. [Idézet: 136.]

17 Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora. In: *A magyar nemzet történet*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898. X. (A modern Magyarország [1848–1896]) 594.

18 Halász Imre: Deák Ferenc. In: uő: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Bp., 1911. 193–194.

19 Deák Ferenc beszédei, III. 338., 340–341., 409., 437., 469–470., 562., 645., IV. 24.

20 Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I–III. Bp., 1910–1913. I. 192., 203.

21 Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. I–IV. Bp., 1922[–1937]. III. 288.

22 Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Bp., 1967. 573.; Uő: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: *Magyarország története. 1848–1890*. I–II. Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1987. [2., jav. kiad.] I. 739.

a korabeli magyar nemzeti mozgalom perspektívája határozta meg, lehetségessé vált a politikusi életmű kiegyensúlyozott értékelése.²³

Egy fiatal diplomata pályakezdése – és pályazárása

Gróf Esterházy Móric 1807-ben született. Apja, Esterházy Miklós (1775–1856) titkos tanácsos és kamarás Bécsben született, s ott is halt meg, jobbára csak a tavaszi és nyári időszakban tartózkodott a család csákvári birtokán, de sokat tett a csákvári kastély fejlesztéséért, könyvtárának és képtárának gyarapításáért. Felesége – Esterházy Móric anyja – a francia születésű Françoise de Roisin [Roisin Franciska] márkinő volt, aki gyermekkorában került Brüsszelből Bécsbe. Franciás műveltsége, állapítják meg, meghatározó volt a családban.²⁴ Az apa 1856-ban halt meg, akkor három fia felosztotta a birtokokat: a legidősebb, Miklós Ferenc a tatai; a középső, Pál a pápa-ugodi; míg a legfiatalabb, Móric a csákvári uradalmat kapta.

Esterházy Móric fiatal korának nagy részét Bécsben töltötte. Ezekről az évekről az az egyetlen információ maradt fenn, hogy a húszas évek végén ő volt I. Napóleon és Mária Lujza Habsburg főhercegnő Bécsben nevelkedő fia, a reichstadti herceg két közeli barátjának az egyike.²⁵

Nem tudjuk, pontosan mikor lépett diplomáciai szolgálatba, de egy 1839-ben született előterjesztés kilencévnnyi szolgálatról szól, vagyis a kezdetet 1830-ra tehetjük.²⁶ Amikor I. Ferenc 1832 őszén kamarássá nevezte ki Esterházyt, a nápolyi követségen fizetés nélküli követségi attaséként működött.²⁷ 1839 szeptemberében tett előterjesztést Metternich kancellár arra, hogy V. Ferdinánd nevezze ki őt, továbbra is díjazás nélkül, követségi titkárnak – Esterházy kérésének megfelelően – a berlini követségre, hogy további tapasztalatszerzés után majd önálló kirendeltségvezetővé válhasson. 1840 tavaszán sürgősen Stockholmba rendelték, hogy vegye át átmenetileg az ügyek vitelét. Ezt követte 1844 őszén „dicséretes tulajdonságai” elismeréseként a holland királyi udvarba, Hágába rendelése, immáron javadalmazást húzó követként és teljhatalmú megbízottként. Állomáshelyét 1845 májusában foglalta el. Esterházy 1846 tavaszán „Hercegem” [Mon Prince] megszólítással kezdte egy a kancellárnak szóló francia nyelvű levelét, ami mutatja, arisztokrata ismerősei nem véletlenül tekintették Metternich bizalmasának.²⁸

23 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976. 55.

24 Eszterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Bp., 1901. 166.; Krasztina Lajos: *Csákvár története*. Csákvár, 1932. 36.; Sisa József: *A csákvári Esterházy-kastély. Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997) 8.

25 Friedrich Engel-Jánosi: *Die Jugendzeit des Grafen Prokesch von Osten*. Innsbruck, 1938. 101–102., 107.

26 A diplomáciai pályájával kapcsolatos iratokat lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”.

27 Czernin gróf főkamrás előterjesztése és annak fogalmazványa. Schönbrunn, 1832. október 8. ÖStA HHStA Hofarchiv. Oberstkämmeramt. Serie B Kt. 280. 1334/1832., 1346/1832.

28 Vö. Esterházy Móric levelei Klemens Lothar Metternichhez. Genova, 1844. október 20., Hága, 1846. május 26. [Francia nyelvű.] ÖStA HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”; Engel-Jánosi: *Die Jugendzeit des Grafen Prokesch von Osten*, 107.

Hágai állomáshelyén töltötte a negyvenes évtized második felét, majd 1848 decemberében az egy hónappal korábban alakult új kormány vezetője, Felix Schwarzenberg herceg miniszterelnök és külügyminiszter úgy döntött, Esterházyt küldik Gaetába a Rómából elmenekült pápai udvarhoz. Esterházy 1849 februárjában foglalta el új posztját, majd a Rómába visszatért pápai udvarhoz is őt akkreditálták nagykövetnek. 1852 októberében Schwarzenberg utóda, Karl Ferdinand Buol-Schauenstein külügyminiszter sikerrel kezdeményezte Esterházy titkos tanácsossá kinevezését, ecsetelve „nem átlagos tehetségét és képességeit, megfeszített munkáját, hasznos szolgálatait”, de mindenekelőtt azt, hogy Ferenc József kívánságának megfelelően sikerült megszereznie a pápai udvar beleegyezését abba, hogy a konkordátumtárgyalások Bécsben, s ne – a szokásoknak megfelelően – Rómában folyjanak.²⁹ 1853 nyarán azonban hosszabb betegeskedésre hivatkozva Esterházy tartós szabadságra távozott, hogy orvosai tanácsára Ostendében folytasson fürdőkúrát, s csak egy évvel később foglalta el újra állomáshelyét. Hamarosan megtört az ígéretesen felfelé ívelő diplomatakarrier.

1856. január végén Buol-Schauenstein Esterházy felmentését kezdeményezte. Mint írta,

„... figyelmen kívül hagyva a hozzá intézett ismételt és sürgető felszólításokat, hosszabb ideje nem küldött, még a legfontosabb előadódó ügyekben sem, jelentéseket. Tekintve e követ nagy tehetségét és egyébként már bizonyított szolgálati buzgalmát, ez a tény csak nagyon súlyos egészségi állapot rovására írható” – jelentette ki a miniszter.

Mivel azonban a már lezárt konkordátum után is fontos tárgyalások várhatók, folytatta, ez az állapot a szolgálat hátránya nélkül nem tartható fenn, ezért kénytelen visszahívását kezdeményezni azzal, hogy majd felépülése után meg lehet bízni őt más feladattal. Ferenc József jóváhagyta a felmentést, s évi 6300 forint várakozási pénzzel rendelkezési állományba helyezte Esterházyt.³⁰

A kortársak véleménye Esterházy mulasztásáról megoszlott: alapvetően leginkább henyeségnek, „munkaiszonynak”, „beteges különcködésnek” tekintették, akadtak, akik a későbbi megőrülés előképét vélték abban feltalálni, mondván, ekkoriban Esterházy heteken át sötét szobába zárkózott és senkit sem fogadott, ami leginkább depressziós tünetnek tekinthető.³¹ A történeti szakirodalom is egyszerre szól különcségből táplálkozó hanyagságról („növekvő ellenszenv az írásbeli jelentéstevéssel szemben”), illetve

29 Karl Ferdinand Buol-Schauenstein előterjesztése Ferenc József számára. Bécs, 1852. október 31. ÖStA HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”.

30 Karl Ferdinand Buol-Schauenstein előterjesztése Ferenc József számára. Bécs, 1856. január 23. Uo.

31 Friedjung Henrik: *Harcz a német hegemoniáért (1859–1866)*. I–III. Bp., 1902–1904. I. 150. Az 1867-ben az Országgyűlési Emlékkönyvben megjelent, már említett pályakép igyekezett az életrajz ezen pontját a magyar nemzeti politikai elvárásoknak megfelelően kozmetikázní. Kijelentette, a konkordátumot Esterházy meghallgatása és tudta nélkül kötötték, s némileg azt sejtette, hogy 1856-ban ezért ő maga mondott le követi állásáról. Gróf Esterházy Móricz, 79. Vö. Hírek. Kolozsvár 1888. március 29. [Oldalszám nélkül.]

ideg-összeroppanásról, rámutatva arra, hogy már hosszú szabadsága előtt, 1852-ben is volt egy rövid időszak, amikor félbeszakadtak Esterházy jelentései.³²

A várakozás évei

Hogy mivel teltek az 1856 és 1861 közötti évek, nem tudjuk. Lónyay Menyhért feljegyzése szerint Esterházy 1865 őszén előadta, hogy „több éveken át falusi magányban élt [»Ich bin in aller Ruhe in meinen Wäldern gesessen«]. Nem is gondolta, hogy valaha még a cselekvés terére is lépjen.³³ Eszerint Csákváron sok időt töltött „erdeiben csendes nyugalomban üldögélve”, de egészen biztosan nem tűnt el a bécsi főúri társaság fogadótermeiből sem. Mindenekelőtt családja ügyei köthették le, hiszen 1854. október 5-én Prágában házasságot kötött Polyxena Lobkowitz hercegnővel, ami a birodalmi arisztokrácia legtekintélyesebb családjaival fűzte még szorosabbra a kötelékeket. A feleség nagybátyja, Friedrich Schwarzenberg herceg ugyanis prágai érsek-bíbornok volt, az 1852-ben elhunyt Felix Schwarzenberg miniszterelnök testvére. Az Esterházy házaspárnak három gyermeke született, Esterházy Miklós Móric (1855–1900), majd Esterházy Franciska-Anna (Fanni) (később Klodwig Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst herceg, vezérkari tiszt hitvese), illetve Esterházy Berta-Marianna (később Emil Oettingen-Spielberg herceg hitvese).³⁴

Nem ismerjük a Bécs és Csákvár között zajló életet, de a Csákváron tartózkodás hetei, hónapjai sem pótolhatták Esterházy számára a megelőző éveket az ország viszonyainak megismerésében. Láttuk, 1848 előtt is legalább két évtizedig külföldön tartózkodott, egyetlen adatunk van csak arra, hogy némi affinitást mutatott hazai arisztokrata ismerőseinek törekvései iránt,³⁵ de a reformkori nagy politikai küzdelmek – akár ellenzéki, akár kormányzati oldalon – idegenek maradtak számára. Nem volt ez másképp 1848–1849-ben sem, és ugyanez a hozzáállás jellemezte idősebbik bátyja, Esterházy Miklós Ferenc magatartását is, ellentétben Pál testvérükkel, aki nemzetőr őrnagyként csatlakozott a honvéd hadsereghez, s részt vett a komáromi vár védelmében.³⁶

1859 nyaráról származik az első adat arról, hogy Ferenc József nem feledkezett meg egykor nagyon dicsért, de azután a diplomatapályáról kényszerűen távozott hivatalnokáról. 1859. augusztus 2-án ugyanis Esterházyt küldte III. Napóleonhoz bizalmas diplomáciai küldetéssel, bár részleteket erről sajnos nem tudunk.³⁷

32 Wertheimer: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*, I. 192.; Engel-Janosi: *Österreich und der Vatikan*, I. 45., 73–74.

33 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését dátum nélkül idézi *Deák Ferenc beszédei*, III. 470.

34 Esterházy: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*, 167.

35 Az 1830-ban alakult Nemzeti Kaszinó alapítói sorában Esterházy is szerepel. *Pesti Casino Könyv 1830. A' Nemzeti Casino részeseinek névsora A. B. C. rendben 's annak Alapjai. 1830.* [Kiad. gróf Széchenyi István – Döbrentei Gábor.] Pest, 1830. 13.

36 Esterházy Pál szócikk. In: Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Bp., 2000. [3., átdolg. kiad.] 324.

37 Friedrich Engel-Jánosi: *Graf Rechberg. Vier Kapitel zu seiner und Österreichs Geschichte*. München–Berlin, 1927. 64.

Ferenc József „személyes bizalmasa” és „Schmerling antagonistája”

1861. július derekán lázas tárgyalások folytak arról Bécsben, hogy a magyar országgyűlés feliratára milyen választ adjon az uralkodó. Az 1860. október 20-án kibocsátott októberi diploma után a magyarországi politika vezető posztjaira került magyar konzervatívok, bár elutasították a Deák Ferenc fogalmazta feliratban kifejtett 1848-as ihletésű programot, a párbeszéd fenntartását célzó, békülékeny hangnemű leiratot javasoltak, míg Schmerling ragaszkodott ahhoz, hogy Ferenc József a diploma, illetve az 1861. február 26-án pápens formájában meghirdetett birodalmi alkotmány betűjéhez ragaszkodva kemény hangon utasítsa vissza az országgyűlés álláspontját. Az uralkodó ez utóbbi mellett döntött, a magyar konzervatívok pedig, Apponyi György országbíró kivételével, távoztak hivatalukból. Ferenc József 1861. július 18-án kinevezte Forgách Antalt, csehországi helytartót magyar kancellárrá, majd egy nappal később Esterházyt tárca nélküli miniszterré.³⁸ Július 19-én már mindketten ott ültek a miniszterek tanácskozásán.

Maga Esterházy a miniszteri posztjáról való távozása alkalmával 1866 őszén úgy nyilatkozott, hogy az uralkodó kívánságára, „általában véve az erőim elégtelenségét, különösen pedig az akkoriban uralkodó szorító körülményeket illető megalapozott aggodalmak és kétségek fáradtságos elcsendesítésével”, elsősorban kötelességtudattól vezérelve lépett csak a politikai prondra, ahol teljesen tapasztalatlan volt.³⁹ Schmerling emlékiratai szerint Esterházyt Johann Bernhard Rechberg miniszterelnök-külügyminiszter ajánlotta a miniszteri megbízásra.⁴⁰

Feltűnő választás volt a magyar ügyekért felelős tárca nélküli miniszteri posztra egy olyan személyt kinevezni, aki élete nagy részét Magyarországon kívül töltötte, hazáját nem ismerte, s egy bécsi lap szerint maga is kijelentette, hogy „három mondatot sem tud jól elmondani magyarul”. Elterjedt az a híresztelés is, hogy valójában külpolitikai háttéremberként hívta be Ferenc József Esterházyt a kormányba, sőt talán későbbi külügyminiszteri kinevezését kívánta ezzel előkészíteni.⁴¹ Cáfolja azonban ezt Esterházynek a minisztertanács 1861. augusztus 2–3-i ülésén tett kijelentése, mely szerint az uralkodó őt Forgách-csal együtt a magyar igazgatás vezetésére kérte fel.⁴² A fő megfontolás csak az lehetett, hogy magyar mágnáscsaládból származott, ugyanakkor a megelőző évtizedben és az évtizedfordulón semmilyen módon nem kötelezte el magát a vezető pozíciókból éppen csak távozott, úgynevezett ókonzervatív csoport politikája mellett. Állása mindenestre kezdettől ambivalens volt, s egyre inkább „az uralkodó személyes bizalmasaként” (igazi „császár-miniszterként”) kezelték. Redlich értékelése szerint választásával Ferenc

38 Rainer főherceg előterjesztése Ferenc József számára. Bécs, 1861. július 24. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Vorträge MRZ. 2357/1861.

39 Esterházy Móric irata „Allergnädigster Herr!” megszólítással. Csákvár, 1866. október 30. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbille 105c. 130c. 1866.

40 Vö. Malfèr: Einleitung. In: *Die Protokolle*, V/2. XXIX–XXX.

41 Otto-Bernhard Friedmann: *Zehn Jahre Oesterreichischer Politik 1859–1869*. I. *Tagebuch zur Zeitgeschichte*. Wien, 1879. 306.

42 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. augusztus 2–3. In: *Die Protokolle*, V/2. 262–263.

József azt is jelezni kívánta: határozott szándéka a magyar politikát saját kezében tartani. Ugyanakkor Esterházytól, ahogy Forgáchtól is, remélni lehetett, hogy Rechberg mellett ellensúlyozhatják a birodalmi vezetésben az osztrák–német liberális csoport politikai befolyását.⁴³

A Bécsből távozó magyar konzervatívok felvették a kapcsolatot utódaikkal: Apponyi Györgyöt Forgách kancellár kereste fel, Esterházyt viszont Apponyi, s mint Szőgyén László leköszönő alkancellár értesült arról, „igen meg volt felfogásával elégedve”.⁴⁴ A csoport egyes meghatározó személyiségei, mint Szécsen Antal vagy Andrássy György Bécsben laktak, s Dessewffy Emil is gyakran rándult át Pozsonyból, ami biztosította a folyamatos érintkezés lehetőségét. Bár Heinrich Friedjung egyenesen úgy fogalmaz, Esterházy „megboszszulta barátait”,⁴⁵ a források nem erősítik meg, hogy ezt megelőzően szorosabb politikai vagy társasági kapcsolat létezett volna Esterházy és a magyar konzervatívok szűk és igencsak zárt baráti köre között. Az azonban valóban megállapítható, hogy a következő években az alkalmi érintkezés időről időre többé-kevésbé szervezett együttműködéssé alakult. Ebben Redlich is Esterházynak tulajdonítja a kulcsfontosságú szerepet, de az összekötő személy a kancellári székéből történő távozásáig, 1864 áprilisáig inkább Forgách volt.⁴⁶

Kezdettől világossá vált, hogy a „német miniszterek” kontra „magyar miniszterek” hasadás nem tűnt el, ha a magyar oldalon változtak is a személyek. Az első hónapokban Forgách volt az, aki megadta a hangot egy-egy konkrét ügyben, Esterházy jobbra csak csatlakozott a kancellár véleményéhez, vita esetén pedig támogatta őt a Schmerlingi elképzelések mellett kiálló, rendre többségbe kerülő csoportjával szemben. Nyilvánvalóan a tanulás hónapjai voltak ezek számára.

Forgách az 1848. áprilisi törvények előtti jogállapotot tekintette kiindulópontnak, az októberi diplomára kívánt alapozni, s kerülni a magyarországi vonatkozású iratokban a februári alkotmány említését, fenntartva ezzel a valamikori módosítás lehetőségét. Hangsúlyozta, hogy feladatának a „közvetítést” tekinti, annak elengedhetetlen feltétele pedig a tartózkodás a magyar történeti alkotmánnyal ellentétes oktrojtól. Schmerlingnek a magyar országgyűlés második feliratát illető, továbbra is pusztán az erő nyelvén beszélő leirati javaslata kapcsán Esterházy is kijelentette:

„... ebben a formában csak akkor lehetne a leiratot kibocsátani, ha a kormány tisztában van azzal, hogy azt, amit Magyarországon tervez, kizárólag erőszakkal lehet végigvinni. Azt nem tudja megítélni, vajon akarja-e ezt a kormány, s hogy megvan-e arra az eszköze. Ezért úgy hiszi, hogy a megbékélés és közvetítés eddig folytatott menetét nem kellene teljesen feladni, hanem továbbra is megkísérelni [...] a Monarchia egységét megőrző módon.”⁴⁷

43 Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 300., 362–363.

44 [Szőgyén] László levele Vay Miklóshoz. Csór, 1861. augusztus 11. In: *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Bev. Lévy József. Bp., 1899. 433.

45 Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 147.

46 Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 299.

47 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. augusztus 13. In: *Die Protokolle*, V/2. 284.

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy Esterházy pusztán engedelmesen követte volna Forgáchot akár ezekben az első hetekben is. Lényeges kérdésekben is volt véleménykülönbség kettejük között, például amikor Apponyi és Mailáth György tárnokmester indítványára Forgách támogatta, hogy az országgyűlést egyelőre ne oszlassa fel az uralkodó, csak napolja el, elkerülendő a nagyobb felháborodást. Esterházy, aki jellemzően valamenyny minisztertárs véleménynyilvánítása után szólalt fel, a többségi véleményhez csatlakozva az azonnali feloszlátás mellett foglalt állást.⁴⁸ A nemzetiségi konfliktusok kezelését célzó intézkedések tárgyalásakor Esterházy szintén vagy hallgatott s nem erősítette Forgáchot, vagy inkább a többségi álláspontot vallotta. Csak hosszabb idő elteltével sorakozott fel Forgách mellé ezekben az ügyekben.⁴⁹ A provizórium bevezetésének szükségességét illetően 1861. október végén azonban nem volt véleménykülönbség Forgách és Esterházy, de a többi miniszter között sem.

Forgách első alkalommal 1861. november közepén, Erdély kapcsán tett kijelentést arra vonatkozólag, hogy a jelen helyzetben nem tekinti célszerűnek a februári pátens elfogadására kötelezni a magyarországi hivatalnokokat, amelynek maga – állította – egyébként nem ellensége, és majd az idő talán elhozhatja annak elfogadását, mindezzel együtt ő a diplomát tekinti irányadónak. Az éles miniszteri reagálások közepette Esterházy láthatólag került a nyílt állásfoglalást – talán még nem is alakította ki véleményét.⁵⁰ Egyébként is ritkán szólott hozzá a vitákhoz, a *Die Presse* 1863 végén „a hallgatag tárca nélküli miniszternek” nevezte,⁵¹ de feljegyezték róla osztrák–német liberális körökben a „kőszobor vendég”, illetve „az alattomos Móricz” csúfneveket is.⁵²

1862 januárjában azonban már Esterházy vállalta magára Forgách távollétében, hogy egy rövid megjegyzés erejéig az októberi diploma által Magyarország számára biztosított önállóság védelmére keljen. Aggályosnak minősítette ugyanis, hogy az 1862. és 1863. évi költségvetés párhuzamosan folyó vitájában a bécsi birodalmi tanácsban, azaz a februári pátens által felállított birodalmi parlamentben a magyarországi és erdélyi képviselők nélkül dönthetnek a birodalom pénzügyi kérdéseiben. Kifogásolta, hogy a szűkebb birodalmi tanács ideiglenes felhatalmazással a tágabb birodalmi tanács hatáskörébe tartozó funkciókat gyakoroljon, ami pedig a Schmerling-féle politikai taktika lényegi eleme volt.⁵³ Szintén ő volt az, aki a miniszterek elsöprő többségének véleménye ellenére a színpalak mögött rávette Ferenc Józsefet, hogy megtartsa hivatalában Apponyi Györgyöt.⁵⁴ 1862 őszén pedig, ismét csak Erdély kapcsán, Forgách mellett immáron Esterházy is leszögezte a minisztertársak előtt, hogy a kormány megnyilatkozásaiba újra és újra belefoglalni

48 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. augusztus 16. In: Uo. 297. Vö. Szabad: *Forradalom és kiegyezés választóján*, 596.

49 Vö. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. december 21., 1862. március 11. In: *Die Protokolle*, V/3. 135–137., 334–336.; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. július 9. In: Uo. V/4. 99–101.; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. november 3. In: Uo. V/5. 11.

50 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. november 17. In: Uo. V/3. 31.

51 Inland. Wien, 27. Dezsember. *Die Presse* 1863. december 28. 1.

52 Friedjung: *Harcz a német hegemóniáért*, I. 151.

53 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. január 20. In: *Die Protokolle*, V/3. 222.

54 Vö. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. január 27. In: Uo. V/3. 234–237.; Feljegyzések a Bécsben 1863. január–márciusban tartott tárgyalásokról. [Cím nélkül.] MNL OL P 1872 2. cs. 3/b tétel.

kívánt ragaszkodás a diplomához és a februári pátenshez „a magyar korona országai lakosságának nagy többségére izgatólag hat”.⁵⁵

A miniszterek tanácskozásán először nem Forgách, hanem Esterházy jelentette be, hogy a februári alkotmány módosítása szükségessé válhat. 1862. december 10-én a birodalmi tanács ülészakát bezáró uralkodói beszédről tárgyaltak, s Rechberg, Forgách, valamint Esterházy amellet szót, hogy a beszéd rövid legyen és csak általános megállapításokat tartalmazzon. Forgách újra azzal érvelt, hogy a diploma s főleg a pátens említése az uralkodó által „nagy nyugtalanságot” keltene. Esterházy ismét utoljára szólalt fel:

„A Monarchia egysége nagy és magasztos alapelvének egészen biztosan mindenki hódol, de annak útjáról és módjáról, hogy hogyan kell ezt az alapelvet megvalósítani, még sok tanácskozásra lesz szükség, míg végül célra vezető módot találunk; a dologi állása mellett veszélyes lenne a császár és a birodalom számára e tekintetben kizárólag szigorúan az alaptörvények betűihez ragaszkodni...”

Egy nappal később, a leirat szövegének részletes vitájában már Forgách is sokkal nyíltabban beszélt.⁵⁶

Ezzel a szinte provokatív kijelentéssel Esterházy megnyitotta a Schmerling-provizórium időszakának első kísérletét a magyar közjogi kérdés konzervatív elvek és államjogi program alapján történő kompromisszumos megoldására, ami a következő hónapokban, egészen 1863. március végéig lázban tartotta a minisztereket. 1862. december elején már engedélyezte Ferenc József, hogy Bécsbe hívják Apponyi Györgyöt egy kiegyezési javaslat kidolgozására.

Ebben az időszakban Esterházy egyáltalán nem tűnt pusztán Forgách jobbkezének, sokkal inkább önálló, befolyásos tényezőnek. Erről tanúskodnak mindenekelőtt a minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az első nagy összecsapás a „magyar” és a „német” miniszterek között 1863. február 13-án Ferenc József jelenlétében folyt az erdélyi vasút ügyében az uralkodót felkereső kolozsvári küldöttségnek adandó uralkodói válasz kapcsán – minden addiginál hevesebb és nyíltabb vitát eredményezve. A prímet a magyar oldalon egyértelműen Esterházy vitte.⁵⁷ Ugyanez jellemezte azután az 1863. március 11-én, majd ismét Ferenc József jelenlétében a március 18-án, illetve a 23-án lezajlott heves eszmecsere az uralkodó utasítására Forgách által benyújtott államjogi rendezési tervről. Esterházy a terv védelmében, Ferenc József háttértámogatását maga mögött tudva, szinte a faltörő kos szerepét vállalta magára. Forgách azzal érvelt, hogy be kellett látnia, a februári pátens rendelkezéseit nem lehet elfogadtatni a magyarországi politikai elittel, ezért

55 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. október 10., 13. In: *Die Protokolle*, V/4. 268., 272.

56 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. december 10–11. In: Uo. V/5. 101–102.

57 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. február 13. In: Uo. 253–256. A kiegyezési kísérlet és a vitákat tárgyalja, de kizárólag Forgách kancellárt a középpontba állítva, Esterházyt jóformán nem is említve. Malfër: Einleitung. In: Uo. V/5. XXXVI–XXXIX. Lásd még Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 309–329.; Stefán Malfër: Der gescheiterte Ausgleichsversuch von 1863. *Österreichische Osthefte* 32 (1990) 405–426.; Deák Ágnes: Konzervatív kiegyezési kísérlet 1863 tavaszán. *Századok* 153 (2019) 1233–1268.

kell más praktikus közvetítő megoldást keresni. Esterházy ezzel szemben nyíltan kétségbe vonta az uralkodó alkotmányozó teljhatalmát Magyarországon, s kendőzetlenül tagadta a Schmerling által hangoztatott jogeljátszás elméletét: „Öfelségének jogában állott teljhatalmából alkotmányt adni a német-szláv országoknak, de ezt a magyar korona országaira nem lehet kiterjeszteni a Rendekek hozzájárulása nélkül. A jogeljátszáselmélet álláspontjára [Esterházy] sohasem helyezkedhet.” Esterházy kritikáját az októberi diplomára is kiterjesztette, amitől Forgách mindig tartózkodott, amennyiben kijelentette, hogy mind a diploma, mind pedig a februári alkotmány tévesen a jogeljátszási elméletből indul ki.⁵⁸

E feszült hetekre vonatkozóan szerencsére rendelkezésünkre áll a minisztertanácsi jegyzőkönyveken kívül más forrás is, az 1847-es platformon álló konzervatív Szent-Ivány Vince feljegyzése, akit 1863 januárjában szintén Bécsbe hívtak, hogy Apponyinak és barátainak az 1848-as elvekhez közeledő, mindenekelőtt külön magyar minisztérium felállítását tartalmazó programjának ellensúlyozására készüljön egy másik magyar program, amelyet végül Forgách felhasznált saját tervezetének elkészítése során. Szent-Ivány szerint Apponyiék meghívása elsősorban Forgách akciója volt, tőlük Esterházy távol tartotta magát, ezzel szemben Szent-Ivány inkább az ő emberének számított. Szent-Ivány leírja, hogy Esterházy lépett fel kezdeményezőként, megróttá Forgáchot bizonytalankodásai miatt, s az uralkodóval háttértárgyalásokat folytatott Forgách jelenléte nélkül. Az Apponyi-féle program uralkodói elutasítása után egyértelműen nála volt a karmesteri pálcá, míg 1863. március 30-án Ferenc József be nem jelentette: megtiltja a Magyarországot érintő államjogi rendezési tervek tárgyalását, Erdély vonatkozásában pedig szabad kezet ad Schmerlingnek és Nádasdy Ferencnek, az erdélyi kancellária vezetőjének. Ugyan mind Forgách, mind Esterházy felajánlotta lemondását, és Szent-Ivány feljegyzése szerint eltökélték magukat a visszalépésre, amennyiben tervüket nem fogadják el, Ferenc József kifejezetten utasította minisztereit, hogy vegyék tudomásul döntését és mindenki maradjon a posztján. Így nem volt más választásuk.⁵⁹

Ezt követően 1863 folyamán egy ideig utóvédharcok folytak, főként az erdélyi országgyűlés előkészítése, majd annak egyes kérdései kapcsán. Esterházy aktivitása ekkoriban nagyon mérsékelt volt, hosszabb szabadságra ment a nyári hónapokban. Október közepén éleződött ki újra a küzdelem, amikor az uralkodó tanácsadó testülete, az Államtanács kezdeményezte, hogy a bíraskodás tartalmának és szervezetének szabályozására rendeleti úton minél előbb kerüljön sor Magyarországon. Az oktroj határozott visszautasításában Esterházy egyértelműen támogatta Forgáchot, a sikertelen politikai offenzíva után azonban alapvetően visszatértek a korábbi kiváró stratégiához.⁶⁰

Szent-Ivány Vince hagyatékából tudjuk, hogy 1864 elején Forgách és Esterházy – Szent-Ivány mellett Szécsen Antal, Andrassy György és Károlyi László közreműködésével – előkészítették egy második kísérletet is arra, hogy Ferenc Józsefet megnyerjék az

58 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1863. március 11., 18., 23. In: *Die Protokolle*, V/5. 287–289., 304–308., 320–321. [Idézet: 289.] Vö. Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 55.

59 Feljegyzések a Bécsben 1863. január–márciusban tartott tárgyalásokról. [Cím nélkül.], Feljegyzés 1863. Colloquium Esterházy, Pálffy, Forgách és köztem febr. 15^{én} 1863” címmel, Feljegyzés Szent-Ivány 1863. május eleji bécsi útjáról. [Cím nélkül.] MNL OL P 1872 2. cs. 3/b tétel.

60 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. október 15. In: *Die Protokolle*, V/7. 7–11.

egy évvel korábban kidolgozott kompromisszumos államjogi programnak. Nem tudjuk ugyanakkor, hogy az egyáltalán eljutott-e az uralkodóhoz.⁶¹ Az események más fordulatot vettek: a schleswig-holsteini fenyegető válság, majd háború, az 1864 tavaszán Magyarországon leleplezett földalatti szervezkedés, illetve Forgách kancellár tartós betegsége arra ösztönözte Ferenc Józsefet, hogy Erdély után immáron Magyarországon is megkönnyítse Schmerling akaratának érvényesülését, s felmentette posztjáról Forgáchot. Utódjául Zichy Hermannnt nevezte ki, aki Schmerling emberének számított. Ezzel együtt, a kancellária volt hivatalnokaitól származó értesülés szerint, Esterházy elérte, hogy Ferenc József arra utasítsa néhányukat, Zichy háta mögött „minden tervet, minden célba vett intézkedést közöljenek Esterházy gróffal”.⁶² Ennek ellenére Esterházy több mint egy évre egyedül maradt a magyar érdekek védelmével a minisztertanácson belül, s így újra előre kellett lépnie a háttérből.

1864. május végén Zichy offenzívába lendült: indítványozta az 1861 őszén megyéje vezetésétől felmentett, de le nem váltott valamennyi főispán végleges felmentését úgy, hogy szólítsák fel őket nyilatkozatra, hajlandók-e a kormány irányvonalát fenntartások nélkül követni vagy sem. Zichy expozéja után, tőle szokatlan módon, azonnal Esterházy kért szót, hogy ellentmondjon, de egyetlen minisztertársa sem támogatta.⁶³ Esterházy nem volt jelen azon a 1864. május 31-i ülésen, amelyen Zichy rendeleti úton bevezetni kívánt bírósági reformjavaslatait vitatták a miniszterek. Távollétének nem ismerjük az okát, mindenestre május 25-én, illetve június 4-én ott ült a miniszterek között, tehát hosszabb távollétról nem lehetett szó. A nyár folyamán különösebb aktivitást nem mutatott, szeptember-októberben végig hiányzott az ülésekről, csak november elején tűnt fel újra. Ez év őszén bizonyára további érzékeny veszteség volt számára Rechberg kiválása a kabinetből.⁶⁴

Mindez Esterházy pozíciójának a gyengüléséhez is vezethetett volna, de nem így történt. Minden bizonnyal Rechberg is konzultált vele korábban diplomáciai kérdésekben, de Rechberg utódja, a katona Alexander von Mensdorff-Pouilly felett – aki csak hezitálva, kifejezetten Ferenc József utasítására vállalta el a posztot, kijelentve, hogy valójában nem ért a diplomáciához – mintegy szakmai patrónusként gyakorolt befolyást Esterházy. A színpalak mögül irányíthatott anélkül, hogy a miniszteri poszttal járó adminisztratív tennivalók terhelték volna, és – ahogy a kortársak s maga Mensdorff is, legalábbis utólag látta – anélkül, hogy a poszttal járó egyszemélyi felelősség a vállaira nehezedett volna.⁶⁵ A külügyminisztérium épületében dolgozó hivatalnok, Ludwig Przibram visszaemlékezé-

61 Deák Ágnes: Ismeretlen konzervatív kiegyezéstervezet – 1864. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 241–258.

62 Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 151. Redlich Friedjung ezen kijelentését úgy értelmezi, mintha maga Zichy kancellár informálta volna mindenről Esterházyt az uralkodó jóváhagyásával, de ezt kevésbé tartjuk valószínűnek. Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 362.

63 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1864. május 23. In: *Die Protokolle*, V/7. 396.

64 Vö. Malfèr: *Einleitung*. In: Uo. V/8. XVI–XVII.; Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 55., 77–78., 105., 107–108., 125–126.

65 Mensdorff kijelentését idézi Karl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt: *London, Gastein und Sadowa 1864–1866. Denkwürdigkeiten*. Stuttgart, 1889. 90. Vö. Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 123–125.; Otto von Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen*. Stuttgart–Berlin, é. n. 308. Wertheimer Ede mindezt nem a bátorság, sokkal inkább a becsvágy hiányával magyarázta, de a felelősségáthárítás motívumát ő is számításba vette. Wertheimer: *Gróf Andrásy Gyula élete és kora*, I. 255–256.

seiben a külpolitika spiritus rectorának nevezte Esterházyt: „valami titokzatos, kísérteties lengte körül ezt a jelentéktelen, sűrű emberkét, aki halk léptekkel osont végig az Államkancellárián, s előtte minden ajtó és zár kitárult.”⁶⁶ A következő szűk két évben Esterházy valóban valamennyi fontos külpolitikai tárgyaláson aktív szereplőként volt jelen.⁶⁷

A külpolitika formálásában kivívott befolyás természetesen a magyarkérdésben is erősítette Esterházy pozícióját. A Zichyvel való nyílt összecsapása 1864. december végén következett be, amikor a kancellár által javasolt, nyáron már tárgyalt bírósági átszervezési terv részleteinek megvitatására került sor. Esterházy tőle szokatlanul hosszú és heves hozzászólásában leszögezte: a rendeleti úton történő oktrojálás számára elfogadhatatlan, sajnálatos, s az a korábban tett uralkodói ígéret megsértése lenne.⁶⁸ Ezzel párhuzamosan Pest-Budán Augusz Antal Deáknál tett látogatásaival megkezdődött az újabb politikai fordulat előkészítése. Nem tudjuk, hogy erről volt-e tudomása ekkor Esterházynek, aki látólag továbbra is az 1863 tavaszán kialakított programot vallotta. Lónyay Menyhért a vele folytatott megbeszélés után így összegezte az álláspontját: „két diéta, az egyik Bécsben, a másik, nem mondom Pesten, de Magyarországon, oly szűk körrel, mint 1848 előtt a magyar volt; a közös ügyek elintézése fejedelmi jog maradna; tehát két diéta és egy absolut igazgatás, talán tanácsadó Staats- vagy Reichsrathal.”⁶⁹ Az egyenjogú dualizmus elvének elfogadásától eltekintve Esterházy 1847-es alapokra támaszkodó felfogása nagyon messze állt Deáknak és körének államjogi programjától.

1865. január elejére Ferenc József döntött arról, hogy nekifut a magyar politikai elitel való egyezkedésnek. A nyári fordulatig azonban még egyáltalán nem volt akadálymentes az út, a provizórium elhatározott felszámolásának előkészítésekor is fel-felmerült az oktroj lehetősége, ugyanakkor Esterházy hangsúlyozta, hogy ő maga sem támogatja a provizórium valamennyi intézkedésének azonnali felszámolását.⁷⁰ Tavasszal Zichy Hermannnal szemben védelmébe vette Pálffy helytartót az 1864 végén kibocsátott udvari nyelvrendelet ki nem hirdetése kapcsán,⁷¹ és Zichy Hermann elbocsátásához is állítólag ő adta meg a végső lökést.⁷² A konzervatív táborból persze ekkoriban is akadtak segítők, Lónyay naplójának tanúbizonysága szerint Dessewffy Emillel több alkalommal érintkezett, s állítólag a fordulat első látványos gesztusának, Ferenc József pest-budai 1865. júniusi látogatásának Dessewffytól származó ötlete is Esterházykn keresztül jutott az uralkodó

66 Ludwig Ritter von Prizbram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*. I–II. Stuttgart–Leipzig, 1910–1912. I. 133.

67 Lásd pl. Eckstädt: *London, Gastein und Sadowa*, 90–91.

68 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1864. december 19. In: *Die Protokolle*, V/9. 42.

69 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését dátum nélkül idézi *Deák Ferencz beszédei*, III. 338.

70 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1865. május 2., 9. [Protokoll II], 16. In: *Die Protokolle*, V/9. 304–305., 339., 356.

71 Halász: Deák Ferenc, 194–195. Korábbi említései: Fővárosi hírek. *Reminiscentiák. Fővárosi Lapok* 1888. március 30. 658. Vö. *Deák Ferencz beszédei*, III. 340–341.; Deák Ágnes: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 694–698.

72 Miután Zichy előkészítette az országgyűlés összehívását célzó uralkodói irat fogalmazványát, s azt Ferenc József Esterházyknak átadta véleményezésre, ő állítólag csak annyit válaszolt, hogy „önmagában Zichy neve az iraton mindent tönkretesz”. Walter Rogge: *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*. I–II. Leipzig–Wien, 1872–1873. II. 270.

fülébe.⁷³ Azonban ahogyan a Lónyayval történt, már említett találkozás mutatja, Esterházy tapogatózó lépéseket tett a liberális tábor irányába is, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Az 1865. június végén a kancellári székbe került Mailáth Györggyel és ókonzervatív társaival jó együttműködés alakult ki, és július végén végre a nagy ellenfél, Schmerling is távozni kényszerült.

A nagy áttörés után Ferenc József bizalmának egyértelmű jele volt, hogy 1865 augusztusában Esterházy „hűséges és szorgalmas szolgálataiért” az uralkodó „teljes elismerését és elégedettségét” kinyilvánítva a Szent István-rend nagykeresztjét adományozta neki.⁷⁴

A hatalom és befolyás csúcán – majd a gyors bukás

Úgy tűnt, mind a Habsburg Monarchia külpolitikájára, mind a belpolitikát meghatározó magyarkérdésre Esterházy gyakorolhat döntő befolyást a következő időszakban. S ő látólag valóban nagy erővel vetette bele magát az addig folytatott kabinetpolitizálás után a politikacsinálás gyakorlati tennivalóiba. 1865 nyarán részt vett az erdélyi uniót majd újra megerősítő erdélyi országgyűlés előkészítésében,⁷⁵ ősszel pedig a magyar országgyűlés feladatairól folytatott tárgyalásokat például Lónyay Menyhérttel, akit nyilvánvalóan egyfajta összekötő személynek tekintettek a Deák-kör felé.⁷⁶

1865 decemberében, az országgyűlés megnyitásakor, majd 1866 elején, amikor Ferenc József és Erzsébet császárné hosszabb időre Pest-Budára érkezett, hogy személyes jelenlétükkel is befolyást gyakoroljanak, természetesen Esterházy is az uralkodó kíséretéhez tartozott. A látogatást megelőzően, 1866. január végén Bécsben az országgyűlésen kövendő kormánytaktika meghatározása volt a feladat, s Esterházy magának vindikálta a meghatározó szerepet. Míg Mailáth óvatos kivárást javasolt, lényegében hasonlót, mint amit az 1861-es országgyűlésen követtek a konzervatívok, és amit akkor Ferenc József nagyon helytelenített, Esterházy nyílt sisakos kormányzati offenzívát kezdeményezett. Rosszul mérte fel a magyarországi politikai erőviszonyokat – feltehetőleg soha nem is ismerte azokat behatóan, liberális politikusokkal alig-alig érintkezett, s a konzervatívok közül is rossz véleménye volt azok, például Apponyi, politikusi kvalitásairól, akik közvetíteni igyekeztek az 1848-as és 1847-es platform között. Esterházy abból indult ki, hogy a konzervatívok az országgyűlésen határozott és őszinte politikával bázist teremthetnek egy „monarchikus-konzervatív párt” számára, s diktálhatják a kompromisszum feltételeit: magyar minisztériumról nem lehet szó, ahogy az országgyűlés adó-, illetve újoncmegajánlási jogának visszaállításáról sem.

73 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését dátum nélkül ismerteti *Deák Ferenc beszédei*, III. 409., 437.

74 Ferenc József kézírata Esterházyhoz. Ischl, 1865. augusztus 16. HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbillete. Bill 97.c. 1865.

75 *Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve. Labik. (1865. augusztus 15. – 1865. augusztus 31.)* S. a. r., bev. Farkas Daniella. Szeged, 2011. 60–61.

76 Lónyay Menyhért naplóbejegyzéseit dátum nélkül ismerteti *Deák Ferenc beszédei*, III. 469.

„Nagyon sokan vannak, akik a szívük mélyén valóban nemesen gondolkodnak, de a fejükben bizonyos kérdésekben zavar és tisztázatlanság uralkodik. Továbbá létezik egy olyan tömeg, amely az általános politikai feszültség közepette arra figyel, mit gondol és akar a kormány egyes fontos kérdésekben” – jelentette ki.

Abban bízott, sikerülhet már a tárgyalások elején kompromisszumra jutni Deákkal és híveivel, mégpedig a bécsi kormányzat által diktált feltételek alapján, ami nagyon hamar illúziónak bizonyult. Mindamellett Esterháznak szerepe volt Schmerling utóda, a konzervatív Richard Belcredi keményebb irányvonalának semlegesítésében, a párbeszéd-készség további demonstrálásában, de a tárgyalások elhúzódásában is. 1866 áprilisában Ferenc József, mintegy Esterházy január végi érveit visszhangozva, sürgette a várakozó álláspont feladását, kormányprogram hirdetését és a vágyott kormánypárt megszervezését. A konzervatív tábornak egy Mailáth kancellár, Sennyey Pál tárnokmester, Belcredi és Esterházy által kidolgozott megegyezési terv volt az utolsó kísérlete a kezdeményezés magukhoz ragadására – mindhiába.⁷⁷

1866 tavaszán a birodalom egyre közelebb sodródott a Poroszország elleni, később végzetesnek bizonyult háborúhoz, és ebben Esterháznak kétségtelenül szerepe volt – Metternich kancellár iskoláján nevelkedve, annak külpolitikai elveit követte, ami teljes mértékben megfelelt Ferenc József ízlésének és akaratának. A kortársak szemére vetették az elhibázott itáliai politikát, mondván, Esterházy elfogultsága a pápai hatalom érdekeivel szemben megakadályozta, hogy Ausztria kiegyezzen Olaszországgal. Másrészt Bécs óvatlanul besétált az Otto Bismarck által felállított csapdába, mivel a többi német állam semmibevételével kezdett tárgyalásokat Poroszországgal, azt remélve, a két nagyhatalom dinasztikus egyezkedés útján megoszthatja érdekköreit a német területeken. Az 1866-os háború előestéjén Franciaországgal kötött szerződést pedig egyenesen a legnagyobb diplomáciai baklövésnek minősítették. E vonatkozásban is leginkább a határozatlanságot rótták fel Esterháznak, s hogy a háborús döntések időszakában beteget jelentve nem vett részt a miniszterek tanácskozásain.⁷⁸ A történeti szakirodalom sem látta ezt másképp.

A háború időszakában Esterházy mindenesetre még élvezte Ferenc József bizalmát, hiszen 1866. július 4-én, amikor Ferenc József Mensdorff-Pouillyt a katonai táborba küldte, távollétének idejére Esterházyt bízta meg a császári ház és a külügyminisztérium ideiglenes vezetésével.⁷⁹ A nyár folyamán Esterházy még aktív részese volt a minisztertanácson

77 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1866. január 27. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. VI. *Das Ministerium Belcredi*. Bd. 1–2. Bearb. von Horst Brettner-Messler. Wien, 1971–1973. Bd. 1. 285–286. [Idézet 286.]; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1866. április 9. In: Uo. VI/2. 11–16. Gorove István naplójára hivatkozva ismerteti az eseményeket *Deák Ferenc beszédei*, III. 562., 603–604., 645.; Wertheimer: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*, I. 237–241.; Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 463.; Engel-Janosi: *Einleitung*. In: *Die Protokolle*, VI/1. XXX–XXXI.; Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 105., 107–108.

78 Eckstädt: *London, Gastein und Sadowa*, 90–91., 111., 151–156., 203.; Friedrich Ferdinand Graf von Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. I–II. Stuttgart, 1887. II. 7., 9., 15–16.; Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 186–187., 259., 265–266., 371–372.

79 Ferenc József kabineti irata Esterházy Mórchoz. 1866. július 4. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbillete 40c. 1866.

született döntéseknek. Amikor azonban 1866 szeptemberében újakezdődtek a tárgyalások a magyar ügyekben, azokon Ferenc József utasítására Esterházy már nem vett részt. Az egyébként általában igen jól értesült Lónyay a következőképp kommentálta távollmaradását: „Esterházy hallgat, valószínűleg a coulissák mögött fújja a követ.”⁸⁰ Esterházy azonban ekkor már a játéktéren kívül várta Ferenc József döntését.

Belcredi visszaemlékezése szerint Mensdorff és Esterházy annak következtében vesztették el Ferenc József bizalmát, hogy alapvetően tanácstalanok voltak a bekövetkezett tragédia után, majd pedig nagy szolgálatkészséget tanúsítottak a győztes ellenféllel szemben.⁸¹ Nem tudjuk, hogy emellett a magyar ügyek átmeneti megakadása is hozzájárult-e az uralkodó döntéséhez. A nyáron Deák Ferencsel, illetve Andrássy Gyulával való személyes találkozás nyomán talán érlelődött Ferenc Józsefben a felismerés, hogy tudomásul kell vennie: Magyarországon a liberális politikai erők dominálnak, illúzió erős konzervatív kormánypárt létrejöttében reménykedni. Vagyis az 1847-es állásponthoz mereven ragaszkodó Esterházy közvetítőként ekkor már többet árthatott, mint használhatott.

1866. október 31-én Ferenc József mind Mensdorffot, mind pedig Esterházyt felmentette miniszteri posztjáról. Esterházyt visszahelyezte rendelkezési állományba a korábban ebben a minőségében élvezett járandósággal, fenntartva a lehetőséget újraalkalmazására.⁸² Przi Bram arról írt, hogy a kortársaknak feltűnt, milyen különböző hangnemben bocsátotta el Ferenc József két külpolitikai segítőjét. Mensdorffot „a császári kegy minden jelével” mentette fel, míg az Esterházynak szóló irat rideg és hideg, az uralkodói kegyet nélkülöző elbocsátás. A nagyközönség azt találgatta, hogy a szöveget vajon Belcredi íródjában formálták ilyenre, vagy maga Ferenc József volt a szövegező.⁸³ Esterházy halálaakor a magyar sajtóban megjelent egy olyan közlemény is, amely egy meg nem nevezett bécsi lapra hivatkozva közölt egy történetet, mely szerint Esterházynak esze ágában sem volt lemondani, magabiztosan úgy vélte, nélkülözhetetlen. Egy minisztertanácsról hazáérkezve azonban küldönc fogadta azzal, hogy minisztertársai a háta mögött már elkészítették lemondó nyilatkozatát, amit a küldönc felszólítására keserűen aláírt.⁸⁴

Ez a történet minden elemében kitalált. Esterházy ugyanis nem tartózkodott 1866. október végén Bécsben (utoljára augusztus 28-án tűnik fel neve a minisztertanácson részt vevők névsorában). Október 30-án Csákvárról intézett levelet Ferenc Józsefhez, amiben kijelentette, hogy már korábban kérte volna felmentését, de nem akart az uralkodói aka-

80 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését (1866. augusztus 21.) idézi *Deák Ferencz beszédei*, IV. 24.

81 Richard Belcredi visszaemlékezését idézi Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 508. Esterházy álláspontját a békeszerződéssel kapcsolatban lásd Engel-Jánosi: Einleitung. In: *Die Protokolle*, VI/2. XVII–XXI.

82 Richard Belcredi előterjesztése Ferenc József számára. 1866. december 10. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Vorträge MRZ. 4089/1866.; Ferenc József irata Friedrich Ferdinand Beusthoz. Schönbrunn, 1866. december 13. ÖStA HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”. Friedjung azt állította, hogy Esterházy más formában anyagi hasznot húzott miniszteri pozíciójából, amennyiben nem fizette meg az apja halála után őt terhelő örökösödési illetéket, azonban Johann Larisch-Moennich pénzügyminiszter elengedte az illeték egy részét, illetve a késedelmi kamatokat. Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 156. Friedjung állítását nem tudtuk ellenőrizni.

83 Przi Bram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*, I. 164.

84 Napi hírek. Az osztrák Esterházy grófról. *Budapesti Hirlap* 1890. november 15. 6.

rat elé vágni, s kiválásának ezzel politikai jelentőséget adni. Mint írta, kötelessége azonban ezt megtenni, mivel személyének egyre növekvő népszerűtlensége, „elveinek állítólagos túlzott merevsége és elavultsága folytán” jelenléte önmagában árthat a kormánynak egy olyan időben, amikor amúgy is nehéznek tűnik „a pillanatnyi opportunitás kedvéért nem feláldozni a Monarchia és a legmagasabb dinasztia életfeltételeit”, s „egyek üdvös intézkedések pusztán az én jelenlétem folytán a priori diszkreditálódhatnak”. Meleg hangú levelét Esterházy a Ferenc József iránti „mélyen átértzett köszönet, a határtalan odaadás és rendíthetetlen hűség” kinyilvánításával zárta.⁸⁵ A két miniszter elbocsátásával egy napon kinevezett új külügyminiszter, Friedrich Ferdinand Beust emlékirataiban leírja, hogy kinevezésének tervét már jóval korábban közölte vele Ferenc József, de Beust kérte, hogy ennek nyilvánosságra kerülésével várják meg a béketárgyalások lezárultát. Azaz Mensdorff menesztése már korábban eldőlt, feltételezhetően Esterházy esetében is ez volt a helyzet, felmentést kérő levele tehát érdemben nem befolyásolta az eseményeket. Nem tudhatjuk ugyanakkor, hogy nem felszólításra küldte-e el azt épp az elbocsátását megelőző napon.⁸⁶

Az Esterházyt elbocsátó uralkodói irat igen szűkszavú: „Kérésére kegyesen engedélyezem miniszteri posztjáról való felmentését, s hűséges odaadó szolgálataiért elismerő köszönetemet fejezem ki.” Ha összehasonlítjuk a Mensdorffnak szóló szöveggel, az utóbbi valóban valamivel bővebb, amennyiben tartalmazza, hogy „házamnak és az államnak nehéz körülmények között tett önfeláldozó szolgálataiért” elismerésként a Szent István-rend nagykeresztjét adományozza volt külügyminiszterének, bár, mint láttuk, ezt a legmagasabb kitüntetést Esterházy már egy évvel korábban megkapta.⁸⁷ Nem tudjuk, végül mikor került sor hivatalosan Esterházy nyugállományba helyezésére, de halálát megelőzően már nyugdíjat folyósítottak számára.⁸⁸

Leváltását követően Esterházy eltűnt a kíváncsi szemek elől. Nehéz elképzelni, hogy bécsi tartózkodásai teljesen megszakadtak volna, Prizbram mégis úgy nyilatkozik, hogy egészen halálhíréig semmit sem hallottak felőle.⁸⁹ Csákvárra vonult vissza, „a parkon keresztül járó lakosok sokszor látták magányosan sétálgatva a kert utain. Zárkózott természetű ember volt” – írta Csákvár helytörténésze.⁹⁰ Unokája szerint utolsó évtizedeit jobbára könyvei között dolgozgatva töltötte, legfeljebb egészen bizalmas barátaival érintkezett. Mindez megerősíti a kortársak által festett képet: Esterházy igazi arisztokrataként, „odi profanum vulgus⁹¹ természeténél fogva” távolságot tartott környezetétől. Hasonlót írt róla egy másik helytörténész is: „A tulságba vitt spanyol etikett szabályait

85 Esterházy Móric irata „Allergnädigster Herr!” megszólítással. Csákvár, 1866. október 30. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbillete 105c.130c. 1866.

86 Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten*, II. 19–22.

87 Ferenc József kézirata Alexander Mensdorff-Pouillyhoz. 1866. október 31., Ferenc József kézirata Esterházy Mórichoz. 1866. október 31. Uo. 104–105c. 1866.

88 Átirat a külügyminisztériumhoz. Bécs, 1890. december 23. HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4–84. „Personalia Esterházy A-M”.

89 Prizbram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*, I. 165.

90 Krasztina: *Csákvár története*, 36.

91 A latin nyelvű idézet Horatius versének részlete: „Odi profanum vulgus et arceo.” [„Gyűlöllek: távol légy, alacsony tömeg!”] Horatius: *Ódák*. III.1.1. [Ford. Babits Mihály.]

a grandok példájára környezetében a legnagyobb mértékben érvényesítette.” Az unoka azt is hozzátette, hogy a nagyapa a legnagyobb pedantériával megsemmisítette a politikai szerepvállalásával kapcsolatos valamennyi adatot. Az ő beszámolójából tudjuk azt is, hogy Esterházy a metsző kritika mellett nem volt híján az öniróniának sem: az apró termetű nagyapának egyik „kedves mondása” az volt ugyanis, „ha magamat nézem, kicsinynek tartom magam, ha másokat is megnézek – növekedek”.⁹²

1875 júliusában Esterházy birtokai egy részéből önálló hitbizományt alapított, s kivált a tatai ágból,⁹³ a birtok ügyeivel azonban nem bajlódott, azt alkalmazottaira bízta.⁹⁴ Rendszeresen jótékonykodott: tűzifát adományozott a gesztesi járás pandúrjainak (1868); 1881-ben 350 forintos kamatozó alapítványt tett a csákvári iparos segédek képzésére; saját és felesége nevében alkalmanként támogatta a csákvári kiseddóvó intézetet tűzifával, pénzzel, ruhaneműkkel; Kisgannán az újjáépítendő katolikus iskola részére adományozott az építéshez szükséges anyagokat;⁹⁵ 1885-ben pedig a környéken dúló vörös himlő betegeinek gyógyítására utasította uradalmi orvosát.⁹⁶

Ferenc József nem feledte, milyen nagy szolgálatokat tett neki egykor Esterházy. Az aranygyapjas rend lovagjává emelése mellett 1879 őszén Esterházy és neje ezüstlakodalmá alkalmából „a királyi család” táviratban fejezte ki szerencsekívánatait.⁹⁷

Csákvárra vonulásával ugyanakkor a magyarországi közvélemény szinte teljesen elfeledkezett Esterházyról. Visszhangtalan maradt az az 1875-ben megjelent anonim röpirat is, amely így idézte fel alakját: „Ugyan nyájas olvasó tudod-e ki volt az a magyar ember, a ki Nádasdy, Schmerling, az összes udvari körök, a hatalmas főherczeg és a lajtán tuli és erdélyi Reichsrath, és így az összes monarchia nem-magyar népének ide értve a horvátokat is, ellent állni elég bátor volt – s tudott? Ugye nem? megmondom hát; Esterházy Mórictz!”⁹⁸ A konzervatívok ügyeit belülről ismerő szerző, Fiáth Ferenc jókívánságait fejezte ki: „hálás érzettel emlékezünk rólad”.

1888 tavaszán a család a nyolcvanegy éves Esterházy Móric gondnokság alá helyezéseért indított bírósági eljárást, és a lapok közölték azt is, hogy elmebaj volt az indok.⁹⁹ Ezt követően a szászországi Pirnában egy magánintézetben kezeltették, s 1890. november 8-án ott érte a halál.

92 Török Sándor riportja: A hallgatag Esterházy. *Magyarság* 1934. október 28. 11. ; MNL OL P 193 Esterházy Móric iratai. 43. sz.; Károly János: *Fejér vármegye története*. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. III. 283.

93 Esterházy: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*, 166.

94 Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914*. Bp., 1969. 57.

95 Orbán József pandur káplár levele Esterházy Mórichoz. Bokod, 1868. december 2. MNL OL P 193 Esterházy Móric iratai 16. sz.; Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1880. április 15. 427., 1881. február 24. 229., 1881. december 1. 1634., 1884. június 7. 576.

96 Napi hírek. *Budapesti Hírlap* 1885. december 16. 6., 1885. december 19. 6.

97 Csákvári ünnepek. *Fővárosi Lapok* 1879. október 23. 1172.

98 [Fiáth Ferenc:] *Értsük meg egymást!* Bp., 1875. 34–35.

99 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1888. március 30. 658. Egy halála után megjelent sajtóközlemény szerint az egyébként a vagyonával gondosan bánó Esterházy bezárt ajtók mögött rakásonként égetett el bankjegyeket és értékpapírokat. [„K.”:] A pirmai halotról, 2306.

Esterházy esetenként maga is római mondahősként tekintett magára. Nem Fabius Cunctator, hanem az önfeláldozó Marcus Curtius alakja foglalkoztatta, aki egy földrengés után a várost veszélyeztető földhasadékba vetette magát lovával és teljes fegyverzetével, hogy megmentse városát. „Valamennyien Curtiusok vagyunk”, akik a Monarchia megújításán dolgozunk, jelentette ki Belcredinek még 1865 nyarán.¹⁰⁰ Bizonyos fokig igaza volt: elszántan védelmezte még a metternichi korszakban elsajátított eszméit és értékeit, a birodalom nagyhatalmi állását és egységét, de Magyarország birodalmon belüli különállását is, ha a célhoz vezető utakat illetően kétségekkel is küzdött – és közben, ahogy egy nekrológ fogalmaz, „idegen maradt saját honában”.¹⁰¹ S hozzátehetjük: saját korában is.

100 Richard Belcredi feleségéhez intézett levelét idézi Friedrich Engel-Janosi: Einleitung. In: *Die Protokolle*, VI/1. XII.

101 [„K.”:] A pirmai halotról, 2305.

A HORVÁT 1861. ÉVI LXII. TÖRVÉNYCIKK KIRÁLYI SZENTESÍTÉSÉNEK LEGENDÁJA ÉS LEGITIMÁCIÓS FUNKCIÓJA

RESS IMRE

THE LEGEND OF THE ROYAL SANCTION FOR ACT LXII OF THE CROATIAN LAW OF 1861, AND ITS LEGITIMIZATION FUNCTION

As a precondition of the constitutional relationship between Hungary and Croatia, act LXII of the Croatian sabor in 1861 demanded the acknowledgement of independent Croatian statehood, the unification of Croatian territory on a historical and ethnical basis, and the exclusive competence of the Croatian state in matters of administration, religion and education and justice. Despite the dissolution of the sabor, the act was endorsed by the ruler's rescript that was drafted with the aim of maintaining the dynastic loyalty of the Croats. In 1865, this rescript was already qualified in the pro-government press of Zagreb as an official act of royal sanction. Through the prospects of independent statehood and territorial unification, this purposeful reinterpretation served the aim of the integration of Croatia into the centralised Habsburg monarchy, and that of preventing the acceptance Austro-Hungarian constitutional dualism.

Keywords: constitutional relationship, centralisation, Hungary-Croatia, 1861

Az 1850-es évek végén a Habsburg Monarchia területi integritását fenyegető olasz nemzeti egyesülés katonai feltartóztatásának teljes kudarca és az állami pénzügyek katasztrofális helyzete indította el az 1848–1849-es polgári forradalmak leverése után kiépült monarchikus abszolutista hatalmi és kormányzati struktúra átalakításának folyamatát. A centralizált, tekintélyelvű osztrák császári hivatalnokállam számos korszerű társadalmi, intézményi és gazdasági újításával sem érte el a soknemzetiségű birodalom egységének és nagyhatalmi állásának megszilárdítását, nem csillapította a külön államtudattal, alkotmányos képviseleti tradícióval rendelkező territoriális alkotóelemeinek szembenállását. A változtatást, az alkotmányos parlamentáris kormányzást kívánó domináns nemzeti liberális elitcsoportok ugyanakkor a polgári forradalom kudarcélményének, nemzetiségi konfliktusainak és a kismemzeti külső fenyegetettségérzetnek a hatása alatt nem törekedtek a független nemzetállam elérésére. Az orosz, német és olasz nagy etnikai tömbök szomszédságában ragaszkodtak a védettséget nyújtó Habsburg Monarchia kereteihez, s az

Ress Imre, nyugdíjas tudományos főmunkatárs, BTK TTI.

alkotmányos átalakulás során elsődlegesen a saját nemzetépítést szolgáló államjogi pozíciók kialakítására tettek kísérletet a monarchiában.¹

A magyar politikai elit nagyobb hányada – a teljes függetlenség fokozatosan morzsolódó táborát leszámítva – a törvényesség és a történeti jogfolytonosság bázisán viszonylag egységesen foglalt állást az 1848-as törvények által legitimált magyar állami önállóság képviselői kormányzásának és a Szent István-i államterület integritásának a helyreállítása mellett. Ezzel szemben a horvát államjogi elhelyezkedés Habsburg-birodalmi alternatívái, a föderalizmus, az alkotmányos centralizmus és az osztrák–magyar alkotmányos dualizmus erőteljesen megosztották a horvát vezetőréteget. A horvát társadalom politikailag aktívabb, nagyobb hányadát mozgósító Nemzeti Párt szellemi vezetői, többnyire prominens katolikus egyházi személyiségek, 1848 örökségéből vették át a Habsburg Monarchia ausztrósláv föderatív átalakítását, újították meg a jugoszlavizmusnak átkelesztett integratív illír eszmét, és tűzték célul a horvát nemzetállami kiteljesedéshez a történeti alapú és etnikai elvű területi egyesítés, valamint a teljes államjogi emancipáció igényét. A nemzeti liberálisok kismemzeti fenyegetettség tudatának kifejeződése volt ez az ausztrófil jugoszlavizmus, amely többek között a déli szláv népek kulturális egységének és toleráns vallási közeledésének elősegítése révén vizionálta a horvátok, szerbek, szlovének és bolgárok Habsburg-jogar alatti politikai integrációját, mint egy olyan eszközt, amely képes ellensúlyozni a német és olasz szomszédság etnikai, gazdasági, műveltségi fölényét, elhárítani a magyar hegemonizmust, és felszámolni a balkáni szláv keresztényeket elnyomó oszmán uralmat. A déli szláv politikai közösség megteremtéséhez szükséges önálló horvát nemzetállam létének és területi igényeinek igazolása segítette elő a történeti múlt romantikus patrióta átértékelését. A historizáló nemzeti liberális államjogi doktrína kontinuosnak nyilvánította a horvát állam ezredéves csorbítatlan önállóságát, amelyet mindenkor csak az uralkodó személye kapcsolt össze Magyarországgal vagy az uralkodóház más országaival. Az állami egyenrangúság és a területi igények alátámasztására a Rómában képzett történész, Franjo Rački kanonok alkotta meg a horvát korona-eszmét, cseh és magyar mintára. Az egyik utolsó horvát nemzeti király, Zvonimir trónra lépésekor kapott, anyagi valóságában már nem létező pápai korona kultuszteremtő felélevenítése a csupán virtuálisan létező horvát–szláv–dalmát Háromegegy Királyság történeti-etnikai elvű területi helyreállításának jogosultságát és egyben egyenrangúságát szimbolizálta a magyar Szent István-korona és a cseh Szent Vencel-korona országaival.²

A horvát állami önállóság körüli történeti jogbizonytalanságot az 1861-ben tanácskozó „nagy szábor” kísérte meg eloszlatni és államjogi helyzetét szilárd, kodifikált bázisra helyezni. A zágrábi tartománygyűlés határozatai a horvát–magyar viszonyról pontosan körülírták az 1848-ban megszűnt állami együttélés helyreállításának előfeltételét: a Háromegegy Királyság teljes államjogi egyenrangúságának és maximális területi aspirációinak a magyar

- 1 Stefan Malfèr: Der Kampf um eine Verfassung 1859–1861. In: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff*. Hrsg. Harm-Hinrich Brandt. Wien-Köln-Weimar, 2014. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 108) 426–431.
- 2 William Brooks Tomljanovich: *Biskup Josip Juraj Strossmayer, Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*. Zagreb, 2001. 55–89.; Mirjana Gross: *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*. Zagreb, 2004. 67–75.

országgyűlés általi előzetes elvi elismerését, a belügyi közigazgatás, a vallás- és oktatásügy, továbbá az igazságszolgáltatás horvát autonóm törvényhozói és kormányzati kezelését. A szábor végzése sorában ez a cikkely kapta a XLII. sorszámot. A további, XLIV. és XLV. sorszámú kiegészítő határozatok rögzítették a gyakorlati kivánalmakat, a magyarokéval ekvivalens kormányhatóságok és a legfelső bíróság létrehozását: Bécsben horvát udvari kancelláriát, Zágrábban helytartótanácsot és hétszemélyes táblát igényeltek az önálló közigazgatás és igazságszolgáltatás vitelére. A XLIII. sorszámú határozat a magyar királyi koronázás tartós elmaradása esetére nyilvánította ki a horvát készséget Ferenc József külön koronázási szertartáson dalmát-horvát-szlavón uralkodói beiktatására.³

A Habsburg Monarchia német dominanciájú, látszatalkotmányos parlamentáris centralizmusa, amelyet a februári pátens szabályozott, egyáltalán nem ígért kedvező kilátást a teljes körű horvát területi restitúcióra és államjogi emancipációra. A szábor liberális többsége így a magyar mintát követte, amely az uralkodó által szentesített 1848-as törvények jogérvényessége (legalitása) és jogfolytonossága (kontinuitása) jegyében vette el a közös ügyeket, valamint a bécsi birodalmi parlamentnek a magyar korona országait érintő kompetenciáját. A bécsi birodalmi központtal szembeni magyar és horvát ellenszegülés természetesen kiváltotta az együttes elmarasztalást is: előbb a pesti, majd a zágrábi országgyűlést oszlatták fel.

A horvát nemzeti liberális elit markáns államhivatalnokai, szakértelmiségi rétege a neoabszolutizmus modernizáló hivatalszervezetében szocializálódott és itt is futott be jelentős karriert. Ez az elitcsoport a szábor feloszlásából fakadó hagyományos közjogi sérelem hatására nem vonult ellenzékbe, hanem reformliberális nemzet- és társadalompolitikai ideáljai valóra váltására –pragmatikus hozzáállással – államigazgatási szerepet vállalt az alkotmányos birodalmi centralizmus kormányzatában. Az uralkodói rendelettel 1862 elején felállított bécsi horvát udvari kancellária és a zágrábi helytartótanács intézményesítette a Magyarországtól való elkülönülést, és a magyarral azonos szintre emelte a horvát önállósulást. A két kormányhatóság mellett a korlátozott autonómia hatáskörébe utalt horvát-szlavón vármegyék, az igazságszolgáltatás intézményei és az oktatási szakigazgatás területei a szakmai kibontakozás és karrierépítés számos lehetőségét nyitották meg az osztrák orientációt választó reformliberálisok előtt. Vezéralakjuk az első horvát udvari kancellár, a polgári származású, 1848-hoz sok szállal kötődő irodalmár és liberális jogász, Ivan Mažuranić volt, aki a horvát nemzeti érvényesülés lehetséges kerekének fogadta el a központosított, parlamentáris Habsburg Monarchiát. Stratégiai célkitűzése arra irányult, hogy az uralkodóval és a birodalmi parlamenttel kötött külön megállapodás mint egy új, korszerű „szerződéses alkotmány” kodifikálja a bizonytalan történeti érvekkel igazolt horvát autonóm államiság jogosítványait, területi kiterjedését és szabályozza a birodalommal való közös ügyek körét. Mindehhez logikusan az 1861. évi

3 Dalibor Čepulo: Zakonodavna djelatnost Hrvatskog sabora 1861. Autonomija, modernizacija i municipalne institucije. *Pravni vjesnik* 18 (2002) Nr. 1–2. 143–147.; *Hrvatski sabor 1861. Zaključci i drugi važniji spisi*. Ed. Arijana Kolak Bošnjak – Tomislav Markus – Stjepan Matković. Zagreb, 2018. 67–70.

szábor közjogi határozatainak sikeres érvényesítését állította a középpontba, amelyek létrejöttében meghatározó szerepet is játszott.⁴

Mažuranić a szábor képviselőjeként személyesen dolgozta ki az önálló horvát államiség megalapozására szolgáló törvényjavaslat XLII. cikkelyét, később pedig már mint a bécsi udvari dikasztérium elnöke készítette elő a horvát országgyűlés összes határozatáról, valamint a feloszlatásáról rendelkező uralkodói leirat tervezetét is. E nagy jelentőségű államiratot tárgyaló minisztertanácsi üléseken sikerült azt a szándékát keresztülvinni, hogy a kulcsproblémának nyilvánított kérdésről, a Magyarországhoz fűződő horvát közjogi viszonyról olyan „legfelső elintézés” készíthessen elő, amely alkalmas megbékíteni a szábor feloszlata miatt elégedetlen, csalódott, de „hűséges horvát népet”, és ezzel elősegíteni a birodalmi parlament horvát bojkottjának megszűnését, az alkotmányos centralizmus elfogadását.⁵ A horvátság iránti legfelső bizalom jelzésére nyilvánvalóan ezért építette be a szábor XLII. sorszámú államjogi határozatát illető leirat szövegébe az egyetértő uralkodói akaratnyilvánításkor szokásos legerősebb jóváhagyási formulák egyikét, a „legfelső királyi beleegyezésünk”/„unsere allerhöchste königliche Genehmigung”/„previšnje naše kraljevsko odobrenje” változatot. A leirat szövegkörnyezetében ennek a megerősítési formulának az érvényét és súlyát persze erősen relativizálta az uralkodó egyidejű másik kötelezettségvállalása, hogy a szábor érintett határozatát királyi propozíció formájában terjeszti az összehívandó magyar országgyűlés elé megtárgyalásra.⁶ A horvát historiográfia minden fenntartás nélkül ennek alapján tartja számon az 1861. évi XLII. törvény cikk szentesítését,⁷ noha olyan releváns jogi kritériumok hiányoztak, mint a törvényjavaslat uralkodói aláírása, megpecsételése és szentesítési záradékkal való ellátása.⁸

Az állítólagos szentesítési jogi aktust évekig teljes hallgatás övezte, és a jogszabály nem is lett közvetlenül és rögtön a horvát–magyar kiegyezési diskurzus tárgya, hanem teljesen más összmonarchiai hatalompolitikai összefüggésben nyert különleges jelentőséget és kapott nyilvánosságot. A birodalmi politikában a centralista kormány erdélyi sikere 1863 közepétől rendkívüli mértékben felértékelte a Béccsel való külön horvát kiegyezés fontosságát, mint az állami különállás és az alkotmányos parlamentarizmus érdekében folytatott magyar ellenállás megtörésének egyik lehetséges eszközét. Az erdélyi

- 4 Jaroslav Šidak: Ivan Mažuranić kao političar. In: uő: *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Zagreb, 1973. 298–301.; Vera Ciliga: O političkim koncepcijama i djelatnosti Samostalne narodne stranke 1863–1865. *Časopis za suvremenu povijest* 7 (1975) Nr. 2. 38–44.
- 5 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. október 14., 29., november 2. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 1–9. Bearb. von Horst Brettner-Messler et al. Wien, 1977–1997. Bd. 2. 473–480.
- 6 *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848: mit einem Anhang, enthaltend die wichtigsten Landtags-Akten vom Jahre 1861, und das Programm von O. Ostrožinski aus dem Jahre 1848*. Hrsg. Stephan Pejaković. Wien, 1861. Anhang, 66.; *Hrvatski sabor*, 334.
- 7 Dalibor Čepulo: *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*. Zagreb, 2012. 162–164.
- 8 Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Bp., 2008. 1068–1069. A nemzetközi történetírásban egyedül Macartney adott hangot kételyének a szentesítéssel kapcsolatban: “The Crown ‘sanctioned’ some of the Sabor’s productions, including Article 42 (although exactly what ‘sanction’ meant in this connection it is difficult to understand).” Carlile Aylmer Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London, 1969. 526.

választási rendszer gyökeres átalakításával és a választók megnyerésére szolgáló hatalmas pénzügyi ráfordítással ugyanis elérték 1863 nyarán az erdélyi országgyűlésen az erőviszonyok átrendezését: a korábbi magyar dominanciát felváltotta a román–szász parlamenti fölény. Az új többség érvénytelenítette a Magyarország és Erdély egyesülését kimondó, 1848. évi uniós törvényt, és a februári pátens elfogadása által a magyar korona országai közül az Erdélyi Nagyfejedelemség betagozódt az alkotmányos centralizmus rendszerébe, képviselői bekapcsolódtak a birodalmi parlament munkájába.⁹ Hasonló politikai átalakulási folyamat sikeres kibontakozását várták Horvát–Szlavóniában is, amikor a magyarokat erdélyi módra megszorogató zágrábi döntés érdekében 1864 elején Bécsben elhatározták a horvát szászorosszabór összehívását a februári pátens és a birodalmi parlament elfogadásának gyors megszavazása végett.¹⁰

A központi kormányzattól érkező impulzusok mellett az alkotmányos birodalmi centralizmussal való horvát reformliberális megegyezési készséget erősítette az a törekvés is, hogy elejét vegyék a Szent István-i országterület egészére kiterjedő magyar állam újjáéledésének és megszilárdulásának. A reformliberális közjogi eszmevilágban – miként azt Franjo Žigrović-Pretočki udvari alkancellár röpirata részletesen kifejtette – korántsem a horvát állami egyenrangúság magyar elismertetése képezte az egyedüli feltételt Magyarország összmonarchiabeli helyzetének rendezésére, hiszen változatlanul mérvadóknak számított az 1848-as ausztrósláv elképzelés: a magyar államterület etnoföderalizálása, jelen helyzetben a Szerb Vajdaság visszaállítása és a szlovák területi autonómia létrehozása.¹¹ A kormányzati pozícióban lévő reformliberálisok a horvát autonóm államiség ígéretével és a területi államegység megvalósulásának esélyével szándékoztak megszerezni a szükséges hazai társadalmi támogatást a monarchikus konstitucionalizmus alapokmányai, az októberi diploma és a februári pátens parlamenti törvényesítéséhez. A centralizmust többségében elutasító horvát elit és a közvélemény áthangolására Mažuranić nem látta elegendőnek a választási rendszer módosítását, a közigazgatási pozíciók osztoztatását és a birodalmi költségvetésből elkülönített jelentős pénzeszközök bevetését. A fordulat társadalmi léptékű véghezviteléhez a horvát udvari kancellár által szükségesnek tartott nagy nemzeti vívmány, a történelmi jogot és az etnikai elvet egyszerre érvényesítő területi államegység megvalósítása viszont éppen a két legfontosabb területi kérdésben ütközött leküzdhetetlen akadályba. A Határőrvidék horvát polgári igazgatás alá helyezésére az uralkodó a minisztertanácsban személyesen mondott nemet Mažuranićnak,¹² míg a Dalmáciával való egyesítést az italo–dalmata autonomisták ellenállása és a német centra-

9 Szász Zoltán: Az abszolutizmus kora Erdélyben (1848–1867). In: *Erdély története*. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. III. (Erdély története 1830-tól napjainkig) 1490–1497.; Simion Retegan: Die siebenbürgischen Landtage 1848 bis 1867. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. VII. *Verfassung und Parlamentarismus*. Hrsg. Helmut Rumpel – Peter Urbanitsch. Wien, 2000. 2330–2340.

10 Jaroslav Šidak: Die kroatische Politik in den sechziger Jahren des XIX. Jahrhunderts bis zum kroatisch-ungarischen Ausgleich (1868). *Österreichische Osthefte* 9 (1967) Nr. 3. 201–203.

11 Franz X. von Žigrović-Pretočki: *Ueber das Selbstbestimmungsrecht des Königreiches Dalmatien, Croatien und Slavonien*. Wien, 1864. 93.

12 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1864. február 2. In: *Die Protokolle*, V/7. 215–218.

listák szlávokkal szembeni fenntartásai hiúsították meg.¹³ Emellett a bécsi hatalmi centrummal folytonos feszültségforrást jelentett az autonóm horvát igazgatási ágazatok pénzügyi függősége, valamint a központi parlamentnek és kormánynak való teljes költségvetési kiszolgáltatottsága. A szábor összehívására így csak 1865 elején kezdődtek meg az előkészületek. Végso soron a hároméves kormányzati sikertelenség kompenzálására és a birodalmi centralizmus elfogadására tervezett szábor választási rendjéről tanácskozó 1865. februári báni konferencia teljes ellenzéki bojkottja adhatta meg a döntő ösztönzést, hogy a lépéskényszerbe került reformliberálisok mint kihasználatlan és jelentős közjogi lehetőséget tudatosítsák a nemzeti nyilvánosságban a Háromegy Királyság területi állományáról és politikai jogosítványairól 1861-ben hozott száborhatározat uralkodó általi szentesítését. Ezt látszik alátámasztani, hogy a szentesítési aktusnak tekintett 1861. november 8-i uralkodói leirat csak jókora késedelemmel, éppen 1864 decemberében jelent meg a zágrábi helytartótanács által már 1863 áprilisától kiadott törvénylapban, és így azt csak ekkor iktatták be hivatalosan a törvényt konstituáló horvát jogforrások sorába.¹⁴

Ezt követően aztán a báni konferencia ülésére időzítve, a hungaroszláv arisztokrata-nemesi ellenzék maradiságát bíráló sajtókampánya során a kormánypárti orgánium, a *Domobran* 1865. február 7-én írta le először nyilvánosan, hogy az uralkodó az említett leirattal már régen megerősítette és törvényerőre emelte a szábor 1861. júliusi 23-i határozatát, tehát szentesítette a XLII. törvénycikket.¹⁵ Az önálló horvát államiság jogalapjának szánt sarkalatos törvény szentesítésének kihirdetése és a reformliberális kiegyezési program egyidejű közzététele – tehát a Háromegy Királyság államjogi betagolásának szándéka a centralizált alkotmányos Habsburg-monarchiába – politikai hatásában csak Deák Ferenc néhány hónappal későbbi hűsvéti cikkének programadó jelentőségéhez mérhető.

A birodalmi központtal való horvát kiegyezés időszerűségét már a címével is konfrontáló Szakítsunk a magyarokkal! kezdetű, névtelen felhívás dobta be a horvát nyilvánosságba. Az egész társadalmat megszólító patetikus iránymutatás keltezési helye, a tengerparti Vinodolski Drenenik, világos utalás Mažuranić szülőföldjére, ami valószínűsítette az udvari kancellár szerzőségét vagy legalábbis sugalmazói szerepét a felhívás keletkezésében. Az írás éles bevezető hangütéssel túlhaladottnak minősítette a horvát nemesi hagyomány provincializmusát, a magyarbarátságot, kigúnyolta a volt nemesség politikai kulturálatlanságát, például a destruktív harsány ellenzékiességét, a bécsi kormány és a „svábok” gátlástalan szidalmazását. Szembeállította a történelmi jogok, a régi kiváltságok terméketlen védelmezését a valódi horvát történelmi örökségnek nevezett értékrenddel, amelyet a múltban és jelenben egyaránt olyan polgári nemzeti erények testesítettek meg, mint a törvényes királyhoz való rendíthetetlen hűség, az ország önállóságához, vallásához, nemzetiségéhez és nyelvéhez való ragaszkodás. Az írás különösen kárhozzátta a felelőtlen ellenzéki nemesi agitációt, amely a magyarokkal való állami közösség hely-

13 Josip Vrandečić: *Autonomist Movement in Nineteenth-Century Austrian Dalmatia. Regionalism versus Nationalism*. Saarbrücken, 2009. 71–92.

14 *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Horvatsku i Slavoniju: godina 1863. Sv. I. Komad XV. Izdan i raspolan dne 10. Prosinaca 1864.* Br. 229. 373–381. A törvénylap alapítására vö. *Pravnik. List za pravne i drzavne znatnosti*. 1863. április 25. 124.

15 Je li trojedna kraljevina u banskoj konfrrenciji podpuno zastupna? *Domobran* 1865. február 7. 1.

reállításának támogatására adócsökkentéssel és más ígéretekkel eredményesen mozgósította a köznépet, és ezzel veszélybe sodorta a horvát nemzet számára nélkülözhetetlen Osztrák Császárság fennállását, pénzügyi stabilitását. Történelmi perspektívából a szöveg nem vonta kétségbe a horvát–magyar állami együttélés korábbi szükségességét, de a jelenben már nem a tőkeszegény agrár Magyarországgal való társulást, hanem a monarchia fejlettebb, nyugati feléhez való csatlakozást tartotta előnyösnek az elmaradott Horvátország technikai-társadalmi felzárkózásához, iparának, kereskedelmének fellendítéséhez, közlekedési infrastruktúrájának gyors kiépüléséhez.¹⁶

Az államterület egyesítése, az alkotmányosság biztosítása, a monarchia szláv nemzeteivel való politikai együttműködés intézményesítése és a társadalmi-technikai modernizáció elősegítése volt tehát az a négy pillér, amelyre Mažuranić 1865 elejétől a birodalmi központtal tervezett kiegyezési programját építette. A koncepció népszerűsítésére a következő hónapokban neves közírók és névtelen szerzők írásai árasztották el a *Domobrant*-ot, s annak szinte minden cikkírója eljutott arra az egybecsengő végkövetkeztetésre, hogy a birodalmi kiegyezéssel nem aktuális többé a magyar–horvát államközösség helyreállítása, hanem az már véglegesen lezárt fejezet, mert a két országot érintő közös ügyek egyaránt a birodalmi parlament kompetenciájába fognak tartozni. Végsősoron tehát a reformliberálisok a horvát tárgyalási pozíció megerősítésére, az uralkodó által szentesített 1848-as magyar törvényekkel azonos értékű jogalap megteremtésére, a birodalmi centrummal való kiegyezési szándék kinyilvánítására és a Magyarországgal való állami közösség elutasítására instrumentalizálták az 1861. évi XLII. tc. állítólagos uralkodói szentesítését.

A birodalmi kormányzat 1865 elejétől kezdte meg a magyar országgyűlés és a horvát szabor előkészítését. Mindkét országban az alkotmányos centralizmust elfogadó többség elérését tűzték célul, és anyagi forrásokat irányoztak elő a választások és az országgyűlési erőviszonyok befolyásolására.¹⁷ Elsőként Mažuranić élt a lehetőséggel, és 100 ezer osztrák értékű forintot kért választási célra a Pestről pénzelt horvátországi „magyar párt” semlegesítésére és a kormánytámogató többség megalapozására. Kérelmének elbírálását a magyar választások befolyásolásának stratégiai tervével kapcsolták össze, amelynek költségét 600-700 ezer forintra becsülte a magyar és az erdélyi udvari kancellár. Az összeg nagysága és az állami pénzügyek helyzete miatt a döntést elnapolták. A horvát választások befolyásolásának kérdése többé nem került a minisztertanács elé, s így a történeti kutatás joggal feltételezte, hogy az ügy végleg süllyesztőbe került.¹⁸ Más irányú kutatásaink során azonban rábukkantunk egy 1867. évi elszámolásra, amely szerint Ferenc József szóbeli utasítására két részletben Zágrábba került a horvát udvari kancellár által kért összeg az 1865. évi horvát választások céljára. A titkos alapot a horvát helytartótanács elnöki tisztét betöltő bán, Josip Šokčević tábornagy kezelte, és abból több mint 90 ezer

16 Okanimo se Magjarah! *Domobran* 1865. február 3. 1–2.

17 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1865. január 5., 7., március 15. In: *Die Protokolle*, V/9. 64–67., 71–75., 213–223.

18 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1865. március 20., 30. In: uo. 229–230., 248–249.

forintot fordítottak Mažuranić pártjának választási céljaira, és pártsajtójának, a *Domobran* és a *Svijet* című lapoknak a szubvencionálására.¹⁹

A rendelkezésre bocsátott jelentős források sem tudták ugyanakkor elhárítani a horvát reformliberális párt választási kudarcát: a monarchiaszerte egyre erősödő demonstratív nemzeti, társadalmi tiltakozó megmozdulások és az uralkodói bizalomvesztés folytán erősen megcsappantak az alkotmányos centralizmus tovább építésének, sőt egyáltalán fennmaradásának a kilátásai is. Először éppen a horvát reformliberálisok kiszemelt szláv szövetségesei, a csehek és a lengyelek vették különféle nemzeti sérelmek miatt bojkott alá és hagyták el tüntetőleg a birodalmi parlamentet, majd a centralizmusnak elkötelezett legerősebb frakció, az osztrák–német liberálisok elégték meg a pénzügyi bizonytalanságot, a költségvetési kiszolgáltatottságot állandósító látszatparlamentarizmust.²⁰ Az osztrák alkotmányos provizóriumok miatti fokozódó elégedetlenség viszont új perspektívába helyezte a történeti jogfolytonossághoz és a szentesített törvényekhez ragaszkodó magyar államjogi küzdelmet, amely ennek révén a működőképes alkotmányos monarchia megteremtésének egy lehetséges útjaként felértékelődött. Ez volt az oka, hogy ekkor – még a közös tiltakozási hullámban – a teljes szláv liberális közvélemény is, a prágai német nyelvű *Politiktól* a zadari olasznyelvű *Il Nazionale*ig elítélte a magyar történeti államegység ellen irányuló erdélyi román–szász és horvát partikularis törekvéseket, és a bécsi centralista kormányzattal való külön-megállapodási ambícióikat.²¹

A birodalmi centralizmus kudarcra nyilvánvalóvá tette, hogy a Habsburg Monarchia konszolidálásához, parlamentáris kormányzásához, képviseleti politikai intézményrendszerének kiépüléséhez megkerülhetetlen a magyar korona országai, benne a horvát Háromegy Királyság államjogi helyzetének rendezése. Ezt a felismerést Ferenc József is fokozatosan elfogadta, és aktív szerepet vállalt annak megvalósításában. A birodalmi politikában végbement alkotmányos dualista fordulat első lépése volt a két ország parlamenti képviseletének az összehívása a függőben lévő államjogi kérdések rendezésére, amely mintegy dinasztikus kényszer alá helyezte a két fél megállapodását. Mind a horvát száborhoz intézett uralkodói leiratban,²² mind a magyar országgyűlést megnyitó trónbeszédben világosan manifesztálódott, hogy a reformliberális horvát sajtóban 1865 eleje óta jelen levő, a horvát államiság területi kiterjedését és önállóságának mértékét igazoló sarkalatos törvény uralkodói szentesítése jogi fikció. Ferenc József ugyanis egyik parlamenti testületnek sem tett említést ilyen jogi aktusról, sőt valójában a négy évvel korábbi eredeti szándékának megfelelően terjesztette a magyar országgyűlés elé a horvátokkal való meg-

19 Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Kabinettskanzlei 1867/2854. Az iratok részletes feldolgozását külön tanulmányban tervezem.

20 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976. 55–73.

21 Antoni Cetnarowicz: *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert. Vom »Slawentum« zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*. Frankfurt am Main, 2008. 89–94.

22 Königlich Reskript, die Eröffnung des croatisch–slavonischen Landtages und die königlichen Propositionen betreffend. *Wiener Zeitung* 14. November 1865. [1.]

állapodás céljából az 1861. évi szabor közjogi határozatát a „kölcsonös engedékenység alapján és a méltányosság szellemében”.²³

Ebből az eljárásból egyértelműen kiderült, hogy az uralkodó teljesen tisztában volt azzal a mindkét oldalon kölcsönösen méltányolt államjogi felfogással, hogy a horvát–magyar bilaterális viszonyt szabályozó törvényt csak a két országgyűlés egyetértésével szentesítheti. Ennek ellenére a pesti trónbeszéd elhangzása után a horvát udvari kancellárságtól akkor már visszalépett Mažuranić táborában azonnal megfűjták a harci kürtöt: igazolni akarták a szóban forgó törvénycikk érvényességét a nemzeti nyilvánosság előtt és meg akarták védeni azt immár az uralkodói kinyilatkoztatással szemben is. A *Domobran* külön írást szentelt a törvénycikk jelentőségének és ismételt glorifikálásának. A magyaroktól való teljes függetlenedést szolgáló jogalap megrendülését és a politikai feltételek beszűkülését a cikk írója már az első mondatban a jogi fikcióhoz való patrióta ragaszkodás pátozával kompenzálta. „Nekünk az 1861. évi 42. törvénycikk a szabadság levele, a magna charta, amelyből egy hajszálnyit sem szabad engedni.”²⁴

Hamarosan a szaborban is lezajlott az első heves szellemi párbaj a törvénycikk érvényességéről. A hungaroszláv nemesi képviselők változatlanul az 1790. évi XII. tc.-t tekintették a legfontosabb horvát államjogi alaptörvénynek, amely a magyar–horvát közös országgyűlésen kimondta a bécsi birodalmi központtól való kormányzati függetlenséget. Annak az általánosan elfogadott közjogi követelménynek a szellemében pedig, hogy csak megkoronázott király szentesíthet törvényt, ünnepélyesen érvénytelennek nyilváníthaták a magyar–horvát államközösség megakadályozására kreált, általuk különben sem kedvelt egész 1861. évi jogalkotást. Ezzel a felfogással Mažuranić képviselővé választott bécsi udvari kancelláriai titkára, majdani veje és a zágrábi egyetem későbbi nagyhírű jogászprofesszora, Napoleon Špun-Stržić leginkább lángoló hazafiassággal, mintsem jogi érvekkel szállt vitába.

„Soha nem fogadhatom el, hogy mi most az 1790. 12. tc. alapján országgyűlésezhetünk, s ez az államjog; sőt azt mondom, az 1861. 42. tc. a mi alapvetésünk, mert azt a horvát nemzet maga alkotta és a király jóváhagyta, s ez az alapja annak, amit Háromegy Királyságnak nevezhetünk. [...] Emlékeztetve lévén arra, hogy az 1861. 42. tc.-t koronázatlan király hagyta jóvá, így azt kellene mondanom, hogy az törvénytelen; én pedig mégis alapjognak tartom a 42. tc.-t, élőnek, mert az a nemzet lelkében és szívében él.”²⁵

23 „Felszólítottuk továbbá Horvát- és Tótországok gyűlését, hogy eleve gondoskodják a felől, miszerint e jelen országgyűlésen kellőleg képviselve legyen, és midőn a horvát országgyűlésnek az 1861. évben hozott és a közjogi viszonylatra vonatkozó határozatát közöljük, egyszersmind hiszszük és reméljük, hogy a századok során egyesült társnemzetek frigyestülése kölcsönös engedékenység alapján és a méltányosság azon szellemében fog létrejönni, melynek kedvelt Magyarországnak hű Rendei és Képviselői 1861. évi Sz. Jakab hava 6-dikán kelt felírásukban ez ügyre nézve kétségtelen tanúságát adták.” A magyar országgyűlést 1865. december 14-én megnyitó trónbeszéd szövegét lásd *Deák Ferencz beszédei*. I–VI. Összegy. Kónyi Manó. Bp., 1903. [2., bőv. kiad.] III. 503–506.

24 Zakonski članak 42. od. god. 1861. *Domobran* 1865. december 20. 2.

25 *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1865/7*. Zagreb, 1866. [február 22.] 327.

A felmerült kételyek ellenére a horvát szabor nemzeti liberális többsége által Pestre küldött tárgyaló delegáció minden részletében ragaszkodott a szentesítettnek vélt törvény előzetes, maradéktalan magyar jóváhagyásához, s így a kölcsönös kompromisszumkészség teljes hiánya miatt minden tárgyalási forduló eredménytelenül zárult. A magyar tárgyalópartnereket bizonyos mértékig elbizonytalanította a szentesített törvényre való következetes, rendszeres horvát hivatkozás, mert nem voltak pontos ismereteik az uralkodó és a korábbi centralista kormány horvát ügyben hozott döntéseiről. Másfelől a magyar–horvát kiegyezés eléréséhez semmiképpen sem kívánták egy szentesített törvény oktrojával való megváltoztatását, mert az ellentmondott volna az uralkodóval folytatott kiegyezési alkudozások alapvető alkotmányjogi célkitűzéseinek, miszerint törvényt csak az országgyűlés és az uralkodó együttesen alkothat. A folyamatosan zajló politikai diskurzusban a nemzeti liberális többségű szabor végül súlyos törvényszegésnek minősítette a horvát állami egyenrangúsítás és a történeti-etnikai alapú területegyesítés megíusulását, s a közeli koronázás bojkottjával fenyegetőzve zárta ki a kompromisszum lehetőségét. A horvát kiegyezési tárgyalások folytatásának alapelveit meghatározó 1867. áprilisi nevezetes budai vegyes minisztertanácsban éppen ezért a horvát udvari kancellár, Milan Kušević közvetlen tájékoztatást kért az uralkodótól az 1861. évi XLII. cikkely jogérvényességéről. Ferenc József válaszána legfontosabb részét a jegyzőkönyv következőképpen örökítette meg:

„... amikor tárgyalásra került az a kérdés, vajon és mennyiben tekinthető szentesítettnek ama cikkely [XLII. tc.] tartalma, abban a tekintetben Őfelsége azt az egyhangúan akceptált megjegyzést méltóztatott tenni, hogy itt csak annyiban lehet szó megtörtént szentesítésről, amikor az említett leirat arra utaló jóváhagyást tartalmaz, hogy az említett cikkelybe felvett indítványok alapként fogadtatnak el a magyar országgyűléssel folytatandó további tárgyalásra és megállapodásra.”²⁶

A XLII. tc. megítélésének kérdésében a kölcsönös kompromisszumkészség teljes hiánya miatt a magyar–horvát államjogi kapcsolat rendezése kényszerpályára került: az alkotmányos dualizmuson és az állami közösségen alapuló magyar–horvát kiegyezés keresztülvitelét egyetlen társadalmi csoport, a nemesi földbirtokosság monopóliumává tette. Úgy hiszem, hogy ezt a kiegyezés létrehozásában végül döntő szerepet betöltő

26 Komjáthy Miklós: Két ismeretlen „közös” minisztertanácsi jegyzőkönyv. Az osztrák–magyar államközösség történetéhez. *Levéltári Közlemények* 44–45 (1973–1974) 290. Ferenc József állásfoglalásának teljes szövege németül így hangzott: „Nach Vorlesung des 1-ten Teiles wurde über Anregung Sr. Majestät durch Freiherrn von Kussevich auch der Artikel 42. der kroatischen Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1861., sowie die bezüglichen Stellen des hierauf erflossenen königlichen Reskriptes vorgelesen, – wobei die Frage zur Erörterung kam, ob und inwiefern der Inhalt dieses Artikels als bereits sanktioniert zu betrachten sei, in welcher Hinsicht Se. Majestät die einstimmig akzeptierte Bemerkung auszusprechen geruhen, dass hier von einer bereits erfolgten Sanktion nur insoferne die Rede sein könne, als das erwähnte Reskript die Zustimmung enthalte, dass die in den besagten Artikel aufgenommenen Anträge als Basis der weiteren Verhandlung und Vereinbarung mit dem ungarischen Landtage angenommen werden, und dass ferner in teilweiser Ausführung dieser Anträge die betreffenden Behörden als: die k. kroatische Hofkanzlei – der besondere oberste Gerichtshof für Kroatien etc. – errichtet worden sind.”

magyarbarát horvát politikai irányzatot – amelyet a korabeli politikai ellenfelei megbélyegzően magyarón vagy unionista megnevezéssel járatnak le, és gyakran társították hozzájuk a nemzeti önfeladást és a nemzeti érdekek elárulását –, a fogalmi tisztázás érdekében sokkal helyesebb a jövőben egységesen a hungaroszláv jelzővel illetnünk, mivel ez pontosabban kifejezésre juttatja politikai törekvések célját és tartalmát.

Ez a hungaroszláv politikai orientáció abban nyilvánult meg, hogy a horvát nemzet jövőjét sem jugoszláv kontextusban, sem a Habsburg Monarchia ausztrioszláv föderációjában nem látta biztosítva. A horvát autonómia hagyományos intézményeinek fennmaradását sokkal inkább a magyar–horvát rendi államközösség hagyományaira építve a bécsi birodalmi központtal szemben a magyar alkotmányos állam keretében képzelték el. A magyar államkeret elfogadása ugyanakkor korántsem jelentette azt, hogy a magyar politikai szövetségeik megalkuvó kiszolgálói lettek volna, hiszen nem mondtak le az alapvető horvát nemzeti célok megvalósításáról. Az államközösséget megújító kiegyezéshez hozzákapcsolták a horvát autonómia jogkiterjesztő kiépítését, az alkotmányos képviseleti kormányzás megszilárdítását és a horvát Háromegy Királyság területi integritásának restitúcióját.

A hatalomra kerülésük után számos konstruktív lépést tettek a kiegyezési törvényben biztosított horvát érdekérvényesítési pozíciók kiépítésére a közös budapesti kormányban. A nemzetfelfogásukat a szláv szolidaritás és a délszláv integrálódás szempontjai kevésbé befolyásolták. A kiegyezés társadalmi támogatottságának szélesítésére ugyanakkor felmerült a nemzeti liberális polgári értelmiséggel való együttműködés folytatása a birodalmi centralizáció közös elutasítása jegyében egy közös párt létrehozásával. Ennek a koncepciónak a megfogalmazója a hungaroszláv arisztokraták egyik intellektuálisan messze kiemelkedő személyisége, a történeti kutatásban alig ismert báró Lazar Hellenbach volt, aki stratégiai előrelátással ismerte fel és kellő rugalmassággal kísérte meg hasznosítani az 1861. évi horvát jogalkotás eredményeit. Hellenbach magyarországi gyökerű, Nyitra megyei családban született horvát anyától, de Bécsben nőtt fel, s Prágában végzett egyetemet. Anyai birtokát 1851-ben örökölte meg, a Jelačić család magyarbarát ágából választott feleséget, s lett belőle elkötelezett, tevékeny horvát patrióta. A horvátországi vasúti vállalkozásokban való részvételével szerzett társadalmi hírnevet, s az 1861. évi száborban hungaroszláv és liberális fellépései alapozták meg politikusi tekintélyét.²⁷

Hellenbach azon kevés hungaroszláv közéleti szereplő közé tartozott, aki német és horvát íráskészségével, röpirataival képes volt távlatos programot adni. Oly módon kívánta elősegíteni a monarchia dualista átalakulását, hogy az „alkotmányvédő földbirtok” és a nemzeti liberális értelmiség összefogására egy a horvát politikai elit meghatározó többségét egyesítő, erős liberális párt létrehozását tervezte, amivel lényegében megelőlegezte a horvát–magyar kiegyezés rendszerét megerősítő 1873. évi horvát pártalakulást. A kiegyezés előtt létrejött egyesült liberális pártnak lett volna az elsődleges feladata, hogy

²⁷ Anna Pia Maissen: *Pferde, Schiffe und eiserne Träume. Die Verkehrsinfrastruktur Kroatiens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und die Rolle Baron Lazar Hellenbachs in der Eisenbahnfrage*. In: *Wege der Kommunikation in der Geschichte Osteuropas*. Hrsg. Nada Boškovića. Köln–Weimar–Wien, 2002. 487–495.; Željko Holjevac: *Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko–mađarskih odnosa u 19. stoljeću*. In: *Hrvati i manjine u Hrvatskoj. Moderni identiteti*. Ed. Marijana Marinović. Zagreb, 2014. 106–109.

a szélsőségesen német–szláv orientációjú és a megalkuvóan magyarbarát irányzatok ellenében az 1861. évi XLII. szaborhatározatban foglalt elvek alapján rendezték az államjogi kapcsolatot Magyarországgal. A pártfúzió ugyan nem jött létre, de a hungaroszláv nemesi liberálisok számára sem lehetett természetesen alku tárgya a horvát nemzeti mozgalom olyan alapvető követelése, mint a széleskörű autonómia biztosítása és a történeti jog szerinti horvát területek egyesítése.

Noha az 1868-ban létrejött új autonómia az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó horvát etnikai és területi állomány közel kétharmadát lefedte, valamint több és szélesebb körű törvényhozói, kormányzati jogosítványokkal ruházta fel a horvát felet, mint az 1848 előtti horvát rendi hatóságok, vagy amennyit a forradalom alatti és utáni ausztrioszláv programok előirányoztak, az államjogi kompromisszum vállalásával a hungaroszláv nemesi liberalizmus mégis gyorsan elvesztette politikai hitelét és nemzeti legitimitációját.²⁸ Hellenbach a liberális jogelvek elharapózott megsértésének tulajdonította és egykori küzdőtársa, az első polgári horvát bán, báró Levin Rauch kormányzati gyakorlatának róttá fel a magyar–horvát kiegyezés gyorsan elapadó társadalmi támogatottságát.

„Hét évvel ezelőtt azzal zártam első beszédemet ebben a szaborban, hogy legyen egyetlen haza a Kárpátoktól az Adriai-tengerig; ahogy azt is mondtam, hogy ez a haza olyan feltétellel jöjjön létre, hogy abban minden nemzet legyen boldog, szabad és elégedett. Ugyanezt fogom mondani ma is. Azt látom, hogy Önök ezt a hazát megalkották, no de mind máig nem látok senkit boldognak, szabadnak és elégedettnak.”²⁹

Hellenbach megnyilatkozásával kezdetét vette a korabeli horvát nyilvánosságban a kritikai diskurzus az 1868. évi kiegyezési törvényről, amelyet a későbbiekben az ausztrioszláv nemzeti liberálisok és a hatalomból kiszorult centralista reformliberálisok alkotottak ellenzék kiélezett pártpolitikai célzatossággal és érveléssel vitt tovább. A vita tematizálásában – a magyarországi helyzethez hasonlóan, amelyet Kossuth Lajos függetlenségi eszméből fakadó kiegyezéskritikája uralt – Horvátországban is meghatározónak bizonyult a megalkuvás és jogfeladás kérdése: annak eldöntése, hogy a kiegyezést megkötő hungaroszlávok milyen mértékben árulták el az 1861. évi jogalkotás eredményeit, különösen a XLII. számú határozat lényegét. A politikába 1871-ben visszatérő Mažuranić választási felhívásában természetesen központi helyet kapott az az állítás, hogy a kiegyezési törvényben minden, Horvátországot hátrányosan érintő rendelkezés a király által jóváhagyott XLII. törvénycikk érvényességének feladásából származott. Ennek igazolására éles bírálatot illette a bán jogállását, gúny tárgyává tette a magyar miniszterelnök előterjesztésére báni tisztséget viselt Levin Rauch és Koloman Bedeković személyét és szellemi képességeit, míg a horvát miniszter funkcióját teljesen feleslegesnek, a horvát autonómia „kerékkötőjének” minősítette. Bravúros logikai fordulattal tett tanúbizonyyságot dinasztikus lojalitá-

28 Röss Imre: A horvát liberalizmus irányzatai különös tekintettel a hungaroszláv nemesi liberalizmusra. *Magyar Tudomány* 169 (2008) 39–44.

29 *Dnevnik sabora trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu godine 1868–1871*. Zagreb, 1868. [szeptember 12.] 167.

sáról, és a kegyes királynak tulajdonította, hogy megszabadultak a gonosztól, Levin Rauch bántól, aki anyagi visszaélésével az uralkodót is bemocskolta Lonjsko Polje sarával.³⁰

A választási siker és az 1868. évi kiegyezés néhány rendelkezésének revíziója teremtett lehetőséget a győztes nemzeti liberálisok hatalomra kerülésére és Mažuranić báni kinevezésére. A revízió során sajátos metamorfózison ment keresztül az 1861. évi XLII. törvénycikk értelmezése is. Az újraértékelésre a Mažuranić elnökletével ülésező szabórnban került sor, amikor 1873 szeptemberében a kiegyezést módosító törvény általános vitájában a fiatal nemzeti radikális, Milan Makanec és a tekintélyes Franjo Rački egyaránt megalkuvással, a szentesített törvénycikk elveinek és tartalmának teljes feladásával vádolta meg a kormányra készülő liberálisokat.³¹

A támadásra Slavoljub Vrbanić 1861. évi képviselő, a hatvanas évek politikai titkainak beavatott ismerője, a nagy hatású nemzeti liberális újság, a *Pozor* alapító szerkesztője válaszolt új hangon és megváltozott érveléssel. Beszédében rögtön eloszlatta az 1861. évi XLII. törvénycikk szentesítésének mítoszát és meghúzta azt a finom disztinkciót, hogy az uralkodó a magyar országgyűlésen való megtárgyalásra hagyta jóvá a szabórn határozatát, s így az nem emelkedett törvényerőre. Történeti visszatekintésében az 1861-ben hozott döntéseknek már nem csupán a horvát nemzeti jelentőségét, az autonóm állami önállóság igényét és a Magyarországgal való szövetség feltételeinek ilyen értelmű meghatározását emelte ki, hanem hasonló súllyal szólt azok fontosságáról a birodalmi centralizációval szembeni ellenállásban. Egyenesen az egyik csúcspontnak nevezte az 1861. évi szabórn elutasító szavazását a birodalmi parlamentben való horvát részvételtől, mert az nélkülözhetetlen támogatást jelentett az alkotmányos dualizmus sikeréhez, Magyarország 1867-ben elért államjogi állásának kivívásához. A nemzeti és a reformliberálisok tábórnban is súlyos sérelemnek tekintett osztrák–magyar kiegyezés pozitív megítéléséből logikusan következett a döntő argumentum az ellenzéki politikusok vádjainak cáfolatára, nevezetesen az, hogy a sokat kárhóztatott 1868. évi horvát–magyar közjogi megállapodás lényegében tartalmazza az 1861. évi XLII. cikkely alapelveit. A létrejött egyezség védelmében, de még inkább a kiegyezés megkötése miatt nemzetárulással vádolt hungaroszlávok megbékítése és rehabilitálása végett a folyamatban lévő pártfúzió sikere érdekében még hozzáfűzte Vrbanić, hogy ma már nem lehetne a megerősödött Magyarországgal való alku során olyan mértékű horvát autonómiát biztosítani, amekkorát 1868-ban sikerült elérni.³²

A kiegyezési revízióról a szabórnban zajló vita e fontos beszédének alaptézise, az 1868. évi kiegyezés és a nemzeti célokat a szentesítés hiányában is változatlanul érvényesen hordozó 1861. évi XLII. cikkely megfeleltetése, bizonyára ösztönösen azzal a kettős legitimációs szándékkal hangzott el, hogy elfogadhatóvá tegye a kiegyezést a horvát közvélemény számára és megalapozza Mažuranić küszöbönálló bánóságának nemzeti és er-

30 Mira Kolar-Dimitrijević: Kako su narodnjaci pobijedili na izborima 1871? (Nepoznata brošura Ivana Mažuranića?). *Povijesni prilozi* 14 (1995) 173–177. Lonjsko Polje [Lónyamező] mocsaras síkság a Száva völgyében, amelynek a vízszabályozása és lecsapolása körüli korrupciós váddal kényszerítette ki a közjogi ellenzék a kiegyezést megkötő horvát bán, Levin Rauch lemondását.

31 *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1872/5. Svezak I.* Zagreb, 1873. [szeptember 3.] 450–456., 457–459.

32 Uo. 1873. [szeptember 4.] 500–502.

kölcsi jogosultságát. Ebben az összefüggésben a szóban forgó cikkelyre való hivatkozás közvetve kinyilvánította az önálló horvát államiságnak a horvát–magyar kiegyezés általi megteremtését, amelynek intézményes kiépítése és jogosítványainak bővítése lett a Mažuranić-korszak fő törekvése. A birodalmi centralizmus keretében megvalósuló horvát autonómia elérésére szentesítettnek deklarált jogalkotás tehát végül a maga valódiságában, mint száborhatározat bizonyult felhasználhatónak a horvát–magyar szubdualizmus törvényességének elismertetésére. A horvát–magyar kiegyezési törvény módosításának elfogadását a szábor elnöki székéből levezénylő Mažuranić a báni kinevezését hírül adó királyi kézirat ünnepélyes átvételekor parlamenti felszólalásában hitelesítette Vrbančić korábbi beszédét, miszerint a kiegyezéssel megvalósuló horvát autonóm államiság az 1861. évi XLII. cikkely elveire épül:

„Úgy gondolom, hogy az elnyert autonómia annyira köszönhető Őfelségének és a nemzet eszméinek, amennyire legalább engem illet az érdem, hogy tervezetem vetette meg annak alapját. [...] Soha nem voltam ellenzője a szövetkezésnek azzal a nemzettel, amellyel most szövetségben élünk. Ezt legjobban az 1861. évi 42. cikkely mutatja, amely mindenekelőtt királyságunk összetartozását hangsúlyozza a Magyar Királysággal. Ez a cikkely nem csupán alkotmányos elvei alapján tulajdonítható annak, aki azt megerősítésre javasolta Őfelségének, és az én vagyok; de azt valóban csekély személyem javára kell írni, még ha ezt hallani nem is lehet kellemetlen a tisztelt háznak, hogy igazából az enyém volt e cikkely alapgondolata. Ezen az alapon nyugszik, és gondolom ezen fog nyugodni továbbra is országunk jövője.”³³

Mažuranić és későbbi báni helyettese, a szerb Jovan Živković közös törvényjavaslata az 1868-as kiegyezés revíziójáról végeredményben a Magyarországgal való államközösség és a dualizmus elismerésének bázisán intézményesítette a horvát politikai nemzet területi különállását és belpolitikai önállóságát, amelyet a szábor nemzeti liberális és hungaroszláv frakciója teljes egyetértésben, mindössze tíz ellenszavazattal fogadott el. A parlamenti elit meghatározó többségének állásfoglalása azonban csak politikailag járult hozzá a kiegyezés rendszerének stabilizálásához, és korántsem szabadította meg azt az ellenzéki diskurzusban rögzült jogfeladás és megalkuvás stigmájától. A horvát–magyar kiegyezés eredményeit annak mindenkorai ellenzéke ugyanis a nemzeti érvényesülés optimális keretével, az önálló államiság számos jogosítványának hiányával kérdőjelezte meg, s ez a szemlélet az első kortörténeti munkáktól kezdve mindvégig jellemezte a horvát historiográfiai megközelítést. Az ambivalens ábrázolás abban nyilvánult meg, hogy a horvát–magyar kiegyezés konszolidálása a nemzeti liberálisok kényszerhelyzettel való megalkuvásának minősült, viszont ennek révén Mažuranić egyidejű hatalomra kerülése és közel hétéves báni működése a horvát polgári nemzet- és államépítés kiemelkedő korszakává nemesedett.³⁴

33 *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske*, 1873. [szeptember 29.] 738.

34 Mirjana Gross – Agneza Szabo: *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb, 1992. 251–256.; Dalibor Čepulo: Mažuranić-éve reforme 1873–1880. Modernizacija kao izgradnja države i nacije. In: *Intelektualac, kultura, reforma. Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*. Ed. Dalibor Čepulo – Tea Rogić Musa – Drago Roksandić. Zagreb, 2019. 2–64.

ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ MAGYARORSZÁGON 1866 NYARÁN: FOGADTATÁS, EMLÉKEZET, MÍTOSZ*

VÉR ESZTER VIRÁG

.....
EMPRESS ELIZABETH IN HUNGARY IN THE SUMMER OF 1866:
RECEPTION, MEMORY, MYTH

The paper aims to explore the way in which the long stay of the Empress Elizabeth at Pest-Buda in the summer of 1866 emerged as a prime part of her Hungarian cult already in her lifetime. It seeks for the possible influences behind this process, while trying to reconstruct the later assessment of her activities at that time, as well as to uncover the real events on which her later the legend-building was based. Alongside presenting the stay of the Empress in Hungary, the paper also aims to explore the mythization of that stay.

Keywords: Empress Elizabeth, cult, memory, myth, 1866
.....

„Az, hogy Erzsébetnek döntő érdeme lett volna a kiegyezés megszületésében, nyilván éppoly túlzás, mint a kamarilla korabeli vádaskodása, hogy ő vezette Ferenc Józsefet a magyaroknak tett engedmények tévútjára. Lélektanilag is megalapozatlan a feltevés, hogy a császár, aki a kötelességteljesítést kultusszá emelte, aki az isteni gondviselés által reá rótt küldetésnek érezte, hogy a Habsburg-ház hatalmát őrizze és gyarapítsa, döntő politikai lépésre szánta el magát csak azért, hogy asszonyi szeszélynek engedjen.”¹

Tanulmányomban Somogyi Éva fent idézett soraihoz kapcsolódva arra kívánok választ keresni, hogy Erzsébet hosszúra nyúló – magyarországi kultuszának már életében kiemelt jelentőségű mozzanataként megjelentett –, 1866 nyári pest-budai jelenlétét milyen té-

Vér Eszter Virág, alapító kutató, Monarchikum Kutatócsoport. A tanulmány Bolyai János Kutatási Ösztöndíj pályázat – Rudolf trónörökös Magyarországon – keretében készült.

* Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni [F. Dózsa Katalinnak], [Gerő Andrásnak], Deák Ágnesnek, Cieger Andrásnak, Fedeles-Czeferner Dóranak és Borovi Dánielnek, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítettek munkámat s egyúttal a kézirat formálódását. A tanulmányban hivatkozott párizsi levéltári és könyvtári kutatómunka a Klebelsberg Kuno ösztöndíj (2017); Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj (2022/23) keretében, míg a bécsi levéltári kutatások a bécsi Collegium Hungaricum (2014, 2016, 2017) ösztöndíjaival valósultak meg.

1 Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. (Magyar História. Életrajzok) 140.

nyezők befolyásolták, s a későbbiekben hogyan értékelik ekkori tevékenységét, illetve utóbb legendássá vált fellépése milyen valós mozzanatokból merített.

Erzsébet magyarországi tartózkodásának bemutatása mellett e jelenlét mitizálódását tervezem vizsgálni, amelyet a korszakban is számos legenda kísért: egyrészt Erzsébet aktív politikai szerepvállalását feltételezve; másrészt a kiegyezés létrejöttében való közreműködését hangsúlyozva, amely szintén állandó motívumává válik magyarországi megjelenítéseinek.² E mozzanatban a magyar hon iránti kiemelt figyelmét, szubjektív kötődését is láttatni kívánták a később keletkezett kultikus beágyazottságú szövegek. A válságos politikai miliőben az uralkodóház népszerűsítésében, illetve elfogadtatásában játszott szerepét is megkísérlem elemezni, amelyet ekkor – a korábbi, az arisztokráciát az udvarhoz közelíteni szándékozó törekvések nyomán – jelentős sajtókampány kísért,³ elsősorban gondoskodó, védelmező szerepben láttatva az uralkodó feleségét, amely utóbb formálódó kultuszában is konstans elemmé vált.

Az 1866 nyári magyarországi utazás szerepe az Erzsébet-kultuszban

Erzsébet 1866-os nyári magyarországi tartózkodása nemcsak magyarországi kultuszának egyik legjelentősebb komponensét jelenti,⁴ hanem a kortárs szakirodalomban is kiemelt eseményként szerepel, e tekintetben konszenzus uralkodik az osztrák szakmunkákban és az elsődlegesen ezekből építkező újlatin, elsősorban francia,⁵ valamint angolszász szakirodalomban,⁶ amelyekből egyértelműen egy a gróf Andrássy Gyula politikájának megvalósítójaként „fellépő” uralkodóné képe bontakozott ki,⁷ aki egyben „áldozatává” vált Andrássy

- 2 Erdősi Péter: Udvar és nemzet. Egy kutatás kérdései. *Korall* 10 (2009) 37. sz. 46., valamint az egyes helyszínek szimbolikus használatához lásd Murray Edelmann: A politikai színtér mint szimbólum. In: uő: *A politika szimbolikus valósága*. [Ford. Hidas Zoltán.] Bp., 2004. 75–87.
- 3 Norbert Elias: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Bp., 2005. (TÁRStudomány) 256.
- 4 Az egyes elemek megjelenési formáihoz lásd Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. Bp., 2006. [Kézirat. Szakdolgozat]; uő: Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban. *Műemlékvédelem* 55 (2011) 289–303., valamint ennek hierarchiájához lásd Vér Eszter Virág: *Egy elfeledett kultuszhely. Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Bp., 2011. [Kézirat. Szakdolgozat] 26–28.
- 5 Jean des Cars: *François-Joseph et Sissi. Le devoir et la rébellion*. Paris, 2017. 239–279.; Paul Pasteur: *Histoire de l'Autriche. De l'empire multinational à la nation autrichienne XVIIIe-XXe siècles*. Paris, 2011. 86.; Jean Béranger: *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918*. Paris, 1990. 721.; Christine Mondon: *Sissi. Une femme d'avant-garde*. Paris, 2007. 59–61., 64. Vö. Jean Paul Bled: *François-Joseph. L'Empereur éternel*. Paris, 2011. 345–355.; Uő: *Sophie de Habsbourg. L'impératrice de l'ombre*. Paris, 2018. 228–237.
- 6 Lásd pl. Brigitte Hamann: *Elisabeth. Kaiserin wieder Willen*. München–Zürich, 2005.; Karl Tschuppik: *Elisabeth. Kaiserin von Österreich*. Wien–Leipzig, 1929. 115–125.; Sigrid-Maria Grössing: *Sisi. Eine moderne Frau*. Wien, 2007.
- 7 Kapcsolatuk alakulásának elemzéséhez lásd F. Dózsa Katalin: „Tanácsadó és barát”. Andrássy Gyula gróf. In: *Gróf Andrássy Gyula. A lángoló zseni*. Szerk. Faludi Ildikó – F. Dózsa Katalin. Gödöllő, 2009. [Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélyban 2009. június 5. – szeptember 27.] 4–13. Vö. Kozári Monika: Andrássy Gyula gróf és Erzsébet királyné kapcsolata. *Korunk* 3 (2016) 12. sz. 37–45. (A szerző Erzsébet Andrássy iránti rajongásában látja az uralkodóné elkötelezettségének hátterét.) Vö. Somogyi: *Ferenc József*, 139–140.

politikai ambícióinak.⁸ Mindez a kultuszkiadványok egyik legfontosabb mozzanataként került megjelenítésre,⁹ Erzsébet magyarbarátságának megkérdőjelezhetetlen bizonyságaként, olyan olvasatban, amely a császárné kizárólagos (átgondolt) döntéseinek sorozataként vázolja fel a történeteket: a poroszok elől menekülő, kiskorú gyermekeivel Magyarországon menedéket kereső uralkodóné megjelenését. Ennek egyik szinte minden kultikus elemet, illetve sémát felvonultató összegző jellegű leírása jelent meg Vay Sarolta Erzsébet-nekrológiájában is elhelyezve a cselekménysort Erzsébet életeseeményeinek hierarchiájában, egyúttal beágyazva azt a nemzeti legendák sorába:

„... hová [Budára] huzamosabb időre először 1866-ban menekült, mikor a porosz hadak Bécsset fenyegették. Az udvaroncok ellenezték jövetelét, attól tartottak, hátha éppen akkor virul ki ebben az országban a boszú vérpíros virága és bántódása lesz a császárnénak. Bajor Erzsébet megrázta szép fejét: – Az a nemzet, mely Mária Terézia mellé állott szorongattatásában, amely keblébe fogadta, őrizte Ferencz császárt, mikor betört a francziák hatalmas imperátora, nem feledte még se a moriamor jelene-t, se József nádor proclamációját a nemességhez – oda megyek.”¹⁰

Az esemény – az uralkodóné környezetéből származó közvetett forrás szerint – Erzsébet számára is meghatározó jelentőségű volt politikai szimpátiái kialakulásában.¹¹ A másik oldal, vagyis a Deák-párt érdekszférájába tartozó politikai elit Erzsébet 1866 nyári pest-budai fogadtatásáról és a mellettük való kiállításáról, támogatásáról később is mindvégig hálával nyilatkozott.

Az itt vázolt cselekmény – beépülve a magyar történeti hagyományba – az Erzsébetet vagy a tevékenységének egy részét bemutató munkák kulcsjeleneteit „eredményezte”.¹² Az analógiák a párhuzamba állíthatóságot és a hozzámérhetőséget tették meg a legitimáció alapjának. Erzsébet utóbb kibontakozó kultuszában jelentős elemmé vált Mária Teréziával való hasonlóságaik egybevetése. Párhuzamot vontak Erzsébet 1866 nyarán „bekövetkezett” hosszabb magyarországi tartózkodása, illetve Mária Terézia pozsonyi országgyűlésen való megjelenése között, amely jelenet a nemzet énképében mint lovagias

8 Ezen olvasat egy magyar politikai pamfletben is megjelenik. Lásd II-ik Kákay Aranyos: *Gróf Andrássy Gyula. Politikai élet- és jellemrajz*. Bp., 1878. 3–18.; Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I–III. Bp., 1910–1913. I. 229–293.

9 A sajtótudósítások (történeti kultuszkiadványok) módszertani elemzéséhez lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009. 192–195., 230–234.; Ernst Cassier: A modern politikai mítoszok technikája. In: *Politikai antropológia*. Szerk. Zentai Violetta. Bp., 1997. (Szemeszter) 37–50.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz*. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), valamint a médiatörténeti vonatkozásokhoz, továbbá a kifejezetten női olvasói közegek vizsgálatához: Török Zsuzsa: *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés*. Bp., 2012. 16–57.; Czeferner Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

10 D' Artagnan [Vay Sándor/Sarolta]: *Nagyasszonyunk. Előkelő Világ* 1898. november 9. 3.

11 Ugyanakkor részben innen eredeztethető a poroszokkal szemben megnyilvánuló közismert averziója is.

12 Farkas Imre: *A királyné rózsája. Daljáték 3 felvonásban*. [Súgó példány. 1927.] Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Színház-történeti tár és Zeneműtár. MM 17.267.; Szilágyi László: *Erzsébet. Daljáték 3 felvonásban, 5 képben*. [Súgó példány. 1939.] Uo. 17.213.; *Színházi élet* 3 (1939) 15. sz. 140–142. [Melléklet. II. felvonás, 3. kép]; Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné*. Bp., 1944.

cselekedet jelenhetett meg: középpontban a bajba jutott koronás fő(k) számára biztosított menedék, valamint az (esetleges katonai) segítségnyújtás.

E mozzanat már Erzsébet életében a hivatalos (kultikus) kánon egyik kiemelt (élet) eseményeként szerepelt, s ilyenformán az 1896-ban kiadott *Pallas nagy lexikona* vonatkozó kötetének lexikoncímzavában is megjelent mint Erzsébet életpályájának – magyar perspektívából – meghatározó szegmense, összekötve a koronázással:

„Jóakarata Magyarország iránt még fokozódott, midőn 1866 nyarán, a porosz háború idején, gyermekeivel együtt Budapesten vonult meg [...] Midőn férje oldalán 1867 jun. 8. magyar királynénak koronázták, fensége és bája annyira lelkesítette a nemzetet, mint egykor Mária Teréziáé.”¹³

A kiegyezést követő időszakban figyelhető meg a szokásrend szintjén megnyilvánuló kultikus gesztusok állandósulása, s e mesterséges folyamat generálásában gróf Andrássy Gyula szerepe vitathatatlan¹⁴ a kultuszépítők sorában. Az általa elfogadtatni kívánt szimbolikus politika részeként megvalósuló új identitás megerősítésének eszközeként megtörtént az új Erzsébet-kép rögzítése is,¹⁵ amelynek hivatalos kultuszá emelése Andrássy miniszterelnökségének első periódusában valósult meg, s külügyminisztériusának idején teljesedett ki. Ebben az első fázisban – kultuszának rendszerstabilizáló jellegéből következően – Erzsébet a kiegyezés „nemtőjeként” szerepelt.¹⁶

A halálát követően elrendelt megemlékezésekben,¹⁷ mind a merénylet évfordulóján, mind Erzsébet-napkor¹⁸ a harmadik magyarországi „országása” volt meghatározó jellegű. E hagyomány (tudományos) összegzése jelenik meg egyik legismertebb biográfusa, Márki Sándor munkájában is (1899), amely főként a Ferenc József-i érában hozzáférhető nyomtatott forrásokon alapul, elsődlegesen sajtótudósításokon, emlékkiadványokon és jogi

13 Erzsébet Amália Eugénia szócikk. *Pallas nagy lexikona*. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/033/pc003316.html#2>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. szeptember 17.)

14 Az uralkodópár ambivalens (mintegy ellentétpárként való) megítélése őt is jellemezte, a korabeli közvélemény jelentős hányadának álláspontjával összhangban, ahogyan arra emlékirataiban unokája is utal: „Mélységesen tiszteltük »Erzsébet királynét«. Azt hallottuk, hogy okos, jó asszony, a magyarok valóságos őrangyala, és minden erény megtestesülése. A királyról már egészen más véleménnyel voltak: gonosz és ostoba, szívtelen, kegyetlen és önző, aki megkeserítette felesége életét.” Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp., 1985. 26. – E kettősség a későbbiekben is jellemző marad kettejük értékelésében: Niederhauser Emil: Ferenc József és Erzsébet. *Világtörténet* (1993) 2. sz. 35–37.

15 Melynek első (korai), a későbbi kultuszelemeket együttesen felvonultató bemutatásához s ezzel valamelyest „kiforrott” megjelenéséhez lásd [Szegfi Mórné Kánya] Emília: Erzsébet császárné és magyar királyné. *Családi Kör* 1866. március 4. 193–195.

16 A szimbolikus legitimitáció nehézségeihez lásd Cieger András: Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége. In: *Identitásaink és (el)hallgatásaink. A XXI. Század Intézet évkönyve*. Szerk. Fricz Tamás – Láncki András. Bp., 2011. 27–42.; Cieger András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87 (2016) 7–23.

17 Erzsébet-kultusz. II. Szöveggyűjtemény. [Összeáll. Vér Eszter Virág.] *Budapesti Negyed* 14 (2006) 3. sz. 127–146.

18 Márki Sándor: *Erzsébet királyné. Emlékbeszéd*. Kolozsvár, 1898. [Különnyomat]; Vér Eszter Virág: Erzsébet-kultusz. I. Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* 14 (2006) 2. sz. 73–188.

rendelkezések áttekintésén.¹⁹ Márki kultikus beágyazottságú (sok esetben kimutathatóan a sajtóból merített) megállapításait számos változatban a későbbi szakmunkák is átvették. Harmincöt évvel később Egon Corti Erzsébetről írott monográfiájában számos ponton módosítja vagy jelentősen árnyalja kutatási eredményeivel a Ferenc József-i kor Erzsébet-képét. A korábbi kultikus értelmezési keretből valamelyest kiemelve realisabb áttekintést ad az 1866. nyári eseménysorról is, jelentős levéltári iratanyag feldolgozásával.²⁰ Rámutat például arra, hogy a korábbi hagyományos nézettel szemben a magyarországi menekülés terve nem Erzsébet, hanem a minisztertanács döntése nyomán realizálódott.²¹

Előzmények

A császári pár 1857-es, tragikus – kislányuk budai halálával végződő – magyarországi látogatása után Erzsébet csak 1866 elején érkezett ismét Pest-Budára.²² A hosszas távollétnek egyrészt politikai oka volt, maga Ferenc József is emiatt nem járt Magyarországon 1857 és 1864 között, másrészt Erzsébetnek nehéz lehetett visszatérni a tragédia helyszínére.

Az 1857-es látogatás során az uralkodóné jelen volt a hódolati felirat átadási kísérleteinél, a későbbi közeledési próbálkozások azonban távollétében zajlottak (1860–1861), egybeestek ugyanis Erzsébet (hosszas) betegeskedésével, madeirai, valamint későbbi korfui kúráival, melyről a megegyezni szándékozó politikai elitnek is tudomása volt.²³ Másfelől Erzsébet 1864 elejétől – már bizonyíthatóan – tájékozódott magyar nyelvű sajtóorgániumokból is az egyes, számára jelentős politikai eseményekről, például előfizetett a *Pesti Napló*ra.²⁴

Deák Ferenc húsvéti cikkének 1865. április 16-i megjelentetését követően, április 30-án Erzsébet nem jelent meg a pozsonyi lóversenyen az uralkodó mellett, akit ez alkalommal Vilmos főherceg kísért el a családtagok közül.²⁵ A közeledés folytatásaként megvalósított újabb császári látogatáson,²⁶ a Gazdasági Egyesület kiállításához kapcsolódó nyár eleji

19 Márki Sándor: *Erzsébet Magyarország királynéja (1867–1898)*. Bp., 1899.

20 Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Sonderbestände. Nachlass E. C. Conte Corti. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau” Kt. 13–16.

21 Egon Caesar Corti: *Elisabeth. Die Seltsame Frau*. Graz–Wien–Köln, [1950.] 152.

22 A pest-budai udvari étellel kapcsolatban lásd Manhercz Orsolya tanulmányát e számban. A magyar udvartartás kérdéséhez lásd Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 16–20.

23 *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai*. I–III. Kiad. fiai. Bp., 1903–1918. III. 101., 107.

24 Török János Kelemen Mórhoz (Pest, 1864. január 16.) OSZK Kézirattár (= Kt) Levelestár Nr. 8. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.

25 Különfélék. *Pesti Napló* 1865. május 2. [1–2.]; *Deák Ferenc beszédei*. I–VI. Összegy. Kónyi Manó. Bp., 1903. [2., bőv. kiad.] III. 408–410.; Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon 1865–1866*. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Szerk. Dombóvári Ádám – Manhercz Orsolya. Bp., 2010. 36.

26 A belpolitikai enyhülést célzó intézkedések – a provizórium felszámolásának – részeként az uralkodó ismét helyreállította a Helytartótanács korábbi jogkörét; polgári ügyekben megszüntetve a katonai bíróságok illetékességét, emellett személyi kérdéseket illetően is jelentős változások történtek: a helytartótanács élére Pálffy Móric felmentését követően Sennyey Pál, míg a magyar királyi kancellári tisztségbe Mailáth

néhány napos (június 6–19.) pest-budai viziten a császárné szintén nem vett részt,²⁷ és az országgyűlés megnyitására decemberben ismét a testvérvárosokba érkező Ferenc József kíséretében sem találjuk.²⁸ Ennek hátterében feltehetően magánéleti válságuk játszhatott szerepet,²⁹ amelyet a hivatalos indoklásban Erzsébet egészségi állapotának romlásával magyaráztak.³⁰

A magyar országgyűlés két házának bécsi megjelenése Erzsébet előtt 1866. január 8-án azonban újabb lépcsőt jelentett az uralkodó és a magyar politikai vezetés közötti közeledésben,³¹ bevonta Erzsébetet a folyamatba, ahogyan az ezt megelőzően továbbított üdvözlő feliratok is, amelyek hódolati retorikája előrevetítette a kultikus szövegek utóbb előszeretettel Erzsébetre alkalmazott sémáit:

„A magyar nemzet évszázadokon által a bálványozással határos szeretettel viseltetett királynéi irányában, s e szent hagyományos érzelm kétszeres erővel lángol fel jelenleg kebelünkben, midőn Felsegédben nem csak a legjobb Honanyát s hazánk jelen kedvező állapotának egyik fő tényezőjét, hanem egyszersmind a szépség és kegyelem eszményképét s a magyar nemzetiség egy új hatalmas őrangyalát is tisztelhetjük.”³²

György került. Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus*. Bp., 2009. (Magyarország Története 15) 95–96.; Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár*. Bp., 1965. 114.

27 Az udvari elfogadás Budán. *Pesti Napló* 1865. június 8. [1.]

28 A látogatás részleteinek egyeztetései során felmerül Erzsébet utazásának lehetősége is. Franz Kuefstein felterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. szeptember 21. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Bécsi levéltárakból kiszolgáltató iratok (= I 60) Udvartartási iratok. Obersthofmeisteramt. Hofzeremonielldepartement (= OMeA HZD) Ungarische Landtage und Krönungen 1865–2–28. Ferenc József november eleji terveiben még felesége társaságában teljesített hivatalos látogatás szerepelt, ahogyan arra az uralkodó maga is utalt anyjához intézett (1865. november 7-én kelt) levelében: „A budai országgyűlés megnyitására Sisivel együtt megyek le, de valószínűleg csak röviden maradok, hogy aztán esetleg később ismét odamenjek.” *Drága Mama. Ferenc József levelei édesanyjához*. S. a. r. Borovi Dániel – Kovács Attila Zoltán. Bp., 2019. 298. Nr. 240. Ez utazás részleteihez lásd Manhercz: *Az uralkodó Magyarországon*, 37–42.; Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban*. *Aetas* 27 (2012) 1. sz. 83–104.

29 Az uralkodópár az 1860-as évek első felét, illetve közepét jellemző magánéleti nehézségei időszakosan 1865 nyarán ismét súlyosbodtak, s a magánszférában hozott elhatározásaik ekkoriban is jelentősen befolyásolták a politikai jellegű döntéseket. Egon Caesar Corti: *Erzsébet*. Bp., 1989. [Hasonmás kiad.] 108–110.; Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*. Bp., 1988. 135.; Friedrich Weissensteiner: *Rudolf trónörökös és a nő. Erzsébet császárnétól Vetsera Máriáig*. Bp., 2005. 23.

30 Ferenc József Pest-Budára érkezésével egy időben, december 13-án Erzsébet is távozott Bécsből. A botrányt elkerülendő váratlan távozását a hivatalos közleményekben egészségi állapota romlásával magyarázták. Feltehetően azonban családi konfliktus állhatott ezúttal is távozása hátterében. ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 77. (1865); Hivatalos rész. *Sürgöny* 1865. december 15. [2.]; Napi újdonságok. *Sürgöny* 1865. december 19. [2.]; Corti: *Erzsébet*, 112.; Hamann: *Erzsébet*, 179–180.; Franz Herre: *Ferenc József élete és kora*. Bp., 2000. 208–209.

31 Az ezt megelőző egyeztetési folyamatokhoz lásd Majláth György magyar kir. udv. kancellár felterjesztése Alfred Königsegg-Aulendorf grófnak, Erzsébet császárné főudvarmesterének. Bécs, 1866. január 5. ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth. XII/26. Kart. 13. Nr. 14/866. 6. Präs. fol. 24–26.

32 Buda sz. kir. főváros újévi üdvözlő felirata Erzsébet császárnéhez. *Sürgöny* 1866. január 3. [1.]

Erzsébet ezúttal betöltötte azt a szerepkört a dinasztikus reprezentáció főszereplőjeként, amire egyébként oly ritkán volt hajlandó Ferenc József politikájának reprezentánsaként.³³ „Hogy mikor utazik végül a császárné farsangkor Magyarországra, ami még egyáltalán nincs eldöntve, és igazából az események alakulásától függ [...] Neki csak magát és a szép testét kell vinnie, hogy emelje az udvar fényét.”³⁴ Ferenc József Erzsébet részvételét – az ekkor már sokak csodálatát kiváltó, a kortársak egybehangzó véleménye szerint páratlan szépségére is alapozva³⁵ – a korábbi megjelenéseivel hasonlóan a reprezentatív „bábu” szerepkörére korlátozta.

Az 1866-os pest-budai fogadtatást³⁶ már Erzsébet előtérbe kerülése jellemezte: a kellő hatás elérésének érdekében, január 29-én az udvari előírásoknak megfelelően (a hideg idő ellenére) megérkezése után a császárné nyitott hintón hajtattott át Budára.³⁷ A nap folyamán azonban feltűntek a bécsi reprezentációs tevékenységét is jellemző – a bécsiek által gúnyosan „iskolabetegségnek” nevezett³⁸ – tünetek, így az esti ünnepi kivilágításra már csak Ferenc József kocsizott ki főhadsegédje, Franz Crenneville tábornagy kíséretében.³⁹

Erzsébet pest-budai megjelenése a politikai közélet újjáéledésével párhuzamosan a társas élet megélénkülését is jelentette, megszakítva a korábbi kényszerű visszavonultságot: „Bizony nagy sebeket ütött a társadalmi életünkön is ezen rettenetes 17 év!”⁴⁰ Mindez párosult az udvar reprezentációs törekvéseivel, amelyben nemcsak az uralkodónak, hanem Erzsébetnek is kiemelt szerepet szántak, mivel ilyen formában is igyekeztek (politikai) nyomást gyakorolni a kiegyezési tárgyalások menetére. E nyomásgyakorlástól jogosan tartottak a megegyezést kereső politikusok.⁴¹

Az utazást előkészítő tervezetek során kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy mind Ferenc József, mind Erzsébet külön-külön fogadja az országgyűlés két házának küldött-ségeit.⁴² Erzsébet szereplése – egybehangzóan Ferenc József anyjának írt későbbi beszám-

33 A magyarországi szerepvállalásaihoz lásd Vér Eszter Virág: „... kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása. *Levél-tári Közlemények* 87 (2016) 93–104.; Uő: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Szerk. Csaplár-Degovics Krisztián – Tornyai Anna. Bp., 2009. 92–114.

34 Therese Fürstenberg testvérének, Louise-nak. Bécs, 1865. december 8. Idézi Gudula Walterskirchen: „A Franci kissé illetlen volt.” *Mesélnek a Habsburgok udvarhölgyei*. Bp., 2014. 147.

35 Vér Eszter Virág: „... Elvárják, hogy mindig szépen és kifogástalanul nézzenek ki...” Adalékok Erzsébet császárné öltözködési szokásainak magyar vonatkozásaihoz. In: *Dívat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág. Bp., 2016. 71–90.

36 Lásd Vér: Újraértelmezett szerepvállalások, passim.

37 *A király könyve*. Bp., [1898.] 106.

38 *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. Ford. és összeáll. Tolnayné Kiss Mária. Gödöllő, 2009. 42–43.

39 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. január 30. [1.]

40 *Várady Gábor országgyűlési levelei*. I–II. Kiad. Szilágyi István. Bp., [1871.] [2. kiad.] I. 22.

41 Szász Károly: *Egy képviselő napló-jegyzetei*. Az 1865. december 10-én megnyitott országgyűlés alatt. I–II. Bp., 1878. I. 72–73.

42 Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában. Bécs, 1866. január 12. MNL OL I 60 OMeA HZD Ungarische Landtage und Krönungen. 1865–2–28. ff. 56–62. Vö. Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos*

molójával⁴³ – előrevetítette azt a remélt különleges befolyást, amit az uralkodóval való házastársi kapcsolatának köszönhetően gyakorolhat a magyar ügyre,⁴⁴ kijelölve egyúttal a neki szánt kultikus szerepkört: „Egy szép asszony ajkáról mindig különös édes csengése van a szónak; s szászorta édesebb, ha tudjuk hogy ez az asszony legközelebb van annak a szívéhez, kinek kezébe milliók sorsa van letéve.”⁴⁵

Miközben az újságok elragadtatással szólaltak Erzsébet nyilvános szerepléséről,⁴⁶ a színpalok mögött az elvárt közszereplő szerepéből „kilépve”, felfedte önmagát, és egyúttal azt is, hogy itt is csak a körülmények kényszerének engedett a reprezentáció során. Ugyanakkor a pest-budai látogatás során érezhetően felszabadult a megnyilvánulásaira kedvezően reagáló magyar környezetben, mind az udvar, mind a magyar alattvalók elvárásainak megfelelően „örömmel” eljátszotta a királynéi szerepet, amelyet Bécsben kényszerítően terhesnek érzett,⁴⁷ s mindeközben a bécsi udvari közegetől távol férjével is harmonikusabbá vált a kapcsolata.⁴⁸

A látogatás valamivel „otthonosabb” és fesztelenebb légkörben telt, a magyar fővárosokban is hódoltak a császár kedvelt esti szórakozásának, megjelentek a színházi előadásokon, ezáltal is próbálva népszerűsége szert tenni. Akárcsak a bálokkal, amelyeken ugyancsak kiemelt szerep jutott a császárnénak.⁴⁹ „Ma este [1866. február 3.] ½ 9-kor lesz az első bálunk 600 résztvevővel. Ez lesz aztán a munka. Sisi hála Istennek, jól bírja a fáradságot, bár a sok beszédtől gyakran köhög és fáj a torka [...] Mindenki el van ragadtatva magyartudásától.”⁵⁰ Az udvari kíséret rendkívül nehezményezte „kizárását a társalgásból”, valamint azt is, hogy a császárné hosszan (közel negyedórát) magyarul beszélgetett Andrássy Gyulával, teret nyitva a későbbi rosszindulatú szóbeszédnek kettejük viszonyáról, amely a kiegyezés „katalizátoraként” jelenhetett meg.⁵¹ A társasági események mellett Erzsébet látogatást tett a női „mecenatúra” szerepkörébe tartozó intézményekben, őszinte érdeklődést mutatott, kerülte a sablonos formákat.⁵²

utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között. Bp., 2012. [Doktori disszertáció] 42–43.

43 Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. Buda, 1866. február 17. *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter*. Hrsg. Franz Schnürer. München, 1930. 350.

44 Az osztrák értékelések is pozitívak voltak: „Tagadhatatlan: szívük az van a magyaroknak – bárcsak meg is maradna!” Adolf Ritter von Braun báró, a kabinetiroda főnökének naplóbejegyzése. [Buda,] 1866. február 2. Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 219.

45 Szász: *Egy képviselő*, II. 107–108.

46 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. február 2. [1.]; Pest, február 3. *Pesti Napló* 1866. február 4. [1.]

47 Somogyi Éva: Erzsébet királyné Magyarországon. Erzsébet királyné kultusza. *História* 6 (1984) 4. sz. 10.

48 Borovi Dániel – Vér Eszter Virág: „Édes, szeretett lelkem”. Ferenc József és Erzsébet. *Múlt-Kor* 15 (2017) Nyár. 44–49.

49 Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában. Bécs, 1866. január 12. MNL OL I 60 OMeA HZD Ungarische Landtage und Krönungen. 1865-2-28. ff. 56–62.

50 Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegnének. Buda, 1866. február 3. Közli Somogyi: *Ferenc József*, 139. (Más fordításban lásd *Drága Mama*, 299. Nr. 241.)

51 *Fővárosi Lapok* 1866. február 7. 116.; Manhercz: Az uralkodó Magyarországon, 44.; Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd feleségének. Buda, 1866. február 4. Közli Hamann: *Erzsébet*, 218. Vö. Herre: *Ferenc József*, 209.

52 Különfélék. *Pesti Napló* 1866. február 4. [2.], 6. [2.]; Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. február 7. [1.], 13. [1.]

Az elhúzódó felirati vita, az uralkodópár gesztusai kiváltották a bécsiek neheztelését – nemcsak a kormánykörökét, hanem a szélesebb rétegeket is – félve az esetleges kényszerű változástól.

A maximális leterheltséggel párosuló, folyamatos közszereplés megviselte Erzsébet szervezetét, ami a szokott módon egészségi állapotának romlásához vezetett,⁵³ és átmenetileg visszavonult a reprezentációtól.⁵⁴

Idővel mind a magyar politikai vezetők, mind az uralkodó számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az álláspontok továbbra sem közeledtek egymáshoz, miközben Ferenc József a küszöbönálló porosz háború fenyegetésének tudatában valóban készséget mutatott a megegyezésre, ám 1847-es alapokon. Ferenc József bízott abban, hogy az állandó budai jelenlét – párosulva saját hajthatatlanságával –, ha lassan is, de kedvező irányba fogja befolyásolni a közhangulatot,⁵⁵ többek között az Erzsébet kiváltotta hatásnak köszönhetően: „Ezt a célt szolgálták a budai palotában tartott fényes udvari ünnepségek is, melyeken a hódító megjelenésű Erzsébet császárné is jelen volt.”⁵⁶

Az uralkodópár végül a felirati javaslatra adott uralkodói (válasz)leirat felolvasását követően, 1866. március 5-én „csendben” utazott el Pest-Budáról.⁵⁷ Távozásuk után megindult Erzsébet nyárra tervezett balatonfüredi tartózkodásának előkészítése,⁵⁸ a budai palota Erzsébet által lakott részeit érintő felújítási/átalakítási munkálatok mellett. A látogatást kísérő pozitív benyomásokra „támaszkodva” már elutazásukat követően kiszivárgott annak híre,⁵⁹ hogy Erzsébet szokásos ischli kúráját kiváltandó a nyarat Balatonfüreden tervezi tölteni.⁶⁰ „A »[Pester] Lloyd« azt írja, hogy Császárné Ő Felsége a jövő nyáron hu-

53 Felesége betegségéről, s az ezzel járó nehézségekről az uralkodó maga is tudósított anyjához intézett levelében: „... Sisi pedig még mindig nem mutatkozhat, ugyanis kímélnie kell magát. Nagyon rosszul volt, és ezúttal nem is gyógyul, pedig már nyolc napja ki se mozdul a szobájából, és sokat nyomja az ágyat.” Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegnének. Buda, 1866. február 17. *Drága Mama*, 300. Nr. 242.

54 Különlélek. *Pesti Napló* 1866. február 14. [2.]; Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. február 13. [1.], 17. [1.]; Budapesti hírvivő. *Családi Kör* 1866. február 18. 163.

55 Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Bp., 1911. 202–203.; Ferenc József Albrecht főhercegnek. Buda, 1866. február 15. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 220.

56 Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 203.

57 Vadnay Károly: A hét története (Március 8.). *Hazánk s a Külföld* 1866. március 11. 159.; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle, Prot. 68. (1866.)

58 A tervezett balatonfüredi kúra kapcsán foganatosított intézkedésekhez lásd ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth (XII./26.) Nr. 170/866. fol. 509–517., Nr. 207/866. fol. 689–691. A porosz-osztrák háború következtében meghíusult fogadtatásának előkészületeihez lásd Katona Csaba: Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall* 3 (2002) 7–8. sz. 66., 70–72.

59 A tartózkodás részleteihez lásd Vér: Újraértelmezett szerepvállalások, 83–104. A nádori lakosztályok helyén (a palota déli szárnyában) az Albrecht főherceg részére kialakított kormányzói lakrész 1866-os felhasználásával, illetőleg átépítésével hozták létre a császári pár magánlakosztályait. Serfőző Szabolcs: *Habsburg reprezentáció a budai királyi palotában (1766–1945)*. Bp., 2021. [Kézirat] 46. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés alatt álló munkája kéziratát.

60 Márki: *Erzsébet királyné*, 46.

zamosabb időt fog tölteni részint a b. füredi fürdőben, részint az alcúti családi jószágon.⁶¹ E reményben legközelebb már hozzá is látnak az alcúti kastély megújításához.”⁶²

Feltehetően Erzsébet e magánjellegű döntése jól illeszkedett abba az általános törekvésbe, amely az udvarhoz kívánta kötni a befolyásos magyar családokat. Ennek során további kedvező hatást reméltek Erzsébet hosszabb jelenlététől a magyar politikai elit kedvelt (mintegy nemzeti jelleget öltő) fürdőhelyén.⁶³ Erzsébet szándékát nemcsak a férje családjától való elkülönülés igénye befolyásolhatta, hanem ezúttal személyes motivációi összefüggthettek az uralkodó politikai szándékaival. A tervezett füredi látogatás e válságos, konszenzusra törekvő periódusban kiválóan kapcsolódhatott volna az 1866. eleji reprezentációs alkalmak során a magyar politikai elit tagjaival kialakult kapcsolatrendszer elmélyítését szolgáló kezdeményezésbe.

1866 nyara

Az uralkodó a poroszok egyre fenyegetőbb magatartásával szembesülve – a háborús veszély elhárítására – továbbra is a diplomáciai megoldások híveként jelent meg, az álláspontjában bekövetkező változás 1866 áprilisára tehető.⁶⁴ Az uralkodó ekkor az olasz–porosz szövetség, valamint az itáliai fegyverkezés hírére döntött a déli hadsereg mozgósításáról. E feszültséggel teli miliő Erzsébet érzékenységét is próbára tette: „Idegőrlő állapot ez [...], a szomorú bizonyosság szinte jobb volna, mint ez a várakozás.”⁶⁵

Májusra Ferenc József számára is nyilvánvalóvá vált a háború elkerülhetetlensége.⁶⁶ A politikai és hadi események hatására Erzsébet korábban előirányzott balatoni nyaralása elmaradt,⁶⁷ tervei kényszerű módosulásáról már májusban tájékoztatta családját: „Füredre nem megyek, tekintve, hogy a viszonyok oly szomorúak és a háború küszöbön áll. Ilyen körülmények között nem hagyhatom el a császárt.”⁶⁸ Májusban Erzsébet végül gyermekeivel Ischlbe utazott, majd a háború kitörését követően, 1866. június 29-én tért vissza Bécsbe.⁶⁹ A fegyveres konfliktus kezdetét – a gasteini megállapodás felmondásával – az

61 Az alcúti kirándulás valóban szerepelt az előzetes tervek között, azonban az egyeztetések során – a víz minőségére hivatkozva – az eredeti koncepció jelentősen megváltozott (véltetően figyelembe véve a kolerajárvány erősödését), és a vizit végül elmaradt.

62 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1866. március 7. 211.

63 Katona: Füred és vendégei, 66., 70–72. A helyszínválasztás szimbolikus gesztusként is értelmezhető, hiszen a fürdőhely jelleg megkönnyíthette volna az érintkezést, informális(abb) érintkezési közeget biztosított volna. Vér Eszter Virág: „... egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30 (2015) 1. sz. 59–86.

64 Somogyi: *Ferenc József*, 142–144. Olaszország és Poroszország 1866. április 8-ai (titkos) katonai szövetségkötéséről lásd Deák: *Polgári*, 99.; Herre: *Ferenc József*, 214.

65 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. Bécs, 1866. április 13. Idézi Corti: *Erzsébet*, 120.

66 1866. június 11-én az uralkodó titkos megállapodást kötött III. Napóleonnal, semlegességének biztosítékul Velencét felajánlva. Somogyi: *Ferenc József*, 144.

67 ÖStA HHStA Sonderbestände. Nachlass Corti. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau” Kt. 13.

68 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. [Schönbrunn,] 1866. május 1. Idézi Corti: *Erzsébet*, 121.

69 Corti: *Erzsébet*, 122–123. A gyermekek ellenben továbbra is Ischlben tartózkodtak nevelőik társaságában.

1866. június 7-én lezajló porosz betörés jelentette a Habsburg Birodalom igazgatása alatt álló Holsteinbe.⁷⁰

A háború június 16-i kitörésével Erzsébet félelmei fokozódtak, aktívabb közéleti szerepvállalása is részben – kiegészülve a szűkebb családjáért érzett felelősségvállalással – ennek volt köszönhető.⁷¹ Erzsébet a válsághelyzetben – mindenki várakozásának megfelelően – betöltötte azt a szerepet az uralkodó mellett, amire egyébiránt oly ritkán volt hajlandó. Nem csupán Ferenc József legfőbb támaszaként jelent meg, hanem a Habsburg-udvarban uralkodó hagyományoknak megfelelően a család nőtagjaira háruló reprezentációs és karitatív tevékenységben szintén részt vállalt.⁷² Köszszereplésével az alattvalók egy részének újbóli rokonszenvét is biztosította: „A császárnén meg mindenki csak ámul és bámul, ahogy igazi anyai gondoskodással ápolja a sebesülteket, látogatja a kórházakat; épp ideje volt, qu'elle se reconstitute les coeurs du public,⁷³ a legjobb úton halad felé.”⁷⁴ Emellett folyamatosan tájékozódott az aktuális politikai és katonai fejleményekről, erről rendszerint fiát, Rudolfot is részletekbe menően tudósította: „Mária néni⁷⁵ azt írja Drezdából [...], hogy az egész város olyan, mint egy porosz kaszánya, folyvást vonulnak a csapatok az ablakaik alatt, gyakran órák hosszat megszakítás nélkül.”⁷⁶

Albrecht itáliai hadszíntéren kivívott győzelmeit követően, a háborút eldöntő 1866. július 5-i, Königrätz közelében lezajlott csatában a Benedek Lajos vezette osztrák seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek a porosz, illetve velük szövetséges északnémet államok haderejétől. A csatát követően Pozsony és Bécs irányába vonuló porosz haderő hatására pánik tört ki Bécsben, a nép az uralkodó lemondását követelte.⁷⁷ Erzsébet így ír édesanyjának ebben a válságos időszakban Bécsből:

„... csapás-csapás után ér [...] Fogalmam sincs, hogy mi történik majd ezután [...] most az a legjobb, hogy nem érünk rá gondolkozni, nincs egy percnyi pihenőnk. A délelőttöket a kórházakban töltöm,⁷⁸ különösen szívesen időzöm a magyar katonák körül. A szegény embereknek nincs itt senkiők, aki elbeszélgethetne velők. A császár túl van halmozva munkával, úgy, hogy az ő egyetlen üdülése, ha esténként egy kissé együtt ülhetünk a nyitott ablaknál...”⁷⁹

70 Somogyi: *Ferenc József*, 144.; Deák: *Polgári*, 99.

71 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. Ischl, 1866. június 26. Idézi Corti: *Erzsébet*, 123.

72 Somogyi: Erzsébet királyné, 9.

73 Hogy visszanyerje magának az alattvalók szívét. [A szerző fordítása.]

74 Maria Therese Fürstenberg anyjának. [Schönbrunn, 1866. június.] Idézi Walterskirchen: *A Franci*, 220. (Más fordításban lásd Hamann: *Erzsébet*, 226.)

75 Mária Anna szász királyné, Zsófia főhercegné ikertestvére, II. Frigyes Ágost szász király özvegye.

76 Erzsébet Rudolfnak. Bécs, 1866. június 29. ÖStA HHStA Hausarchiv. Selekt Kronprinz Rudolf. 18-3. f. 43. Közli *Drága Rudolf. Ferenc József és Sisi levelei fiuknak*. S. a. r. Borovi Dániel – Vér Eszter Virág. Bp., 2020. 141. Nr. 8.

77 Somogyi: *Ferenc József*, 145–146.; Bencze László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Bp., 2001. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok) 160.

78 Erről rendszerint a sajtóban is folyamatosan beszámoltak, lásd Napi ujdonságok. *Sürgöny* 1866. július 7. [2.]

79 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. Bécs, 1866. július 5. Idézi Corti: *Erzsébet*, 125.

Erzsébet pest-budai elutazására – a későbbi hagyományban megőrződött feltételezéssel – nem személyes döntését követően került sor,⁸⁰ hanem a minisztertanács rendelkezése nyomán az udvar politikájának letéteményeseként, reprezentatív követeként küldték Magyarországra.⁸¹ Ez az egyre hangsúlyosabban érvényre jutó kultikus interpretációk révén elhomályosult az évek során, s Erzsébet egyéni elhatározásaként jelenítették meg a Bécsből Budára való távozását, a magyar nemzet iránti vonzalmának (látványos) megnyilvánulásaként.

Erzsébet későbbi hivatalos kultuszában e mozzanat a hozzáadott elemek meghatározó eseményeként szerepel, sok esetben személyes döntéseként ábrázolva az eseményeket, mintegy „rájátszva” a *Moriamur pro Regina* régi jelszavára.⁸² Erzsébet év eleji, budai tartózkodása kapcsán fogalmazódott meg a bécsi spanyol követben, a császárné (gondosan konstruált) nyilvános megjelenését figyelve, hogy

„... tulajdonképpen a császárné szépsége és kedvessége, akinek viselkedésében, mellesleg legyen mondva, egy második Mária Terézia szerepének eljátszására törő ambíciót lehet felfedezni, hihetetlen benyomást tett, és hogy csak a legmagasabb osztályokban, illetve a parlamentben nem képviselt osztályokban érik az elhatározás, hogy hangosan tiltakozzanak egy ilyesfajta ambíció túlzott igénye ellen.”⁸³

A spanyol követ előrevetítette azt a szerepet, amelyet a háború kitörését követően Erzsébet valóban „magára vett”, s amelyet a sajtóban, illetve a kultikus szövegekben – történeti párhuzamokat keresve – főként második 1866-os látogatásához kötöttek. Egy későbbi (magyar) visszaemlékező is hasonló módon értékelt: „Eljátszották a lovagias magyar nemzetnek Mária Terézia idejére emlékeztető szerepét. Okosan tették.”⁸⁴ Emellett a döntéshozatalban nagy súllyal esett a latba, hogy ezáltal vélhetően igyekeztek elkerülni a még több frontos háború eshetőségét, Magyarország hadszínterré válását.⁸⁵

Az uralkodóné elutazását megelőzően, 1866. július 7-én fogadta Bécsben a budai városi küldöttséget, s a félhivatalos lapban később megjelentek szerint köszönetnyilvánításában már utalást tett várható magyarországi látogatására.⁸⁶ Erzsébet július 9-én – már a hosszabb magyarországi tartózkodásának feltételeit biztosítandó – szűkre szabott kísérettel,⁸⁷ de még gyermekei nélkül vonattal érkezett Pest-Budára, hivatalosan a harcokban súlyos sérülést szenvedett katonák látogatásának ürügyén. Feltehetően biztonsági okokból igyekeztek az erről szóló híradásokat visszatartani:

80 Vér: ... egy áldott, 61–62., 75–76.

81 Corti: *Erzsébet*, 126–127.; Somogyi: *Ferenc József*, 146. Egyúttal megkezdték a Nemzeti Bank készleteinek Komáromba és Budára menekítését, valamint a Kincstár és a Nemzeti Könyvtár legértékesebb darabjainak előkészítését a szállításra.

82 Ifj. Barta János: *Mária Terézia*. Bp., 1988. (Magyar História. Életrajzok) 202.

83 Luis López de la Torre Ayllon H-1365/Nr. 22 számú jelentése. Bécs, 1866. február 8. In: *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868*. Összeáll., szerk. Anderle Ádám. Szeged, 2002. 152.

84 Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 207.

85 Vér: ... egy áldott, 69.

86 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 11. [2.]

87 Erzsébet, férje melletti támogatását kifejezendő, az őt az indóházba kísérő, sokat bíralt hitvesének nyilvánosan kezét csókolta. Hamann: *Erzsébet*, 240.; Somogyi: *Ferenc József*, 146.

„Bár a legmagasb érkezés csak a legutóbbi pillanatokban lett köztudomásra hozva, – bár legmagasb kívánatra minden elfogadási ünnepélyes készüléteknek el kelle maradniok: – örvendezve várakozók serege utcáinkon, a pályaudvarban s az indóház csarnokában roppant tömeges volt.”⁸⁸

Deák pártértekezletet hívott egybe, értesülve az uralkodóné tervezett magyarországi látogatásáról, egyúttal biztosítandó az egységes fellépést a fogadtatást illetően.⁸⁹

„A császárné megérkezésekor megjelent Deák, azon előre bocsátott kijelentéssel: »Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk akkor midőn a dynastia dolgai jól állottak.«⁹⁰ [...] Tehát daczára a változó hangulatnak, úgy léptünk föl, mint 65 végén és 66 elején.⁹¹ Ugyanily fogadásban részesült a császárné 13.-dikán több követek részéről, kik közül azonban hiányzék Deák.⁹² Ez alkalommal egy igen nagy néptömeg jelent meg, mely szívesen fogadta a császárnét [...] Ilyen tehát a hangulat az egyik oldalról. Más oldalról mindenfelől jönnek a hírek, hogy az ország érzülete naponkint forradalmibbá válik.”⁹³

Erzsébet az ünnepélyes indóházi fogadtatás után közvetlenül – hangulatjavító céllal⁹⁴ – a Ludovikán ideiglenesen berendezett kórházhoz hajtattott.⁹⁵ Az uralkodóné megjelenésében – a korábbi szimbolikus politika folytatásaként – a megnyerés szándékával „ötvözött” részvét kifejezésére magyaros, illetve gyászmotívumok keveredtek.⁹⁶ Erzsébetnek a krízishelyzetben megmutatkozó leterheltsége, aggodalma a kortársak feljegyzéseiben is visszaköszön: „Látom a császárnét midőn a Ludovikáról visszajő szép asszony, de rossz színben van...”⁹⁷

88 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. július 10. [2.]

89 Lásd *Deák Ferenc beszédei*, III. 763–764.

90 A politikai erőviszonyok a magyarországi pártok tekintetében nem változtak. Az uralkodó 1866. június 26-án – Deák sürgetésére – elnapolta az országgyűlést. A közösügyi javaslat kidolgozásával márciusban megbízott, úgynevezett 67-es bizottság munkálatainak gyors lezárását szorgalmazták, tekintettel arra, hogy a javaslat közzétételének idején (júniusban) Ausztria hadban állt Poroszországgal, s féltő volt, hogy a tervezet radikalizálódhat. A balközép és a szélsőbal tagjai úgy vélték, Ausztria válságos helyzete kedvezőbb alkupozíciót teremtett, s ennek nyomán elérhetővé válhat a perszonáunió megteremtése. Deák: *Polgári*, 99.; Somogyi: *Ferenc József*, 142.

91 Lásd erről Manhercz: *Magas rangú hivatalos utazások*, 35–49.

92 Deák a július 9-i fogadtatást követően – a várakozásokkal szemben – visszavonult vidékre (Pusztaszentlászlóra), s csak az uralkodó kifejezett kérésére utazott Bécsbe. Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp., 2003. (Tudomány – Egyetem) 670. [Utószó.]

93 Gorove István naplóbejegyzése. 1866. július. Közli *Deák Ferenc beszédei*, III. 763–764.

94 Jelentős negatív visszhangot váltott ki az ország közvéleményében az uralkodó július 7-én kelt manifesztuma az újabb hadkiegészítést szolgáló toborzásról. Hivatalos rész. *Sürgöny* 1866. július 10. [1.]

95 Corti: *Erzsébet*, 126–127.; Gorove István naplóbejegyzése. 1866. július. Közli *Deák Ferenc beszédei*, III. 763–764.; Vér Eszter Virág: *Erzsébet. Mítosz és valóság a magyarok királynéképeben*. In: *A múlt feltárása előítéletek nélkül*. Főszerk. Gergely Jenő. Bp., 2006. 129–130.

96 Erről bővebben: Vér: ... Elvárják, 89–90.; Márki: *Erzsébet királyné*, 46.

97 Pauler Tivadar bejegyzése. 1866. július 10. OSZK Kt Quart. Hung. 2611./2. [Pauler Tivadar Napi jegyzetek. II. f. 7.]

Erzsébet négynapos villámlátogatása idején a reprezentáción túlmenő, aktív szerepet vállalt, esetenként önálló politikai tényező benyomását keltve. A magyar politikai elit a kiegyezést továbbra is szorgalmazó néhány tagjával (köztük Andrássyval) folytatott egyeztetéseit, tájékoztódását, illetve számos, a hangulat javítását szolgáló közszereplését követően 1866. július 12-én utazott vissza Bécsbe. A közeljövőt illető terveiről a sajtóban kommunikék formájában tájékoztatták a lakosságot: „Felséges Asszonyunk tegnap az esti vonattal elhagyta a fővárost, azon szándékkal, hogy néhány nap mulva Felséges gyermekeivel együtt visszatérjen.”⁹⁸

Erzsébet, feltehetően személyes tapasztalatai alapján, rendkívül aggasztónak ítélte a magyarországi állapotokat is, s néhány napig tartó tartózkodása alatt ennek hatására igyekezett meggyőzni Ferenc Józsefet a magyarországi helyzet mielőbbi, sürgető rendezéséről. Ennek egyik első, bevezető intézkedéseként Andrassy külügyminiszterre való kinevezését javasolta, amellyel véleménye szerint garantálható lenne Magyarországnak a dinasztia mellett „tartása”, megakadályozandó a birodalom felbomlását.⁹⁹ Az uralkodó azonban továbbra is elzárkózott e döntés meghozatalától.

Erzsébet rövid, alig egynapos bécsi jelenlét után (július 13-án) – Ferenc József támogatásával – a korábbi terveknek megfelelően ezúttal gyermekeivel, Gizellával és Rudolffal újra útra kelt Pest-Budára;¹⁰⁰ annak ellenére, hogy Zsófia főhercegné továbbra is ellenezte a – politikai szempontból és szimbolikusan is jelentős – döntést. Zsófia a budai palota (nem megfelelő) állapotával szemben emelt kifogást, alkalmatlannak tartva azt a gyermekek elszállásolására, valamint egyéb egészséget veszélyeztető körülményekre hivatkozott. Végül érvei figyelembevételével, a jelzett problémák áthidalására bérelték ki a császári család számára a zugligeti Kochmeister-villát.¹⁰¹

Megérkezésüket követően Erzsébet – az uralkodói döntések halogatása következtében megmutakozó késedelem miatt –, aggodalmában Majláth György magyar kancellárhoz fordult, támogatását kérve:

„Mentsen meg bennünket, kérve-kérem, a mi szegény hazánk és fiam nevében, számítok az ön barátságára, amelyet irántam érez, ha ugyan szabad magamat ilyesmivel álltatnom. Igyekeztem rábírnai a császárt, hogy mozdítsa el helyükről a mostani kormányférfiakat, s nevezze ki Andrassy Gyulát külügyminiszterre, csakhogy sajnos, nem járult hozzá. Ez engedményt jelentene Magyarországgal szemben és nem kellene tartania tőle, hogy engedékenysége kompromittálná őt. Andrassy országos népszerűsége megnyugtatóan hatna, bizalmat keltene s féken tartaná az országot, mindaddig, amíg a viszonyok meg nem engednék, hogy rendbehozzák a belső állapotokat...”¹⁰²

98 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 12. [2.]

99 Corti: *Erzsébet*, 127.

100 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 12. [2.] Vö. Corti: *Erzsébet*, 121–141.; Vér: ... egy áldott, 61–62., 75–76.

101 Zsófia főhercegné naplóbejegyzése. 1866. július 11. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 239. A rossz vízminőség kiváltását schönbrunni forrásvíz szállításával biztosították. Uo. 227. (Erzsébet kíséretével részben a bérlemény szűk mérete következtében – gyermekeivel ellentétben – a budai palotában szállt meg. Erzsébet Rudolffnak. [Távirat.] Schönbrunn, 1866. augusztus 2. *Drága Rudolf*, 143. Nr. 10.)

102 Erzsébet a magyar udvari kancellárnak, Majláth Györgynek. [Buda,] 1866. július 14. Idézi Corti: *Erzsébet*, 128.

Erzsébet budai tartózkodásának harmadik napján – július 15-én – fogadta Andrásy Gyulát főudvarmesternője, Königsseggné lakosztályában,¹⁰³ s tárgyalásukat követően továbbra is a politikus kinevezésének elengedhetetlenségét emelte ki férjének küldött újabb leveleiben, a döntéshozatal halogatását kritikusként véltve a monarchia megmentését illetően:

„... ahogy becsületes emberhez illik, ő is hajlandó ebben a pillanatban, amikor hajótörés fenyegeti az államot, mindent elkövetni a megmentésére, ami hatalmában áll. Amije van, eszét, országos befolyását a lábad elé rakja. Most utoljára kérlek, Rudolf nevében, ne szalaszd el az utolsó pillanatot...”¹⁰⁴

Ferenc József rejtjeles táviratban tájékoztatta Erzsébetet a tárgyalások további folytatásáról a magyarokkal, egyúttal mérsékletre intette feleségét: „Titokban ide kérttem Deákat, ne bocsátkozz mélyebb tárgyalásokba Andrásyval.”¹⁰⁵ Férje korábbi szándékainak módosulásáról Erzsébet 16-án kelt levelében értesítette Andrásyt: „Éppen most kaptam a választ, hogy a császár Önt Bécsben várja. A többi ma délután félőtkor ismét Königssegg grófnénál.”¹⁰⁶ Erzsébet a levélváltást követően délután ismételen személyesen konzultált Andrásyval a magyarországi helyzetről s a lehetséges megoldási módokról. A másnap futár útján feleségének küldött levelében az uralkodó feltárta közeli terveit az egyeztetések további menetéről:

„Ma tehát várom G. A.-t [Andrásy Gyulát]. Nyugodtan meghallgatom majd, hagyom beszélni, s azután kipuhatom, bízhatok-e benne. Az Öreg [Deák Ferenc] már nincs Pesten, nyilván pihen vidéken, úgyhogy csak holnap vagy holnapután érhet ide. Nekem jobb is így, ha előbb A.[ndrásy]-val beszélhetek négy szemközt.”¹⁰⁷

Ferenc József az Andrásyval lezajlott tárgyalásról is részletes tájékoztatást nyújtott Erzsébetnek, beszámolójában egyúttal bizonytalanságának, a kölcsönös bizalomhiánynak, illetve kételyeinek is hangot adott:

„... ezúttal sem fogalmazta meg eléggé szabatosan nézeteit, s nem vette kellőképpen figyelembe a Monarchia többi részét. Nagyon sokat kíván s a mostani döntő pillanatban keveset kínál [...] Mindenelőtt azonban még beszélnem kell az öreggel, aztán pedig mindkettőjünkkel, mielőtt valami elhatározásra jutnánk.”¹⁰⁸

103 Pauline Königssegg zu Aulendorf grófné [szül. Bellegarde grófnő] 1863-tól (1869-ig) az uralkodóné főudvarmesternője, ezt megelőzően (1854 és 1857 között) udvarhölgyként teljesített szolgálatot Erzsébet mellett. Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig. Emlékezethelyei tükrében*. Bp., 2013. [Doktori disszertáció] 430–431.

104 Erzsébet Ferenc Józsefnek. [Buda,] 1866. július 15. Idézi Corti: *Erzsébet*, 130.

105 Ferenc József Erzsébetnek. [Távirat.] Bécs, 1866. július 15. Idézi Corti: *Erzsébet*, 131. (Más fordításban lásd *Ferenc József levelei Sisihez 1859–1894*. [Ford., jegyz., utószó Nyizsnyánszki Ferenc.] Szentendre, 2021. I. 61. Nr. 20a.)

106 Erzsébet Andrásy Gyulának. Buda, 1866. július 16. Közli Wertheimer: *Gróf Andrásy*, I. 262.

107 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 17. *Ferenc József levelei*, I. 62. Nr. 21.

108 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 18. *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898*. Hrsg. Georg Nostitz-Rieneck. Wien–München, 1966. 41. (A levelet teljes terjedelmében lásd *Ferenc József levelei*, I. 65–67. Nr. 22.)

Az egyeztetések a Deákkal folytatott megbeszéléssel folytatódtak, és az uralkodó ennek részleteiről is beszámolt Erzsébetnek:

„Sokkal világosabb, mint A.[ndrássy], és sokkal jobban számot vet a monarchia többi részével. [...] Deák tisztessége, nyíltsága és dinasztiahűsége tiszteletet ébresztett bennem, s megerősített ama meggyőződésemben, hogy ha ez a szerencsétlen háború közbe nem jön, a már megkezdett úton nem túl hosszú időn belül szót érttettem volna az országgyűléssel.”¹⁰⁹

Az időközben megkezdett fegyverszüneti tárgyalások idején az uralkodó már Erzsébet Magyarországról való távozását is kilátásba helyezte,¹¹⁰ tekintettel arra, hogy a politikai válság okozta megterheltség ismét egészségi problémákhoz vezetett, és Erzsébet ez alkalommal is Fischer doktorhoz fordult, akit Budára kéretett. „Annyira aggódom érted, és már csak azt remélem, hogy ha hosszabb fegyvernyugvás vagy béke jön létre, akkor a hegyi levegőn teljesen összeszeded majd magad.¹¹¹ [...] Németországból kétségkívül teljesen kivonulunk, akár követelik,¹¹² akár nem.”¹¹³ Ferenc József a nikolsburgi fegyverszünet július 26-i aláírását követően lejegyzett sorai a házaselek kapcsolatának elmélyülésére utalnak e válsághelyzetben:

„Ezért kérem, hogy látogass meg, nagyon vágyódom utánad, s talán te is örülsz majd neki, ha ebben a zavaros időben újra láthatsz. A gyerekeket egyelőre még odalent hagyhatod, később majd elhozzuk vagy -hozzjuk őket, amikor valóban meglesz a béke, de te már nemsokára eljöhetnél hozzám. Nagyon megvigasztalnál vele.”¹¹⁴

Andrássy Gyula július 28-ai bécsi utazását megelőzően ismét felkereste Erzsébetet, hogy tájékoztassa a Deákkal Pusztaszentlászlón folytatott tárgyalások eredményéről. Vélhetően Andrássy javaslatát is figyelembe véve, az uralkodó (szerelmetes) kérésének engedve Erzsébet július 29-én este Bécsbe ment,¹¹⁵ feltehetően abban bízva, hogy személyes jelenlétével Ferenc Józsefet a megegyezés irányában befolyásolhatja.

Ezt megelőzően – aktuálpolitikai jelentőségét „felismerve”, vélhetően szintén Andrássy tanácsára – folyamatosan reprezentált Pest-Budán, és – a Bécsben előírt merev szertartásosságot mellőző – őszinte érdeklődése, empátiája, emberbaráti gesztusai mind-

109 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 20. *Ferenc József levelei*, I. 70–71. Nr. 24.

110 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 21. Uo. I. 74. Nr. 25.

111 Az uralkodó elgondolásai szerint a megállapodást követően Erzsébet és a gyermekek Bad Ischlbe utaztak volna, ahova Ferenc József is látogatást tervezett.

112 Somogyi: *Ferenc József*, 147.

113 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 23. *Ferenc József levelei*, I. 81. Nr. 28. Az 1866. augusztus 23-án aláírt prágai békeszerződés IV. cikkelyében rögzítették, hogy Ferenc József nem csupán az 1815-ben megalakult Német Szövetség felbomlását kénytelen elismerni, hanem ahhoz is beleegyezését kell adnia, hogy az újjáalakuló Németország Ausztria részvétele nélkül jöjjön létre. Somogyi: *Ferenc József levelei*, 147.

114 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. július 28. *Ferenc József levelei*, I. 89. Nr. 31.

115 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 31. [1.]

végig kedvező hatást tettek a közönségre. Erzsébet bécsi távolléte idején Rudolf jelent meg több alkalommal nyilvánosan, hogy a figyelmet továbbra is ébren tartsa.¹¹⁶

Bécsi megérkezését követően Erzsébet ismételten magához kérte az uralkodóval tárgyaló Andrásyt. A gróf kétségtelenül nagy reményeket fűzött nemcsak a császárral zajló egyeztetésekhez, hanem az uralkodónéval folytatott beszélgetésekhez is, ahogyan erre a politikus elragadtatott feljegyzései is utalnak: „Annyi bizonyos, hogyha a siker meglesz, az ország többet fog köszönni a felette örökös jószágos Gondviselésnek, mintsem képzelem.”¹¹⁷ Andrassy a másnapi (július 31-ei) fogadtatásról is jegyzetet készített, Erzsébet búcsúzóul hozzá intézett szavait is igyekezett rögzíteni:¹¹⁸ „Tovább dolgozom annak a mentő útnak a szellemében, amelyet Ön jelölt ki előttem, de semmi reményem, hogy siker koronázhatná tevékenységemet.”¹¹⁹ Az idézett mondat rámutat arra, hogy ekkorra már Erzsébet számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a válságkezelésre vonatkozó javaslati, ötletei kontraproduktív fogadtatásban részesülnek mind Ferenc József, mind (közvetve) tanácsadói körében. A császár (maradék) tekintélyét megőrizendő, férfiúi hiúsággal leveleiben egyre határozottabban elhatárolódott ezektől, érzékelhetően nem kívánt felesége „szeszélyeinek” engedni, akinek politikusi képességeiről továbbra sem volt meggyőződve.¹²⁰

Erzsébet végül az aktuálpolitikai helyzet – a Klapka-légió tevékenysége miatti – ismét válságossá válásával a tervezettnél korábban, 1866. augusztus 2-án utazott vissza Budára.¹²¹ A rövid bécsi tartózkodás feltehetően feszültséggel terhes s mindkettőjük számára csalódást keltő volt, ahogyan arra az uralkodó sorai is utalnak: „már megint egyedül vagyok számtalan bajomban, és vágyakozom utánad. Gyere minél előbb látogatóba, vagyis hát, amikor erőd és egészséged megengedi, mert akárhogy szekírozol és komiszkodsz is velem, én akkor is annyira végtelenül szeretlek, hogy nem élhetek nélküled.”¹²²

Erzsébet ezután elhárította az uralkodó újabb bécsi utazásra irányuló kéréseit, a schönbrunni nyári rezidencia egészségtelennek ítélt klímájára hivatkozva.¹²³ Ennek hátterében a magyarországi válságos körülmények mellett személyes sérelem, javaslati mellőzése is állhatott. Ugyanakkor arra próbálta rábírni Ferenc Józsefet, hogy mielőbb jelenjen meg Pest-Budán, ami kedvező benyomást tehetne az alattvalók egy részére, egyúttal lehetőséget biztosíthatna a tárgyalások további folytatására is. Ferenc József ettől elzárkózott:

„... szívből köszönöm 5-én kelt leveledet, tegnap kaptam meg bent a városban; teljes tartalmának csak az az értelme, hogy egy nagy csomó okot felhozva bebizonyítsa, miszerint a gyerekekkel együtt Budán akarsz és fogsz is maradni. Mivel be kell látnod, hogy az Olaszországgal újrainduló háború és a Poroszországgal folyó béketárgyalások

116 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 1. [2.]

117 Andrassy Gyula naplóbejegyzése. Bécs, 1866. július 30. Idézi Corti: *Erzsébet*, 135.

118 Más rendelkezésre álló forrásból (egyelőre) nem ellenőrizhető megállapítás.

119 Andrassy Gyula naplóbejegyzése. Bécs, 1866. július 31. Idézi Corti: *Erzsébet*, 136.

120 *Ferenc József levelei*, I. 62–113.

121 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 4. [2.]; Erzsébet Rudolfnak. [Távirat.] Schönbrunn, 1866. augusztus 2. *Drága Rudolf*, 143. Nr. 10.

122 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 4. *Ferenc József levelei*, I. 92–93. Nr. 32.

123 Corti: *Erzsébet*, 137.; Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 7. *Ferenc József levelei*, I. 96. Nr. 34.

pillanataiban nem mozdulhatok innen, s hogy kötelességem ellen volna a te kizárólagosan magyar álláspontodra helyezkednem, mert az méltánytalanság lenne azokkal a tartományokkal szemben, amelyek szilárd hűségükben hallatlan szenvedéseket viseltek el, s most éppen hogy különleges bánásmódot és gondviselést igényelnének, hát azt is meg fogod érteni, hogy nem tudlak meglátogatni benneteket.”¹²⁴

A császár sorai egyúttal burkoltan azt is tükrözik, hogy ekkoriban a magyarokkal való megegyezés mellett más lehetőségeket is mérlegelt a birodalom stabilizálásának érdekében.¹²⁵

Erzsébet Pest-Budára való visszatérését követően is egészségi és mentális nehézségekkel küzdött a számára rendkívüli megterhelést jelentő, illetve helytállást kívánó helyzetben, ami a korábinál jóval intenzívebb aktivitást követelt, valamelyest ideiglenes életmódváltásra készítette. Mindennapjai továbbra is az újságok állandó beszámolóinak részévé váltak, magánéletébe is betekintést engedve, amelyben mindvégig jelentős szerepet kapott – vélhetően idegnyugtató céllal – a lovaglás is.¹²⁶ Emellett a rá nehezedő – elsősorban a női mecenatúra körébe tartozó feladatok sorából – az intézménylátogatók kötelezettségét is igyekezett időről időre teljesíteni, amelyet szintén kellő sajtónyilvánosság kísért.¹²⁷

Erzsébet végül ismételten Ferenc József meglátogatása mellett döntött, amelyről az uralkodót augusztus 8-án kelt levelében tájékoztatta.¹²⁸ Elhatározásának hátterében férje közelgő születésnapja mellett a magyarokkal folytatott tárgyalások személyes elősegítése állhatott, próbálva Ferenc Józsefet döntésre bírni a kérdésben. Egyúttal Erzsébet továbbra is igyekezett meggyőzni a császárt a mielőbbi magyarországi látogatás szükségességéről, amelyre kiváló alkalmat biztosított volna a Szent István-napi ünnepségeken való megjelenése. Az uralkodó válaszában ezzel szemben a privát szférára helyeződött a hangsúly, Ferenc József a „politikai tanácskozások” helyett „elhagyott férjként” egészen más jellegű együttléteket remélt: „Légy jó hozzám, amikor megjössz, hiszen annyira szomorú és magányos vagyok, rám férne némi felvidítás. Öllelek téged.”¹²⁹

Erzsébet Bécsbe utazására végül augusztus 12-én, az esti órákban került sor, s másnap érkezett Schönbrunnba.¹³⁰ Gizella és Rudolf továbbra is Budán maradt,¹³¹ ami ismét ellenérzést váltott ki a bécsi udvari társadalomban: „Még a gyermekeket sem vitték magukkal hozzá Pestről! Ez mégiscsak bosszantja Zsófiát!”¹³² Erzsébet – közel egyheti schönbrunni

124 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 7. *Ferenc József levelei*, I. 96. Nr. 34.

125 Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867*. Bp., 1981. (Magyar História) 196-198.

126 A *Hungária* tudósítását idézi Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 9. [1.]

127 A *Pester Lloyd* tudósítását idézi Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 10. [2.]

128 Corti: *Erzsébet*, 139.; Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 10. *Ferenc József levelei*, I. 100. Nr. 36.

129 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 10. Uo. I. 100-101. Nr. 36.

130 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 14. [1.]; Hivatalos rész. Uo. 1866. augusztus 15. [1.]; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 68. (1866.)

131 Az uralkodó távolmaradt gyermekeivel is levelezés útján érintkezett. Lásd erről *Drága Rudolf*, 39-43.

132 Therese Fürstenberg testvérének, Louise-nak. Ischl, 1866. augusztus 18. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 251.

tartózkodást és a császár születésnapját – követően augusztus 19-én távozott Bécsből.¹³³ Pest-budai fogadtatása egyre szívélyesebbé vált,¹³⁴ ami vélhetően részben annak a gesztusnak volt köszönhető, hogy a tervek szerint az augusztus 20-i ünnepségeken személyesen is megjelenik.¹³⁵ Ferenc József Erzsébet elutazását követően kelt levele a korábbi nézeteltérések elsimulására és házasságuk boldog(abb) periódusára utal: „Ne hagyj oly soká magamra, Sisim. Ne hadd, hogy oly soká epekedjem utánad s jöjj nemsokára hozzám.”¹³⁶

A császárné másnap – augusztus 20-án – Rudolf, Gizella és Karola szász koronahercegné társaságában a budai palota erkélyéről szemlélte az ünnepi körmenetet,¹³⁷ jelentős hatást keltve. Az eseményről a lapok is részletes beszámolókat közöltek:

„A palota udvarában végbement körmenet alkalmával a Császárné legmagasb kíséretével ájtatos imába mélyedve térdelt az erkélyen. [...] A palotai térhez és az udvari kápolnához a tolongás rendkívüli vala, mert mindenki akarta látni a Császárnét és fenséges gyermekeit, de a szűk tér csak kevésnek engedte e szerencsét. Fél egyre lett, mire a roppant tömegek széteszolhattak.”¹³⁸

Ferenc József augusztus 22-i levele továbbra is a bécsi látogatás során kialakult feszültségek oldását kívánta elérni, Erzsébet bocsánatáért esedezve: „Borzasztóan hiányzol nekem, mert veled el tudok beszélgetni, és mégiscsak felvidítasz néha, még akkor is, ha olykor egy kicsit szekírozol. Hát igen, a kincsem – és micsoda kincsem – nagyon hiányzik nekem.”¹³⁹

Erzsébet az uralkodó kérése ellenére¹⁴⁰ – Gizellával és Rudolffal – az augusztus 23-ai prágai békekötést követően is Pest-Budán maradt, és továbbra is számos nyilvános szereplést vállalt, látogatást tett az angolkissasszonyok zárdájában, valamint az állatkertben is.¹⁴¹ A tervezettnél korábbi, szeptember 2-i távozására a kolera elhatalmasodása készítette,¹⁴² személyes döntése¹⁴³ – vélhetően ezúttal is emocionális mozzanatok figyelembevételével és az uralkodó erre irányuló (1866. augusztus 21-én kelt levelében közölt) kifejezett ké-

133 Ekkorra már nemcsak a bécsi udvari körök fogadják egyre nagyobb ellenállással Erzsébet ellhúzódó magyarországi tartózkodását, hanem az alattvalók egy része is, s azt a fegyverszünet megkötését követően politikailag sem tartják indokoltnak, hiszen a közvetlen háborús fenyegetettség megszűnt, a többfrontos háború veszélye elhárult. (Az elutazás dátumát befolyásolhatta Rudolf trónörökös közelgő, augusztus 21-i születésnapja is. Lásd erről *Drága Rudolf*, 42.)

134 Ezzel szemben az uralkodó születésnapját kísérő kötelező (magyarországi) ünnepségek sorát továbbra is a lakosság közönye kísérte. Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. augusztus 19. [1.]; Napi újdonságok. Uo. 1866. augusztus 22. [2.]

135 Márki: *Erzsébet királyné*, 49.

136 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 20. Idézi Corti: *Erzsébet*, 140.

137 Erzsébet a Szent István napi ünnepi körmenetet követően audiencián fogadta a hercegprímást. Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 23. [1.]; Kleine Chronik. Die Stephan-Feier in Pest. *Wiener Abendpost* 1866. augusztus 22. 778.

138 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 22. [2.]

139 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 22. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 240. (A teljes levelet lásd *Ferenc József levelei*, I. 106–107. Nr. 39.)

140 *Ferenc József levelei*, I. 106–113.

141 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 25. [2.]

142 Különfélék. *Pesti Napló* 1866. szeptember 4. [2.]

143 Ferenc József Erzsébethez. Bécs, 1866. augusztus 21. *Ferenc József levelei*, I. 104. Nr. 38.

résével összhangban – kedvező visszhangra talált Magyarországon, erről az elutazásról tudósító beszámolók is említést tettek. A császárné távozásakor a deputációknak mondott köszönetet: „Köszönetet mondok a szivemnek kedvessé vált testvérvárosnak, azon szives fogadtatásért, melyben Engem és gyermekeimet részesített; megtörtént minden, hogy időzésünk e városban nagyon kellemes legyen; remélem nem sokára viszontlátandjuk egymást.”¹⁴⁴

Kitekintés 1867-re

1866 őszen az uralkodó továbbra is bizonytalan volt a birodalom jövőjét illetően, s döntésképtelenség jellemezte a kiegyezés kérdésében, nehezen fogadva a változásokat, az egyseges, abszolutisztikusan kormányzott birodalom eszményétől való elszakadást. A magyarokkal való megegyezésnek nem volt támogatottsága a birodalom nyugati felében. Az országgyűlést ismét összehívó, 1866. november 17-i császári leiratot összeállító Ferdinand Beust hosszas vitákat követően tudta csak elfogadtatni a minisztertanácson ennek szükségességét, s ezzel a tárgyalások ismét újraindultak.¹⁴⁵

Erzsébet 1867. január elején még Bécsben tartózkodott. Az uralkodópár ez alkalommal is külön-külön fogadta az országgyűlés Bécsbe delegált tagjait: Erzsébet magyar nyelven, szabadon mondott válaszával ismételten elismerést aratott.¹⁴⁶ A következő hetek a magyar belpolitikai patthelyzetet követően meginduló tárgyalások, a kiegyezési törvényt előkészítő, úgynevezett 67-es bizottság egyeztetéseivel teltek. Erzsébet a hónap második felében előbb Münchenbe, majd Svájcba utazott családtagjai felkeresésére.¹⁴⁷

Erzsébet távolléte idején a kiegyezés tető alá hozatalát illetően meghatározó döntési folyamatok zajlottak.¹⁴⁸ A rövid családi viziteket követően – Ferenc Józseffel ellentétben – az uralkodóné a következő negyedévben (február 8-tól május 8-ig) ismét a birodalom központjában időzött,¹⁴⁹ ahol a reprezentációs kötelezettségei – köztük a február közepén zajló újabb bécsi egyeztetési tárgyalások – mellett tovább folytatta magyar nyelvóráit Falk Miksa irányításával.¹⁵⁰

144 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. szeptember 4. [2.]

145 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976. 160.; Cieger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Bp., 2018. 10–15.

146 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1867. január 9. [2.]; *Budapesti hírvivő. Családi Kör* 1867. január 13. 43.

147 A látogatás hátterében Zsófia Sarolta húga II. Lajos bajor királlyal való eljegyzése áll(hatot)t. Innen Erzsébet a gyermekágyban fekvő, svájci emigrációban élő hűgához indult. *Matild* 1867. január 15-én adott életet (Zürichben) lányának, Mária Teréziának. Christian Sepp: *Zsófia Sarolta*. Bp., 2021. 52–60.; *Drága Rudolf*, 144–145.

148 Cieger: *1867 szimbolikus világa*, 12–13.; Somogyi: *Abszolutizmus és kiegyezés*, 200–203.

149 Corti: *Erzsébet*, 144–148.

150 Lásd erről Falk Miksa jegyzetei Erzsébet királyné magyar tanításához. OSZK Kt Analekta 1498.; Falk Miksa: *Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések*. Bp. [1898.]; Uő: *Hogy tanult a királyné magyarul? Ország-Világ* 1898. szeptember 18. 601–603.

Az Andrássy-kormány februári kinevezését követően Ferenc József 1867. március 12-én Budára utazott a kormány eskütételére,¹⁵¹ valamint a tárgyalások folytatására. Erzsébet a családját ért váratlan gyász eset következtében a látogatást kénytelen volt lemondani.¹⁵² Eközben döntés született többek között a közös, egy napon történő koronázásról, valamint a gödöllői kastély megvásárlásáról is.¹⁵³

A császárné végül a koronázást közvetlenül megelőző előkészületek idején, 1867. május 8-tól tartózkodott ismét Magyarországon.¹⁵⁴ A szükségesnek vélt reprezentációs kötelezettségekből – Ferenc József időszakos távollétei idején – Erzsébet ezúttal is jelentékeny részt vállalt 1866-os pest-budai jelenléteihez hasonlóan. A leendő királyné igyekezett valamelyest növelni a dinasztia még mindig rendkívül csekély népszerűségét nyilvános szerepvállalásaival.¹⁵⁵ Az uralkodó korábbi magyarországi politikájának következményeként megőrződött negatív megítéléséről, valamint a személyét kísérő ellentmondásos nézetekről – a kormány- és császárelenes hangulatról –, illetve Erzsébet ezt enyhítendő, békülést célzó gesztusairól az Andrássy családnál szolgáló angol nevelőnő megfigyelései is tájékoztatnak:

„Úgy hallom a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében, akik haraggal gondolnak a koronázásra. Azt mondják az emberek, hogy nem volna szabad megkoronázni azt, aki mást sem tett a magyaroknak, csak rosszat, és sohasem volt igazságos velük szemben, és most sem tesz mást, csak megpróbál port hinteni a szemükbe. A császárné rendszeresen kilovagol és kikocsizik, igyekszik népszerűsége szert tenni, de a városban érzékelhető a szeretet hiánya.”¹⁵⁶

Utószó

Ferenc József az államjogi kompromisszum formálódása alatt, a magyarországi látogatások idején feleségére egyfajta hathatós reprezentatív eszközként tekintett. Ennek a folyamatnak a csúcspontját jelentette a császárné önállóan megvalósult 1866. nyári budai tartózkodása. Erzsébet a ráruházott „reprezentatív követ” szerepből az uralkodó intései ellenére is megpróbált kitörni, s a magyarországi helyzetről tájékozódva folyamatosan

151 A sajtóban február elején megjelent hírek még kettejük közös februári utazásának tervéről tudósítottak. Budapesti hirvivő. *Családi Kör* 1867. február 10. 140.; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 69. (1867.); Serfőző: *Habsburg reprezentáció*, 152. [Függelék.]

152 1867 márciusában Erzsébet öccse, Károly Tivadar felesége elhunyt. Sigrid-Maria Grössing: *Sisi családi körben*. Bp., 2013. 89.; Hamann: *Erzsébet*, 274.

153 Varga Kálmán: Gödöllő jelentősége a politikai köztudatban 1867–1918. In: *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2000. 167–181.; Farkas József: A gödöllői koronauradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején. *Levéltári Szemle* 54. (2004) 3. sz. 20–38.

154 Különfélék. *Pesti Napló* 1867. május 9. [2]; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 69. (1867.); Serfőző: *Habsburg reprezentáció*, 152. [Függelék.]

155 Csapó Csaba: „...a királyi család még mindig népszerűtlen a magyarok körében...” *Új Forrás* 41 (2009) 7. sz. 34–43.

156 Mary Elisabeth Stevens nővérének. [Buda,] 1867. május eleje. *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869)*. Egy angol nevelőnő levelei. S. a. r., bev. Cieger András. Bp., 2007. 209–210.

karakteres véleményt formált a birodalom átalakításának szükségességéről, amelyet azonban Ferenc József – férfiúi hiúsággal és tekintélyét megőrzendő – rendre elutasított.¹⁵⁷

A vészhelyzet megszűnését követően az uralkodó – érdekorientált gondolkodással – Erzsébet szerepét illetően más elképzeléseket fogalmazott meg: „Ha a fegyvernyugvás létrejön, mehetnél a gyerekekkel Ischlbe, [...] mivel jelenlétedre Magyarországon akkor már nem lenne szükség.”¹⁵⁸ Ezzel szemben Erzsébet saját döntésként a fegyverszünet elfogadását követően is Magyarországon maradt, feltehetően őszintén azonosult magára vállalt szerepével, s kerülni kívánta annak látszatát, hogy csak a közvetlen veszély elhárítása, az újabb hadszíntér létrejöttének megakadályozása motiválta volna a magyarokat támogató fellépését. Feltehetően személyes elhatározásában követendő mintaként szolgált számára húga, Mária nápolyi exkirályné, valamint motiválta az az uralkodó felé is deklarált cél, hogy fia számára kívánná biztosítani a trónt.

Elhúzódó távollétét a birodalom nyugati felében, a császár családjában, valamint közvetlen környezetében Erzsébet újabb szeszélyeként értelmezték, aki – szerintük – e döntésével újfent magára hagyta férjét a válságos időkben, és számos teljesíthetetlen követeléssel próbált nyomást gyakorolni Ferenc Józsefere, eredménytelenül.

Az uralkodó feleségében a későbbiekben is a nagyon szeretett szépasszonyt látta, akinek – számára zavarba ejtő – intellektusát továbbra sem tudta helyén kezelni. Erzsébet saját helyzetét így látta: „Mindennap érdeklődéssel olvasom az országgyűlés híreit és a különböző beszédek a nádor-ügyben, és egyre inkább meggyőződésem, hogy nagyon okos vagyok, bár te nem eléggé értékeled kiváló elmémet.”¹⁵⁹

Erzsébet aktivitásának kontraproduktív fogadtatását feledve, az uralkodó környezete később mégis éppen a császárnét nevezte meg a sokak által gyűlölt „rendszer váltás” egyik első számú felelőseként, „értelmi szerzőjeként”.

Magyar részről is volt olyan vélemény, hogy Erzsébet a kiegyezés létrehozásában ugyanolyan jelentőséget kapott, mint Deák és Andrássy: „A magyar történelemnek egyik legdicsebb alakja lesz [...] Erzsébet királyné, a ki segítő társa volt Deák Ferencnek és Andrássy Gyulának a nemzeti alkotmány visszaállításában.”¹⁶⁰

Közelebb áll a valósághoz Herczeg Ferenc megfogalmazása, aki nekrológiájában nagyon realiztikusan látta Erzsébet szerepét: „A kiegyezés idején bizonyos reprezentatív kötelességeket teljesített, végtelen női tapintattal, veleszületett elragadó szeretetreméltósággal – ennyi volt az egész politikai szereplése.”¹⁶¹

157 Ferenc József Erzsébethez. Bécs, 1866. július 25. *Ferenc József levelei*, I. 84. Nr. 29.

158 Ferenc József Erzsébethez. Bécs, 1866. július 21. Uo. I. 74. Nr. 25.

159 Erzsébet Ferenc Józsefhez. Buda, 1867. május 29. ÖStA HHStA Sonderbestände. Nachlass Corti. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau”. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 270.

160 Részlet Szöcs Géza 1901. november 19-ei beszédéből. Közli Szöcs Géza: *Erzsébet Királyné emlékezete*. Nagyszében, 1901. 7–8.

161 Herczeg Ferenc: Temetés után. *Uj Idők* 1898. szeptember 25. 266.

„ISTENEM, ISTENEM, EZENTÚL MÁR BUDA LESZ A BIRODALMI SZÉKVÁROS.”

Udvari élet Pest-Budán a 19. században

MANHERCZ ORSOLYA

“MY GOD, MY GOD, HENCEFORTH BUDA WILL BE THE IMPERIAL SEAT.”

Court Life at Pest-Buda in the 19th Century

Exploring the visits made by the ruler (and his family) to Pest-Buda, the paper aims to reconstruct the process of courtly life at Buda in the nineteenth century. The analysis primarily focuses on those occasions which indicate, on the one hand, how the palace of Buda was used by the Viennese court in the first half of the 19th century and, on the other hand, the stations and phases of a real rebirth of courtly life in the second half of the century.

Keywords: ruler, Royal Family, courtly life, Buda, 19th century

A magyar királyi udvar újjáélesztésének vágya

Jelen tanulmány az uralkodó és szűkebb családjá pest-budai tartózkodásait vizsgálva elsősorban az udvari élet alakulására fókuszál, áttekinti a budai palota és Pest-Buda 19. századi történetét, és azt vizsgálja, hogy az egyes uralkodók hogyan használták a palotát és a várost, milyen funkciót szántak nekik.

„A király tovább falatozott a paprikás pörköltből s mindig jobban és jobban ízlett neki. Hivatta is legott a miniszterelnököt.

– Kedves Tisza! – mondá – régen volt ilyen jó kedvem! Azt akarom, hogy minden magyar ember ilyen pompásan érezze magát. Kivánjon hát valamit a magyarok részére. Tudja, mennyi a kincsem, nem akarok fösvénykedni.

Egy darabig törte fejét, nyomogatta a homlokát, igazgatta a pápaszemét a furfangos Tisza Kálmán, mígnem végre imígyen szólt:

– Felséges királyom, nem kívánok én a kincseiből semmit, hanem csak azt kérem, hogy a Szent István jobb kezét akképen becsülje, ahogy eddig senki. Királyasszony nője öntözzön meg mindennap egy-egy rezedavirágot s királyi felséged minden ál-

Manhercz Orsolya, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék.

dott nap szakítson le belőle egy szálát s személyesen tegye első királyunk dermedt kezébe.

– Szívesen. Miért ne? – ígérte a király – magam is tisztelem a dicső elődöt. Mindenben meglészen a kívánsága, kár hogy olyan csekély.

De alig eresztette el Tisza Kálmánt, berontott nagy hüledezve az osztrák miniszter, a ki künn az ajtókilincsen hallgatódzék idáig:

– No iszen szépen vagyunk. Minek ígérte meg felséged? Istenem, istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros.

– Hogy-hogy? – csodálkozék a király. – Hiszen erről egyetlen szó nem sok, de annyit sem ejtettünk.

– Görbén jár ám a Tisza esze, felséges úr. Tudta ő mit akar. A Szent István dermedt kezébe mindennap személyesen tesz fölséged egy rezeda szálát, melyet a királyné mindennap személyesen öntöz meg.

– Hát van ebben valami rossz?

– Van ám, mert a Szent István jobb kezét nem szabad Budáról elvinni, csak egy nap s ekkor is csak Pestre a processióval. Ebből tehát az következik, hogy *felségednek Budán kell laknia állandóan*, hogy a rezeda-szálát mindennap elvihesse a holt kéznek, s *királyné asszonyunk sem mozdulhat el onnan többé*, mert öntöznie kell.

– Ördögös Tisza! – nevetett jóízűen a király. – Megint becsapott!... Hanem ha már így van, én nem sokat bánom s ti is jól teszitek, vágjatok hozzá jó képet.

S ezzel megint vigan falatozni kezdett a paprikás pörköltből, szemei vidoran ragyogtak, arca szépen kigömbölyödött.¹ [Kiemelések: M. O.]

A fenti Mikszáth-anekdota nyilvánvalóan nem egy valós eseményt ír le, de egy valós vágyat tükröz, mégpedig a magyaroknak azt a vágyát, hogy az 1867-es koronázás után az uralkodó minél több időt töltsön Budán, lehetőleg családjával együtt, és tegye a várost (Pesttel együtt) – Béccsel egyenrangú – birodalmi székvárossá.

A vágy ekkor már közel 100 éve élt, hiszen a török kiűzése után magyar részről fel erősödött a szándék az önálló magyar királyi udvar és a budai udvari élet újjáélesztésére, egyúttal Buda (és Pest) fővárossá tételére. Ennek jegyében került sor a palota felújítására és rezidenciává való átalakítására 1686 után. A magyar főurak kezdeményezésére, közadakozásból kezdődött meg a reprezentatív királyi palota kiépítése Mária Terézia idején, és 1741-ben törvénybe foglalták (1741. évi VII. törvénycikk) az óhajt, hogy az uralkodó használja is a palotát, vagyis időnként lakjon Magyarországon, amire a királynő ígéretet is tett.² Az ígéretet azonban nem tartotta be, összesen két alkalommal (1751, 1764) járt Budán, hogy megsejmelje a palota építési munkálatait.³

1 Mikszáth Kálmán: Haza jön a király (1886). In: uő: *Club és folyosó. Politikai ötletek és rajzok*. Bp., é. n. 5–6. Köszönöm Kustár Lídiának, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásrészletre.

2 1741. évi VII. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=74100007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D24>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. november 13.)

3 Varga Kálmán: „Azon diadalkapun át...” *Mária Terézia Vácott*. Bp., 2004.

Utóda, II. József sem használta a palotát uralkodói rezidenciaként,⁴ ugyanakkor uralkodása alatt több jelentős közigazgatási hivatal került Budára, és időlegesen a Kúria is, ami növelte a város jelentőségét, de még nem tette az ország fővárosává.⁵

II. Lipót „a királyi főségnak az országban való személyes lakásáról” szóló 1790/91. évi IX. törvénycikkben megújította a korábbi kötelezettséget,⁶ azonban korai halála miatt nem volt alkalma mindennek eleget tenni.

1792-ben Lipót utódjának, Ferencnek címezve az országgyűlés megismételte a kérését, hogy amennyiben a körülmények engedik, az uralkodó jöjjön gyakran Budára, és lakjon ott egy ideig.⁷ A palota „királyi felavatása” még ebben az évben meg is történt, amikor Budán került sor a koronázó országgyűlésre, vagyis I. Ferenc koronázására. 1807-ben egy újabb országgyűlés alkalmával járt Budán az uralkodó, ez azonban nem jelentett végleges szakítást a hagyománnyal, csupán a háborús helyzet miatt, a rendeknek tett engedményként lett – ideiglenesen – az országgyűlések és a koronázás helyszíne Pozsony helyett Buda.⁸ Ferenc 1814-ben és 1820-ban is járt Budán. Ezután azonban hosszabb szünet következett, V. Ferdinánd királyként nem látogatott a városba, igaz nem is tett rá ígéretet.

A palota a 18. század végétől elsősorban a főherceg-nádorok, előbb Sándor Lipót, majd hosszabb időre József nádor és családja lakhelye lett. Utolsóként István nádor rezidenciájaként szolgált 1847–1848-ban. Az 1848–1849-es szabadságharc során a palota komoly károkat szenvedett, ismét újjáépítésre volt szükség ahhoz, hogy az új uralkodó, Ferenc József – először egyedül, majd családjával – használatba tudja venni. A politikai körülmények miatt az udvari élet újjáéledése azonban csak az 1860-as években kezdődött meg.

A következőkben az itt röviden vázolt folyamatot vizsgálom, vagyis azt, hogy az alkalmi budai tartózkodásoktól és a bécsi (császári) udvar budai megjelenésétől hogyan jutott el Pest-Buda a székesfővárosi címig. Budai, illetve pest-budai udvari élet alatt azt értem, amikor az uralkodó és/vagy szűkebb családja kisebb vagy nagyobb kísérettel a főváros(ok)ban tartózkodott. Felvillantom azt is, hogy mely pillanatokban, esetleg időszakokban érzékelték úgy a pest-budai lakosok és a magyarországi alattvalók, illetve a sajtó, hogy a fent említett vágy teljesült.

4 1788-ban azonban betegség miatt kénytelen volt hosszabban időzni a palotában. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hausarchiv. (= HHStA HA) Obersthofmeisteramt (= OMeA) Hofzeremonielldepartment (= ZP) Zeremonialprotokolle, Prot. 37. (1786–1790). A gyakori előfordulás miatt a továbbiakban a ceremóniajegyzőkönyvekre rövidített formában hivatkozom: ZP Prot.

5 Fónagy Zoltán: A budai vár története 1686 után. In: *Deutsche im ersten Stadtbezirk von Ofen*. Hrsg. Wendelin Hambuch. Bp., 2004. 231.

6 1790/91. évi IX. törvénycikk. 1. §. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. november 13.)

7 A' Budáról érkezett Levelek... *Magyar Kurir* 1792. július 3. 828.

8 Serfőző Szabolcs: *Habsburg reprezentáció a budai királyi palotában (1766–1945)*. Bp., 2021. [Kézirat] 8., 14. Itt szeretném megköszönni a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.; Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Bp., 2019. (A magyar országgyűlések története) 338–339.; ZP Prot. 41. (1807.) 1808-ban már ismét Pozsonyban ülésezett az országgyűlés, ekkor koronázták királynévá Mária Ludovikát, I. Ferenc harmadik feleségét.

A budai palota mint menedék

1809 áprilisában Napóleon előrenyomulása ismét megszállással fenyegette Bécsset, ezért az uralkodócsaládnak és a Habsburg-udvarnak újfent menekülnie kellett. I. Ferenc már korábban csatlakozott hadseregéhez, Mária Ludovika császár- és királyné pedig elindult Budára Ferenc idősebb gyermekeivel, köztük a trónörökösrel, Ferdinánddal. Bécs május 13-án elesett, ez pedig véglegesen eldöntötte, hogy a királyi család Budán időző tagjainak tovább kell indulnia, hiszen számolni kellett azzal, hogy az ellenség átlépi a magyar határt. A királyné és Ferdinánd végül június 14-én indult el Eger felé. Az uralkodócsalád tagjai még visszatértek Budára, és végül 1810. január végén érkeztek meg Bécsbe az időközben kitört kanyarójárvány miatt. A család mellett a kincstár és az iratok nagy részét is Budára szállították. Egy időre a harcok is elérték a Magyar Királyság területét, ekkor az uralkodó innen irányította hadseregét, de ő maga nem tartózkodott Budán ebben az időszakban.⁹

Ferdinánd főherceg Budán – 1809

Az 1809. április–májusi utazás és budai tartózkodás első szakaszának részleteit a 16 éves Ferdinánd főherceg útinapló formájában örökítette meg, amely bepillantást enged az utazás, az érkezés és aztán a budai hétköznapiak részleteibe.¹⁰

Az utazást nyilvánvalóan kapkodva lehetett csak megszervezni, ugyanakkor a szokásos protokoll és a korábbi tapasztalatok megkönnyítették a gyors indulást. Budán József nádor mint nagybáty és mint vendéglátó együttérzően fogadta Ferdinándot és fivérét.¹¹ Az idő előrehaladtával kialakult a bécsihez hasonló napirend, Ferdinánd naponta kétszer négy órát tanult, emellett a szokásos napokon misére ment, bécsi vallásoktatója helyett pedig hetente háromszor jött hozzá a budai udvari káplán. A főherceg számos kellemes dolgot talált Budán, amivel elfoglalhatta magát – szinte úgy érezte, mintha Bécsben lenne.¹² A budai hetek egyik legkellemesebb élménye a Margit-szigetre tett kirándulás volt, amikor József nádor megmutatta Ferdinándnak és fivérének a szigeten lévő parkot. A főherceg megismerkedett Pesttel és Budával, röviden össze is hasonlította a két város képét, illetve néhány általa ismert adatot a városokról. A gondterhesebb napokon igyekezett elterelni a figyelmét: herbáriumával foglalkozott, amihez jól jött nagybátyja növénygyűjteménye és gondosan ápolt virágai, vagy lovagolt, gyakorolta a kocsihajtást és a célba lövést. Kihasználta a budai rezidencia kertjét, ahol szabadon sétált, anélkül hogy a nyílt

9 Manhercz Orsolya: V. Ferdinánd útinaplói. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről, 1780–1948.* Szerk. Dobszay Tamás – Erdődy Gábor – Manhercz Orsolya. Bp., 2012. 160.

10 Reisejournal von Wien nach Ofen im Jahre 1809. ÖStA HHStA HA Familienkorrespondenz A. Kt. 30. Konv. 26. fol. 30–37.

11 Manhercz: V. Ferdinánd, 162.

12 Uo.

utcára lépett volna. Amikor rossz hírek érkeztek, akkor azonban – úgy érezte – csak az imádkozás vigasztalta.¹³

A Budán tartózkodó családtagoknak természetesen meg kellett nyugtatniuk a lakoságot a háborús helyzetben. A reprezentáció főszereplője Mária Ludovika királyné volt, aki kihallgatásokat tartott, fogadást adott, illetve elé járultak a Bécsből menekült hivatalnokok és diplomaták. A nyilvános ünnepeken a többi családtagnak – így Ferdinándnak is – jutott szerep, például Úrnapján a nádorral vonult fel a magyar nemesi felkelők egyenruháját viselve.¹⁴

Ferenc király Budán – békeidőben

1814 októberében, a bécsi kongresszus idején I. Ferenc megmutatta I. Sándor cárnak és III. Frigyes Vilmos porosz királynak Pest-Budát. Ferenc 1814. október 24-én „késő estve Budára minden pompa nélkül megérkezett”, majd a porosz király és az orosz cár is. Az uralkodók több eseményen is magyar egyenruhában jelentek meg, ahogyan az a magyarországi reprezentáció során már Mária Terézia óta szokás volt – legalábbis Habsburg részről. A programban szerepelt hadgyakorlat (a Rákos-mezőn), kivilágítás, színházi előadás, *cercle*, látogatás a Redoute-ba (a Vigadó elődjeként működő koncert- és táncterembe), udvari bál és estély (Sándor Vince grófnál).¹⁵ Az uralkodók megtekintettek néhány nevezetességet Pesten is, többek között a Nemzeti Múzeumot, illetve a botanikus kertet. A vendégek október 28-án reggel hagyták el Budát, vagyis egy rövid látogatásról, kedvtelésből tett kirándulásról (*Lustreise*) beszélhetünk.¹⁶ Tárgyalások tehát nem folytak Pest-Budán, de egy rövid időre mégis felkerült az európai politika térképére a két testvérváros.

Ennél hosszabban időzött a király – és a királyné – Budán, illetve Pesten az 1820-as őszi hadgyakorlat idején. Ekkor több mint egy hónapig tartózkodtak itt, eleinte Budán, majd egy hét után Pestre költöztek, a gróf Károlyi család palotájába,¹⁷ ahol 1751-ben Mária Terézia is megszállt férjével, illetve ahol József nádor is gyakran vendégeskedett. A látogatás 1820. szeptember 7-től október 9-ig tartott, Ferenc Károly és Ferdinánd főhercegek valamivel később érkeztek, és egyből a Károlyi-palotába szálltak.¹⁸

A látogatás apropója a hagyományos őszi hadgyakorlat volt, amelyet ezúttal Pesten rendeztek meg, számos további programmal kísérve. Audiencia, intézetek meglátogatása, megyei és városi deputációk fogadása, díszszemle, kivilágítás váltotta egymást, 1820. szept-

13 Manhercz: V. Ferdinánd, 163.

14 Feltehetően kielégítő szellemi és egészségi állapotának köszönhetően nem bújtatták el az alattvalók szeme elől. Manhercz: V. Ferdinánd, 164.

15 Magyar és Erdély ország. *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1814. október 26. [261]–262.

16 Magyar és Erdély ország. Uo. 1814. október 29. [269.]

17 Feltehetőleg az 1810-es villámcsapás okozta tűzkárok miatt. Farbaký Péter: József nádor idősza (1795–1847). In: *A budavári királyi palota története*. Szerk. Benda Judit et al. Bp., 2015. [Kiállítási vezető] 66.

18 Magyar és Erdély ország. *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1820. szeptember 9. [157]–158., szeptember 16. [173.]; Révhelyi [Réh] Elemér: Az Egyetem utcai volt Károlyi-palota építésének története. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 2. Bp., 1933. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái) 89., 96.

tember 17-én pedig udvari bált rendeztek háromszáz meghívottal. A királyi család tagjai a nádor vezetésével a Nemzeti Múzeumba is ellátogattak, ebédeltek Albert szász-tescheni herceg budafoki birtokán és József nádor szüreti ebédjén is részt vettek a Margit-szigeten. Hajós kirándulást tettek a Csepel-szigetre, ahol Bihari János primás zenéjét hallgatták. Őrzési helyéről kihozva megtekintették a koronát, majd három napig közszemlére tették. A Fehérvári Magyar Teátrális Társaság előadásában megnézték Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című darabját. A király „teljes nemzeti öltözetben, kalpagosan, övesen, palástúl vett mentében” jelent meg, és az előadás végéig maradt, amikor meg is éljenezték őt és kíséretét. A [pest]szentlőrinci pusztán a gazdák a magyar mezőgazdaság eredményeit mutatták be az uralkodónak, majd népiünnepélyt tartottak. A magyar főurak a vendégek tiszteletére bálakat adtak. Közben zajlott a hadgyakorlat, amelynek záróeseményeit Adolf, Cambridge hercege, Hannover alkirálya is megtekintette I. Ferenc oldalán.¹⁹

Mindez idő alatt – ahogy korábban is említettük – a királyi család nem a budai palotában, hanem a Károlyi család pesti palotájában lakott, aminek köszönhetően kérelmezők és kíváncsiskodók egyaránt számosan érkeztek a városba.²⁰ Ez után a látogatás után sokáig nem járt az uralkodó Budán, Ferenc nem tért vissza többé, Ferdinánd pedig uralkodóként csak a pozsonyi országgyűlésekre látogatott el.

A nádori család Budán

A nádori család jelenléte miatt mégis folyamatos volt az (udvari) élet Budán.²¹ Különösen pezsgő időszakot hozott a palotába József nádor első felesége, Anna Pavlovna orosz nagyhercegnő, akinek köszönhetően hangversenyektől, bálaktól lett hangos Buda. Korai halálát követően azonban sokáig nádorné nélkül maradt az ország és a palota is, ráadásul az özvegy nádor is gyakran volt távol. József nádor második és harmadik felesége nem élt fényűző életet, puritán életmód jellemezte őket, amihez feltehetőleg protestáns vallásuk mellett az is hozzájárult, hogy József nádor nem volt igazán jómódú a Habsburg főhercegek között.²² A nádor hosszas „regnálása” és növekvő népszerűsége ennek ellenére sokat javított az uralkodócsalád magyarországi megítélésén, és ha nem is uralkodói, de a legmagasabb magyar közjogi méltóság rezidenciájaként rangot adott a budai palotának.²³

József nádor 1847. januári halála után fia, István főherceg került a nádori székbe. Ekkor megkezdődött a palota újabb nagyszabású átalakítása, hogy méltó lakhelye legyen

19 Magyar és Erdély ország. *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1820. szeptember 9. – október 11.

20 Magyar és Erdély ország. Uo. 1820. október 7. [221–]222.

21 A nádori család a palota déli szárnyában rendezkedett be, de reprezentációs célokra használhatták az uralkodónak fenntartott főszárny termeit is. Fónagy: A budai vár, 231.

22 Uo. 231–232.; Gergely András: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Bp., 1989. 10.

23 Emellett Habsburg-Estei Ferdinánd főherceg 1816-tól 1832-ig magyarországi főhadparancsnokként szintén sokat időzött az országban, ami ugyancsak hozzájárult az uralkodócsalád magyarországi jelenlétéhez.

a fiatal nádornak.²⁴ Erre azonban már nem jutott idő, 1848 eseményei elsodorták Istvánt, és a nádori tisztséget sem töltötték be többé.²⁵

A fiatal császár Budán

Ferenc József első nyilvános közszereplésére 1847-ben Pest-Budán került sor, amikor az uralkodó nevében beiktatta István főherceget a Pest megyei főispáni tisztségbe. Ekkor mindkét főherceg közkedveltségnek örvendett Magyarországon. Ferenc József kezdeti népszerűsége azonban az 1848–1849-es események, illetve a szabadságharcot követő megtorlás és politikai változások után jelentősen visszaesett. Az 1849-es harcok során a budai palota is komoly károkat szenvedett, olyannyira, hogy amikor a fiatal császár 1851 őszén unokanagybátyját, Albrecht főherceget nevezte ki Magyarország polgári és katonai kormányzójának, Albrechtnek ideiglenesen a Cziráky-házba kellett költöznie, mivel a palota lakhatatlan volt. Pedig Albrechtnek a dinasztia reprezentatív képviselőjét is el kellett volna látnia Budán, elfeledtetni a főnemességgel és a fővárossal az elvesztett politikai különállást, és „szétárasztani az uralkodói fényt”, hogy ezáltal a bécsi kormányzat megnyerje a magyar nemességet és a lakosságot az abszolutisztikus vezetés reformintézkedéseinek. A politikai helyzet mellett nehezítette továbbá a budai udvari élet kibontakozását, hogy Albrecht felesége és leányai nem kedvelték a magyar klímát, ezért csak ritkán tartózkodtak Budán.²⁶

Ilyen alkalom volt az 1852-es császári látogatás, amikor Albrecht és felesége, Hildegard főhercegné képviselték a kormányzói udvart – ekkor már a Sándor-palotában.²⁷ Bár Albrecht főherceg megérkezéssel elkezdődtek a felújítási munkálatok a budai palotában, az épület 1852-ben még nem volt teljesen alkalmas az uralkodó fogadására, például a császári rezidencia bútorait, tapétáit a bécsi készletekből kellett biztosítani.²⁸

A fiatal császár 1848-as trónra lépése után – a hadi eseményeket kivéve – ekkor látogatott először Magyarországra, hogy bejárja magyar tartományait. Az utazás 1852. június elejétől augusztus közepéig tartott, és több kisebb körútra oszlott. Ezek között néhány

24 Farbaky: József nádor, 66.

25 A koronázás idejére ugyan nádorhelyettesnek kinevezték Andrassy Gyulát, de nádort a kiegyezés után sem választottak.

26 Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865. I–IV. Bp., 1922–1937. I. 271.*; Matthias Stickler: *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josefs*. Husum, 1997. (Historische Studien Band 450) 159.

27 Albrecht 1856-ig lakott itt, amikor átköltözött a palota számára felújított lakosztályába. Farbaky Péter: *A Sándor-palota, a Teleki-palota és az Udvari Istálló. A Szent György tér főbb épületeinek változásai az újkorban*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 31. Szerk. Holló Szilvia Andrea. Bp., 2003. (Budapest Város-történeti Monográfiái 40) 142.

28 Albrecht főherceg Grünne grófnak. Buda, 1852. április 8. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Allerhöchster Oberbefehl. Militärkanzlei Seiner Majestät (= AhOb MKSM) Hauptreihe. Akten. Kt. 57. 1852:1983. fol. 2.; Távirat az udvari szállásmesteri hivataltól a főudvarmesteri hivatalnak, Buda, [1852.] július 12. ÖStA HHStA HA OMeA Akten Hauptreihe. rub. 65/1852. 842/1594.

napot Ferenc József mindig Budán töltött. A látogatás jelentőségét növelte, hogy harminc éve nem járt uralkodó Pest-Budán.²⁹

1852. június 5-én, szombaton délután érkezett meg Ferenc József hajója a pesti kikötőbe, közeledését egy ágyúshajó, lövegek, illetve a budai ágyúk, majd a templomharangok jelezték. A császárt elsőként Albrecht főherceg köszöntötte még a császári jacht fedélzetén, majd átérve az állóhajóra, a hercegprímás üdvözölte az uralkodót latin nyelven. A parton a pesti polgármester hódolatnyilvánítása után Ferenc József nyeregbe szállt, a csapatokhoz léptetett, majd átlövagolt a Lánchídon. A városparancsnok jelképesen védelmezve, kivont karddal kísérte a császárt, aki a budai hídfőnél lezajlott budai polgármesteri köszöntő után fellovagolt a Várba. A Várkapunál az erődparancsnok fogadta – ugyancsak kivont karddal. Az uralkodó látogatása alkalmából rendezett ünnepi eseményekben a pest-budai lakosság is szerepet kapott: megérkezésekor hatvan, fehérbe öltözött leány virágot szórt a császár elé, a pesti elemi iskolákból a tanítók kíséretében kivonultak a tanulók, összesen 1500 iskolás.³⁰

A program hosszabb pest-budai tartózkodással kezdődött. Ezekben a napokban Ferenc József számos audienciát adott, és szinte mindennap részt vett hadgyakorlaton. 1852. június 7-én a Nemzeti Színházban megnézte az *Ilka, vagy a huszártoborzó* című vígoperát,³¹ a díszelőadáson a hölgyek magyar díszruhában, felékszerezve jelentek meg. A színházlátogatást tűzijáték követte, amelyet a Lánchídról lőttek fel. Másnap a császár meglátogatta a József nádorról elnevezett árvaházat, a Josephinumot. Este rendezték a bált Albrecht főhercegnél. Június 9-én került sor a Gellért-hegyen épülő Citadella megtekintésére, este pedig ismét operát hallgatott az uralkodó, Donizetti *Szerelmi bájjal* című műve volt másoron a budai városi színházban. Az előadást fáklyás felvonulás és szerenád követte, amelyet Ferenc József a kormányzói rezidenciaként szolgáló Sándor-palotából szemlélte meg.³²

Ferenc József tehát hosszabb magyarországi tartózkodásra rendezkedett be Budán, és végül összesen 19 napot töltött a városban.³³ Ez idő alatt Bécsből naponta érkezett futár a fontos aktákkal, illetve a birodalom politikai és katonai vezetői is látogatást tettek a testvérvárosokban, köztük Karl Ferdinand Buol-Schauenstein külügyminiszter, Andreas Baumgartner kereskedelmi miniszter, valamint a Magyarországon nem igazán népszerű Alexander Bach belügyminiszter és Josip Jelačić horvát bán. Budán adta át a porosz királytól kapott megbízólevelét Otto von Bismarck, aki a megbetegedett bécsi porosz követet helyettesítette. Buda kis időre tehát a Habsburg Birodalom uralkodói és kormányzati fővárosává vált.³⁴

29 Hivatalos rész. *Magyar Hírlap* 1852. június 6. 1., június 9. 1.; Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/cászár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 100.

30 Hivatalos rész. *Magyar Hírlap* 1852. június 6. 1.; Fővárosi napló. Uo. 1852. június 7. 1.; Hivatalos rész. Uo. 1852. június 9. 1.

31 Az operát Doppler Ferenc szerezte, ősbemutatója 1849 decemberében volt. Kerényi Ferenc: *Magyar színház-történet, 1790–1873*. Bp., 1990. 373.

32 Allerhöchstes Hoflager zu Ofen. ZP Prot. 64. (1852) pag. 53–56.

33 Június 5. és 11., 23. és 26., illetve július 2. és 6., 11. és 13. között tartózkodott Budán.

34 Nemhivatalos rész. *Magyar Hírlap* 1852. június 27. 1.; Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. 61.

Úrnapi körmenet Budán

Az úrnapi processzió a Habsburg-uralkodók éves programjának állandó eleme volt, annak idején a császár szinte mindig Bécsben tartózkodott, ezért a budai körmeneten való császári részvétel kivételnek számított. 1852-ben a bécsi processzió az udvar egyetlen tagja sem vett részt, hiszen mind a testőrök, mind az udvari énekeseket és az ünnepségen részt vevő további személyeket Budára rendelték. A birodalmi fővárosban ebben az évben tisztán egyházi ünnepként tartották meg a körmenetet.³⁵

Az 1852. június 10-i budai processzió a császár és kísérete a testőrök sorfala között vett részt. A körmenet a résztvevők számát és a külsőségeket tekintve nem különbözött jelentősen a bécsitől. A látványos eseményen a császár a rendek láncával és a Mária Terézia-rend nagyszalagjával közvetlenül a baldachin után vonult a menet második felében. A dinasztia többi tagja nem sokkal mögötte ment, az udvartartás egyes részei, illetve az udvar tagjai ugyancsak a menet részét képezték. Az Aranygyapjas-, a Szent István-, a Lipót- és a Vaskorona-rend képviselői, köztük a legmagasabb rangú magyar tagjai is helyet kaptak a felvonulásban. A magyar főnemesség tagjai külön csoportot képeztek. Az egyháziak, a szerzetesektől és a plébánosoktól a hercegprímásig bezárólag több csoportban vonultak fel, maga a hercegprímás segítőivel a baldachin alatt ment. A menetben az udvar, az arisztokrácia és az egyház képviselői mellett megjelentek a polgárság, valamint a városi és az állami hivatalok képviselői is. A tanulók és a pedellusok, a pesti egyetem rektora, valamint dékánjai képviselték az oktatási intézményeket. A céhek és az ipartestületek a szokásos rendben meneteltek. Egymás után vonultak fel a pesti, illetve a budai magisztrátus és községtanács képviselői, nem sokkal utánuk pedig a minisztériumok és a politikai hatóságok küldöttei. A menetet egy század gránátos zárta.³⁶

„Buda vára – apostoli királyaink egykori fényes székhelye – mai napon ősi dicsőségének legtündöklőbb zománczában ragyogott. Császári vendégének nagysága teljes mértékben föleveníté [sic!] királyi tekintetét”³⁷ – írta a *Pesti Napló* az 1852-es úrnapi körmenetről. A politikai körülmények miatt azonban az esemény nem lehetett igazi örömmünnep. 1852. július 11-én ugyanitt Ferenc József – oldalán a magyarok elleni harcok jelentős szereplőivel³⁸ – már a Harcos Emlékművet avatta a Vár védelmében az 1849-es ostromkor elesett császári katonák, köztük Heinrich Hentzi tábornok és Alois Allnoch ezredes emlékére. Az emlékmű leleplezése a magyarok számára nem volt ünnep, ami abban is megnyilvánult, hogy az emlékoszlopot többször is megrongálták.³⁹

35 A bécsi felvonuláson a baldachin mögött, ahol egyébként az uralkodó helye lett volna, nem mehetett semmilyen neves személyiség, hanem egy század gránátos menetelt.

36 Allerhöchstes Hoflager zu Ofen. ZP Prot. 64. (1852) pag. 53–56.

37 Pest, június 10. *Pesti Napló* 1852. június 11. 1.

38 Josip Jelačić bán, Franz Schlick lovassági tábornok és Balthasar Simunich altábornagy. Hentzi özvegye, fia és veje is részt vett a leleplezésen, és sajtóhírek szerint Zsófia főhercegnőt is Budára várták, ő azonban végül nem érkezett meg. Nemhivatalos rész. *Magyar Hírlap* 1852. július 11. 1., július 13. 1.; Bécsi levelek XV. június 24. *Pesti Napló* 1852. június 26. 2., Vegyes hírek és események. Uo. 1852. július 9. 2.

39 Czaga Viktória: A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. A Hentzi-emlékmű története. A *Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6 (2003) 79. 23. j.

A császári család Budán 1857-ben

1857-ben került sor Ferenc József második hosszabb magyarországi látogatására. Ekkor már nem egyedül érkezett, hanem a családjával. Erzsébet császárné ekkor járt először Magyarországon, és magával hozta két gyermeküket, Zsófia és Gizella főhercegnőt is.⁴⁰

A külsőségek mindkét részről pompásak voltak: Pest-Buda nagyszabású diadalkapukkal, díszes építményekkel és üdvözlőversekkel várta a császári vendégeket, az udvar pedig egy nagyszabású budai bevonulással készült. A látogatás célja az volt, hogy – politikai engedmények nélkül – javítson az aggasztó magyarországi hangulaton,⁴¹ és ehhez szükséges volt a főurak megnyerése az udvar számára. Erre kevés esély volt, sőt attól lehetett tartani, hogy még a konzervatív arisztokraták közül is sokan távol maradnak a budai ünnepségektől. Albrecht főherceg úgy vélte, hogy az udvarnak minél nagyobb pompával kell felvonulnia, mert a magyar főurak részben tartózkodnak a részvételtől, ezért meg kell mutatni nekik, hogy az udvar nem szorul rájuk.⁴²

Az 1852-es látogatás alkalmával nem szerveztek bevonulási menetet, a császár kisebb kísérettel lovon tette meg az utat a pesti kikötőből a budai Várba. Azonban a császári látogatásból ekkor sem maradt ki teljesen a díszes felvonulás, hiszen az úrnapi processzió lehetőséget adott az uralkodó, az udvar, az egyháziak és a lovagrendek pompás bemutatkozására. 1857-ben az udvar egy olyan hagyományt elevenített fel, amely korábban a császári utazások egyik fontos elemét alkotta. Az ünnepélyes bevonulás során az udvar teljes pompájában és hierarchiáját bemutatva vonult fel, ezért igencsak költséges esemény volt, amelytől az uralkodók gyakran eltekintettek.⁴³

A kormányzó többször is megismételt kívánsága nem teljesült maradéktalanul, mivel a bevonulás nem múlta felül a korábbi ünnepélyes meneteket, amely részben a magyar udvari tisztviselők, közjogi méltóságok, udvarhölgyek és a Magyar Nemzeti Testőrség hiányának volt köszönhető.⁴⁴ Mindettől függetlenül bizonyára sokakat vonzott a díszes menet látványa, hiszen Pest-Budán addig csak 1792-ben – I. Ferenc koronázásakor – került sor hasonlóra.⁴⁵

40 Nemhivatalos rész. *Budapesti Hirlap* 1857. május 6. 1., május 7. 1.

41 Stickler: *Erzherzog Albrecht*, 161.

42 Albrecht tisztában volt azzal, hogy a konzervatív főurak politikai célokra kívánták felhasználni a császár magyarországi látogatását, és ezt igyekezett megakadályozni. Albrecht főherceg levele Grünne grófnak. Buda, 1857. február 16., április 24. ÖStA KA AHOB MKSM Sonderreihe Kt. 54. Reisen SM. Fasc. 32 Reise nach Ungarn 1857.; Stickler: *Erzherzog Albrecht*, 161.

43 I. Ferenc a napóleoni háborúk okozta költségek miatt kísérletet tett a bécsi udvarban folyó és az uralkodói utazásokat is jellemző pazarlás megszüntetésére. Eleonore Hartmann: *Die Hofreisen Kaiser Franz I.* Wien, 1968. [Dissertation] 6.

44 A testőrség 1849-ben megszűnt, és Ferenc József egészen 1861-ig nem hívta újra életre. Az 1850-es években a magyar udvari hivatalokat sem töltötték be, ahogyan a nádori és az országbírói tisztet sem. A magyar udvartartás és a testőrség szerepeltetése egyébként sem felelt volna meg az egységes birodalmat közép-pontba állító propagandának.

45 Pozsonyban az 1825-ös királynékoronázás volt az utolsó ünnepélyes bevonulás. V. Ferdinánd 1830-as koronázásakor ez az elem kimaradt a ceremóniából. ZP Prot. 38 (1791–1792) pag. 129–130.; Prot. 52 (1825–1826) pag. 78.; Prot. 54 (1830) pag. 121.

A császári pár további programját az 1852-eshez hasonlóan tervezték, Erzsébet és a kis hercegnők jelenlétéhez igazítva. Az uralkodópár ismét Budáról kiindulva tett volna kisebb körutakat az országban, ezek között pedig hosszabban tartózkodott volna Budán.⁴⁶

Vigasság és tragédia Budán

A budai palota még mindig nem volt teljes mértékben alkalmas az uralkodó és udvartartása fogadására, a bál azonban nem maradhatott ki a császári látogatás programjából – ezúttal már a palota falai között. A szervezők nem „udvari bált”, hanem úgynevezett „bált az udvarnál” terveztek, amelyen személyes meghívóval azok a hölgyek is részt vehettek, akik nem voltak udvarképesek. Ez a magyar arisztokrácia felé tett gesztus volt, és így azt is kontrollálni tudták, hogy hány személyt hívnak meg – tekintettel a budai palota befogadóképességére.⁴⁷

1857. május 7-én meg is tartották a bált a magas rangú látogatók tiszteletére, amelyre közel hatszáz személyt hívtak meg. A zenét egy katonazenekar szolgáltatta, kivéve a csárdást, amelyet egy cigánybanda játszott. Ferenc József és Erzsébet fél kilenckor érkezett a nagyterembe. A császárné két négyesben vett részt, a császár csak az elsőben. Tíz órakor a császárné az erre kiválasztott hölgyekkel teázott, miközben a császár *cercle*-t tartott, azaz folyamatosan körbejárt és társalgott. A bál éjfélkor ért véget.⁴⁸

Az 1857-es látogatás azonban nem vagy nem csupán a bálokról maradt emlékezetes, hanem arról a családi tragédiáról, amely nem sokkal később következett be. 1857. május 13-án kezdődött volna az első körút, azonban a kis főhercegnők megbetegedtek, ezért az utat tíz nappal elhalasztották. Erzsébet a legtöbb időt a gyerekek ágyánál töltötte, Ferenc József pedig az államügyekkel foglalkozott, katonai intézményekbe látogatott, küldöttségeket fogadott, Erzsébettel együtt lovas kirándulást tett Buda környékén, vadászaton vett részt.⁴⁹

Zsófia állapota ezután számottevően javult, így május 23-án végül a császár és a császárné elutazott Jászberénybe – megkezdve az első körutat. Debrecenben azonban rossz hír várta a császári párt, sietve visszatértek Budára, így még búcsút vehettek haldokló gyermeküktől. A kis főhercegnő 1857. május 30-án este elhunyt. Zsófia holttestét a Vártemplomban ravatalozták fel, onnan szállították Bécsbe.⁵⁰ A tragédia miatt a magyar-

46 A budai kormányzóság leirata. Buda, 1857. április 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Abszolútizmuskori Levéltár. K. k. Statthaltereii Abtheilung Ofen (= D 120). Kaiser-Reise 62-1857. fol. 230–232.

47 1851 és 1857 között zajlottak a szabadságharc utáni felújítási munkálatok. Ferenc József számára a középső épülettömbben alakították ki lakosztályt. Farbaky Péter: A palota szabadságharc (1848–1849) utáni helyreállítása. In: *A budavári palota*, 69.; Braidta gróf Grünne grófnak. Buda, 1857. április 26. ÖStA KA AhOb MKSM Sonderreihe Kt. 54. Reisen SM. Fasc. 32. Reise nach Ungarn 1857.; Georg Schreiber: *Die Hofburg und ihre Bewohner*. Wien, 1993. 215–218.

48 Nemhivatalos rész. *Budapesti Hirlap* 1857. május 9. 1.

49 Protocoll über die allerhöchste Hofreise in Ungarn im Jahre 1857. ZP Prot. 69. (1857) pag. 50.

50 Uo. pag. 60–67.

országi körutat bizonytalan időre felfüggesztették, végül csak augusztusban folytatta a császár – immár egyedül, és a látogatás ezen szakaszában már nem járt Budán.

Udvari élet és politika Budán 1865–1866-ban

A magyarországi politika válságának elhúzódását jól mutatja, hogy az uralkodó egészen 1865 nyaráig nem járt Pest-Budán; ekkor egy rövid látogatásra került sor.⁵¹ A nyári vizit jól sikerült, és összességében a császár lelkes fogadtatásban részesült Pest-Budán.⁵² Ferenc József 1865. június 6-tól 9-ig tartózkodott a testvérvárosokban, az első napon meglátogatta a mezőgazdasági kiállítást, ahol találkozott Deák Ferencel.⁵³ A továbbiakban udvari ebédet adott, részt vett a dunai regattán, és megtekintette az ünnepélyes kivilágítást. A programban szerepelt még katonai szemle, lóverseny, fáklyásmenet, és természetesen nem maradtak el a különböző intézményekben tett látogatások és a kihallgatások sem.⁵⁴ A szokásos eseményeken túl ez a császári látogatás jelentős belpolitikai változásokat is hozott, többek között az országgyűlés összehívását.

Trónbeszéd Budán

Az országgyűlés megnyitására 1865 decemberében Budán került sor az ismét kialakított magyar udvartartás részvételével, de ekkor még a magyar testőrség nélkül.⁵⁵ A helyszínválasztás szokatlan – és eleinte sok képviselő számára elfogadhatatlan is – volt, hiszen korábban az uralkodó vagy megbízottja mindig az országgyűlés színhelyén mondta el a trónbeszédet (ami jelen esetben Pest lett volna), és az alkotmányos monarchiákban is ez volt a szokás. A tartósan megmaradt helyszínválasztással ez a politikai aktus udvarceremónia-jelleget kapott, ami jól illeszkedett a parlamentarizmusnak abba a sajátos értelmezésébe, amelyet Ferenc József képviselt.⁵⁶

Az ünnepélyes megnyitást követően – a hagyományoknak megfelelően – az országgyűlés tagjainak megvendéglésére is sor került, ami a magyar királykoronázás ünnepi eseményeihez tartozott (királyi lakoma/díszebéd), illetve nádorválasztáskor is szokásban volt. Annak ellenére, hogy 1865 decemberében egyikre sem készültek, nem kívánták el-

51 1861-ben felmerült ugyan, hogy Ferenc József személyesen nyitja meg a magyar országgyűlést, erről azonban a magyar konzervatív főurak lebeszéltek az uralkodót. Magyarországra is csak 1864 őszén látogatott el újra. Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. március 29. In: *Idősb Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai*. I–III. Kiadják fiai. Bp., 1903–1918. III. 90–92.

52 Foreign Intelligence – Austria. *The Times* 1865. június 7. 10.

53 Foreign Intelligence – The Emperor of Austria in Hungary. *The Times* 1865. június 12. 10. Ő cs. kir. Felsege Budapest. *Vasárnapi Ujság* 1865. június 11. 294.

54 Reise Seiner Majestät nach Ofen-Pest. ZP Prot. 77. (1865) pag. 100–109.

55 Manhercz Orsolya: Trónbeszéd korona nélkül? *Századok* 150 (2017) 1215.

56 Somogyi: *Ferenc József*, 230–231.

hagyni ezt a szokást, igaz, nem egy nagy, hanem több kisebb udvari ebédre hívták meg a főrendeket és a képviselőket, mérlegelve a budai királyi palota befogadóképességét.⁵⁷

Az udvari díszebédekre 1865. december 14. és 20. között került sor.⁵⁸ Ferenc József fáradhatatlan udvariassággal fogadta a képviselőket és a felsőház tagjait. Csengery Antal így emlékezett az eseményekre: „Ebéd után ismét a mellék kisebb terembe vonultunk. Őfelsége is ide jött. Körbe álltunk. Őfelsége sorbajárt, s többekkel beszélt, németül akiket már régebben ismert, magyarul a képviselőkkel, s azokkal, akik még nem voltak előtte bemutatva.”⁵⁹

A császári látogatás programja mindemellett természetesen tartalmazta a korábbi látogatások kapcsán megismert, visszatérő elemeket is: audienciákat, katonai szemlét, színházi előadást, a városok kivilágítását és a polgárok fáklyásmenetét.⁶⁰

„[M]ost ismerkedett meg ismét egyszer a magyar ember az udvari étellel”
– 1866 farsangja Budán

Korábban is szokásban volt, hogy az országgyűlési tárgyalások idején az uralkodó a diéta helyszínére látogatott, és ott hosszabb időt töltött el, figyelemmel kísérte az ülések alakulását, esetleg személyesen is megpróbálta befolyásolni a vitás kérdések kimenetelét. Ezt a hagyományt felelevenítve 1866. január végén Ferenc József ismét Budára érkezett Erzsébettel együtt. A császári pár éppen a farsangi szezont töltötte Budán, ezért nem maradhatott el az éves bécsi programban állandó elemként szereplő és már 1857-ben is megrendezett „bálok az udvarnál”.⁶¹

Két bált terveztek: az elsőre 1866. február 3-án került sor, ekkor a résztvevők száma hatszázhuszonöt fő volt. A Bécsbe küldött jelentések szerint a ruhák pompásak voltak. A császári pár fél 9-kor jelent meg, és éjfélkor távozott.⁶² A második bált tíz nappal később tartották hétszázötvennyolc bálzóval.⁶³ Ezen a bálon Erzsébet, gyengélkedése miatt, nem vett részt.⁶⁴ A néhány napot Budán töltő Lajos Viktor főherceg viszont láthatóan nagyon

57 Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. ZP Prot. 77. (1865) pag. 1–8.

58 Program. 1865. MNL OL I 60 1865. évi országgyűlés megnyitása. 1865/2/28 fol. 287., 292.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. ZP Prot. 77. (1865) pag. 25–45.; Tárház. Mi újság? Vasárnapi Ujság 1865. december 3. 624.

59 Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzét. Csengery Lóránt, bev. Wlassics Gyula. Bp., 1928. 35.

60 Program. 1865. MNL OL I 60 1865. évi országgyűlés megnyitása. 1865/2/28 fol. 287., 292.

61 Raymond udvari titkár észrevételei az elkövetkező utazással kapcsolatban. Bécs, 1866. január 12. MNL OL I 60 Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. 1866/2/28a. fol. 56–62.

62 Raymond udvari titkár jelentése Bécsbe. Buda, 1866. február 4. MNL OL I 60 Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. 1866/2/28a. fol. 184–185.

63 [Utólagos beszámoló a napi programbeosztásról, dátum és aláírás nélkül.] MNL OL I 60 Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. 1866/2/28a. fol. 46–50.

64 A császárné nélküli bált pótolta valamelyest egy február végi estély, amelyen a korábban be nem mutatott hölgyeket vezették Erzsébet elé. Raymond udvari titkár jelentése. Buda, 1866. február 26. MNL OL I 60 Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. 1866/2/28a. fol. 54–55.

jól érezte magát a magyar hölgyek társaságában.⁶⁵ „A császár folyvást kedélyesen társalgot a vendégkoszoru hölgyeivel, férfialal; [...] b. Eötvöseli beszélgetésekben több ízben mindketten nevettek is; [...] Ő felsége legifjabb testvére Viktor Lajos ezredes nagy szenvedélyvel tánczolt” – tudósított egy szemtanú.⁶⁶ A Budára küldött egyik bécsi udvari hivatalnok jelentéseiből is az derül ki, hogy az ünnepélyek jól sikerültek, a társalgás folyamatos volt, a táncok lelkesen folytak. Csárdást is táncoltak, amelyhez külön cigányzenekar szolgáltatta a zenét.⁶⁷

Podmaniczky Frigyes pedig a következőket írta naplójába:

„Századok óta most ismerkedett meg ismét egyszer a magyar ember az udvari étellel. – Ő Felsőgeik ugyanis december havában az országgyűlés megnyitával s utóbb a télen hosszabban tartván Budán udvart, fényes ebédek, estélyek s tánczvigalmak révén közelebb érintkeztek Magyarország főrendeivel, karaival és rendeivel s társas köreivel.”⁶⁸

A vágy tehát teljesülni látszott, az 1866. január 29-től végül március 5-ig tartó budai látogatás szinte hétköznapi jelleget öltött, az uralkodópár újra hosszabb tartózkodásra rendezkedett be a budai Várban. A bécsi követségek képviselőket küldtek Budára, az orosz és a svéd követ személyesen jött el. A díszebédeken, bálokon, színházlátogatásokon túl a miniszterek Budára érkezése után minisztertanácsot is tartottak Ferenc József elnökletével.⁶⁹

A pesti országgyűlés tárgyalásai azonban az uralkodó számára kedvezőtlenül alakultak, az uralkodócsalád március elején visszatért Bécsbe. A porosz–osztrák háború kitörése miatt az országgyűlést is el kellett napolni. Erzsébet a háború elől 1866 nyarán Budára menekült a gyermekekkel, Gizellával és Rudolffal,⁷⁰ akárcsak annak idején Mária Ludovika császárné Ferdinánd főherceggel. Az uralkodó azonban nem látogatott Pest-Budára, és a háború lezárultával, az újra összeülő országgyűlés megnyitásán sem jelent meg. Legközelebb 1867 tavaszán járt ismét a magyar fővárosban.⁷¹

65 Raymond udvari titkár jelentése. Buda, 1866. február 14. MNL OL I 60 Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. 1866/2/28a. fol. 179.

66 Várady Gábor országgyűlési levelei. I–II. Kiad. Szilágyi István. Bp. [1871.] [2. kiad.] I. 43.

67 Raymond udvari titkár jelentése Bécsbe. Buda, 1866. február 4., február 14. MNL OL I 60 Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. 1866/2/28a. fol. 179., 184–185.

68 Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1907*. I–IV. Bp., 1887–1888. III. 237.

69 *Mi ujság? Vasárnapi Ujság* 1866. február 11. 67.

70 Lásd erről részletesen Vér Eszter Virág tanulmányát e számban.

71 ZP Prot. 68. (1866) és 69. (1867.)

Udvari élet és politika Budán 1867–1868-ban

1867-ben Ferenc József három alkalommal összesen 41 napot töltött Budán (és Gödöllőn).⁷² Amikor 1866 eleje után 1867. március 12-én ismét – immár Andrássy Gyula miniszterelnökkel az oldalán – a fővárosokba érkezett, a kiegyezési tárgyalások érdemi része már lezajlott, Bécsben.⁷³ A pályaudvaron elmondott üdvözlőbeszédét Pest-Buda lakosaihoz intézte: „Örvendek, ha a szerencsésen változott viszonyokban a két testvérváros is mint az ország szíve, jobb idők hajnalát látja, mert ha a szív bizalomteljesen és életerősen dobog, akkor az egész test, az ország összes lakossága is, jobb létének és megelégedésének fog örüvendeni.”⁷⁴ Viszonzásként az esti kivilágításon a megszólított városi lakosok igencsak kitettek magukért, számos helyen feltűnt a korona motívuma.⁷⁵

Az uralkodó – egy kisebb megszakítással – 1867. április 5-ig maradt Pest-Budán, azzal a céllal, hogy figyelemmel kísérhesse a kiegyezési törvény országgyűlési tárgyalását.⁷⁶ Ferenc József programja a kiegyezési folyamat finisében a kibékülés és a tervezett koronázás jegyében telt, és a pest-budai lakosok ünnepi megnyilvánulásai is ebben a szellemiségben fogantak. Március 14-én az uralkodó a palota tróntermében fogadta az „országos küldöttséget, mely az alkotmány helyreállításáért az országgyűlés köszönetét volt a fejedelemnek kifejezendő”. Március 15-én 3000 fáklyás vonult a Várba zászlókkal, énekel, zenével. A palota erkélyén huszáregyenruhában megjelenő Ferenc Józsefet a *Himnusz* és a *Szózat* elénekléssel üdvözlötték.⁷⁷ Ennek az eseménynek nemcsak az adott érdekes felhangot, hogy éppen a forradalom évfordulóján került rá sor, hanem az is, hogy azon ritka alkalmak egyike volt, amikor az uralkodó jelenlétében nem a császárhimnusz (*Gotterhalte*) sorai csendültek fel.⁷⁸

Március 17-én a palotában tartották az első magyar minisztertanácsot Ferenc József elnökletével, előző este pedig a Nemzeti Színházban immár többedszer tekintette meg az *Ilka, vagy a huszártoborzó* című Doppler-darabot. Ezekben a napokban érkezett ismét Pest-Budára minisztertársaival együtt Friedrich Ferdinand Beust külügyminiszter,⁷⁹ és

72 ZP Prot. 69. (1867.)

73 Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés*. Bp., 1981. 200–203.

74 Ő csász. és apost. kir. Felsége bevonulása Buda-Pestre. *Pesti Napló* 1867. március 13. [1.]

75 Például Emich Gusztávnál, Heckenast nyomdáján, Alter boltja fölött, a Nemzeti Múzeum épületén. Különfélék, Pest, mart. 13. A tegnapi kivilágítás. *Pesti Napló* 1867. március 14. [1.]

76 A képviselőház 1867. március 30-án részletes vitára elfogadta a közösügyi javaslatot, április 2-án Ferenc József személyesen köszönte meg Deáknak az érélyes fellépését. Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp., 2003. 145.

77 Az országos küldöttség fogadtatása Ő Felsége által. *Pesti Napló* 1867. március 15. [1.]; Különfélék, Pest, mart 15. A tegnapesti fáklyásmenet. *Pesti Napló* 1867. március 16. [1.]

78 1867 után is megmaradt az a gyakorlat, hogy a király vagy a királyi család tagjainak jelenlétében a *Gotterhaltét* játszották az ünnepi eseményeken, míg a többi társasági összejövetelen a *Himnusz* és a *Szózat* hangzott el, akárcsak az 1840-es évek végén. Nagy Ildikó: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 30–32.

79 Különfélék, Pest, mart 18. Az első magyar minisztertanács, A nemzeti színházban, Beust külügyminiszter. *Pesti Napló* 1867. március 19. [2.]

ekkortól vált a program részévé, hogy Ferenc József egy gödöllői vadászat erejéig rövid időre elhagyja Budát.⁸⁰

Közben megkezdődtek, illetve folytatódtak a koronázás előkészületei. Liszt Ferenc elkészült a *Koronázási misével*, és május 8-án Ferenc József is visszatért Budára immár Erzsébettel együtt.⁸¹

A 19. századi budai udvari élet csúcspontja kétséget kizáróan az 1867-es koronázás volt, ennek látványos, Budán és Pesten lezajlott eseménysorozata ismert, nem térek ki rá részletesen. A múltat idéző pompával megrendezett ünnepség kétségkívül pazar látványosság lehetett,⁸² és néhány napra egész Európa tekintetét a magyar főváros(ok)ra fordította.

Születés és keresztelő Budán

A koronázás részletes bemutatása helyett az uralkodócsalád budai életének tetőpontját, Ferenc József és Erzsébet negyedik gyermekének születését idézném fel. 1867 nyaratól Erzsébet másállapota miatt visszavonult a családi szférába, nem vett részt a császári-királyi reprezentációban.⁸³ Az év végén pedig felröppent a hír, hogy születendő gyermekét Budán kívánja világra hozni, és 1868. február 5-én meg is érkezett Ferenc Józseffel együtt a budai rezidenciára, ahova később gyermekeik is követték őket.⁸⁴

A Lajtán túl mindez nem váltott ki lelkesedést, Magyarországon annál inkább. Jókai Mór vezércikkben üdvözölte, hogy a magyar királyné, „a nő és anya”, saját akaratából döntött így, és hangsúlyozta a régóta élő vágyat: „ha a királyi pár legbölcsebb belátása után elfoglalná Magyarország és annak fővárosa azt a helyet az államok és fővárosok között, mely őket megilleti? Egy királyi Magyarország egy királyi fővárossal!”⁸⁵

Mária Valéria végül 1868. április 22-én látta meg a napvilágot a budai palotában. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a család örömeiben az egész ország osztozott, hiszen több mint háromszáz éve nem született királyi utód Magyarországon. A főhercegnő születését ünnepi eseménysorozat követte. Az épületeket fellobogózták, este a városokat kilivágtották, a színházak ingyen várták a nézőket. A palotába érkeztek a gratulációk, Pest-Budára pedig a vendégek, akik a keresztelőre voltak hivatalosak.⁸⁶

80 Különfélek, Pest, mart 27. Ő Felsége... *Pesti Napló* 1867. március 28. [3.]; Különfélek, Pest, april 3. Ő Felsége... Uo. 1867. április 4. [3.]

81 Különfélek, Pest, mart 19. Koronázási mise. Uo. 1867. március 19. [2.]; Különfélek, Pest, május 8. Uo. 1867. május 9. [2.]

82 Somogyi: *Abszolutizmus és kiegyezés*, 205.; Uő: *Ferenc József*, 153–155.

83 Vér Eszter Virág kutatásai alapján részletesen ismerjük ennek az időszaknak a történéseit, többek között azt, hogy a politikai sikerek mellett Ferenc József és Erzsébet korábban elhidegülő viszonyát ekkoriban ismét a boldog házasséget váltotta fel. VÉR ESZTER VIRÁG: „... egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868). *Aetas* 34 (2019) 2. sz. 9.

84 Uo. 15.

85 Jókai Mór: A magyar királyné Budán. (Pest, február 10.) *A Hon* 1868. február 11. [1.] Idézi VÉR: ... egy új köteléket, 23.

86 VÉR: ... egy új köteléket, 30.

A keresztelőnek köszönhetően Buda – a koronázás után – ismételten a Monarchia központjává vált. A királyné a gyermekágyas időszakot is Budán töltötte, vagyis több mint négy hónapon át, egészen június elejéig maradt a palotában. Ősszel ismét visszatért, és egy hosszabb gödöllői tartózkodás után egészen december 23-ig Budán maradt, ahol december 10-én részt vett a koronázó országgyűlés bezárásán.⁸⁷

Ersébet hosszas – tavaszi és őszi – budai időzése miatt az uralkodó is gyakran utazott a magyar fővárosokba, illetve Gödöllőre, akárcsak a gyerekek, Rudolf és Gizella. Bizonyos időszakokban Ferenc József ingázott Bécs és Pest-Buda között, és volt olyan is, amikor hosszabban maradt a budai palotában.⁸⁸ Az első delegációs ülésekre is itt került sor, ami a keresztelő mellett ugyancsak jelezte Magyarország és Buda megnövekedett súlyát a birodalmon belül.⁸⁹

A „királyi család itthon van Budán is”

A fenti mondatot a *Vasárnapi Ujság* írta 1872 tavaszán a Rudolf főherceg portréjával illusztrált cikkében, hozzátéve, hogy a család tagjai gyakran töltenek itt hosszabb időt, jól érzik magukat, és már több családi esemény köti őket a magyar fővárosához.⁹⁰ Vagy ahogy Csapó Csaba fogalmazott, „innentől kezdve a királyi család megjelenése egyre inkább hétköznapivá vált”. Kialakult az utazások és a pest-budai programok gyakorlata, Ferenc József általában az esti postavonattal érkezett és néhány napig maradt, amelyek ügyintézésel, vadászattal, fogadásokkal teltek a Bécsben megszokottak szerint. Az is általánossá vált, hogy az uralkodó mindezt családjától függetlenül végezte. Ugyancsak ebben az időszakban gyökeresedett meg a magyarországi bálók rendszere, amelyek kivitelezése bécsi minta alapján történt.⁹¹ Összességében 1872-re kialakult egy éves rend az uralkodó magyarországi tartózkodásában, és ez a későbbiekben már nem sokat változott.⁹²

Húsvét, eljegyzés és vizsga Budán

Ebben az évben, 1872-ben került sor egy újabb budai családi ünnepre: Gizella főhercegnő eljegyzésére Lipót bajor herceggel. Ekkor ismét egyértelművé vált, hogy a budai palota nem versenyezhet a bécsi Burggal, amikor egy ilyen eseményről van szó. Nemcsak a kíséret és az udvari személyzet elszállásolását kellett megoldani, hanem az uralkodócsalád tagjainak és a birodalom elitjének lakhatását is.⁹³ Bár a palota bővítését már a koronázást követően elhatározták, a pályázatot csak 1871-ben írták ki, és az átépítés csak jóval később,

87 ZP Prot. 80. (1868.)

88 Uo.

89 Csapó Csaba: *Ferenc József utazásai a dualizmus kori Magyarországon*. Bp., 2011. [Kézirat] 1.

90 A királyi család Budán. *Vasárnapi Ujság* 1872. április 21. [193.]

91 Csapó: *Ferenc József utazásai*, 2.

92 Uo.

93 Uo. 2–3.

1890-ben kezdődött meg.⁹⁴ Az ünnepi esemény megszervezése emiatt komoly feszültséggel járt, amit némiképp ellensúlyozott, hogy az eljegyzés ismét birodalmi központtá tette Pest-Budát.

A királyi család tagjai az eljegyzés mellett számos programon vettek részt, és mutatták meg a jegyeseket, valamint magukat a pest-budaiaknak.⁹⁵ „A királyasszony legjobb egészségnek örvend s közelebb ő fölsége és Rudolf koronaherczeg, Gizella főhercegnő kíséretében, nemcsak a vár- kertben sétált, de egészen az elipszig jött. A királyi család a legegyszerűbben volt öltözve és semmi udvari kíséret nem jött utána.”⁹⁶ A család már a húsvétot is a budai palotában töltötte. Rudolf főherceg itt tette le éves vizsgáit,⁹⁷ és trónörökösként önállóan is reprezentált, 1872. április 20-án szemlét tartott az ifjúsági véderő felett a Vérmezőn.⁹⁸

A trónörökösi rezidencia Budán?

Az 1872. tavaszi látogatáshoz kapcsolódóan arról szóltak a hírek, hogy Rudolf a következő két (tan)évet Magyarországon tölti, és itt fejezi be tanulmányait.⁹⁹ Ezzel egyidejűleg az is felmerült, hogy a budai palota lesz a trónörökös rezidenciája, ami további lendületet adott a palota átépítéséhez. Bár 1878-tól Ferenc József Prágát jelölte ki Rudolf székhelyül, a remény megmaradt, és a palota felújításának tervezése folytatódott.¹⁰⁰ Az 1880-as évek az erről szóló vitákkal teltek, azonban Rudolf 1889-es halála megakasztotta a folyamatot, jóllehet a kérdés – és az önálló magyar udvartartás ügye – nem került le a napirendről. Utóbbit Ferenc József nem támogatta, és nem is valósult meg.¹⁰¹ A palota nagyszabású átépítése azonban megkezdődött – igaz, csak az 1890-es években.

Az 1870-es években az uralkodó és családja viszonylag sokat tartózkodott Magyarországon, gyakorlattá vált, hogy az év végét és a következő év elejét itt töltötték, valamint tavasszal és ősszel is hosszabban időztek az országban – azonban nem csak, sőt nem első-

94 Rostás Péter: Az európai rangú palotakomplexum kiépítése 1890 és 1905 között. In: *A budavári palota*, 79–81.

95 Kirándultak a Margit-szigetre, megtekintették a Nemzeti Színház Hunyadi László-előadását, Erzsébet meglátogatta a nőképző egyetemet, Ferenc József pedig az új vegyészeti intézetet. Udvari hírek. *Magyarország és a Nagyvilág* 1872. április 14. 179.

96 Udvari hírek. Uo. 1872. április 7. 167.

97 Ezekről bővebben lásd Rónay Jácint naplóbejegyzései. Buda, 1872. április 6–16. In: *Rónay Jácint Erzsébet királyné udvarában, 1871–1883*. S. a. r. Borovi Dániel. Bp., 2022. 49–53.

98 Rudolf koronaherczeg. *Magyarország és a Nagyvilág* 1872. április 21. [181]–182.; Udvari hírek. Uo. 1872. április 28. 203.

99 Udvari hírek. Uo. 1872. április 28. 203.

100 Vér Eszter Virág: „Rezső királyfink.” Fejezetek Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól. In: *Rudolf – a reményvesztett imádó. Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélymúzeumban 2008. június 5. – szeptember 28.* Szerk. F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, 2008. 28–30.

101 Vér Eszter Virág: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások. In: *Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Szerk. Csaplár-Degovics Krisztián – Tornyai Anna. Bp., 2009. 94–95.; Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 20. Köszönöm Vér Eszter Virágnak, hogy felhívta figyelmemet a szöveghelyre.

sorban Pest-Budán. A budai palotának vetélytársa akadt: a gödöllői kastély. 1877-ben itt került sor Erzsébet unokahúgának esküvőjére is.¹⁰² Az évtized végétől kezdve Erzsébet egyre ritkábban látogatott Magyarországra, viszont a közben fiatal felnőtté váló Rudolf, illetve Mária Valéria – egy idő után házastársaikkal – részben átvették a szerepét.¹⁰³

Az időközben egyesült Budapesten és a budai palotában a legtöbb időt Ferenc József töltötte, ő hivatali kötelességből – többek között audienciák, a delegációkhoz és az országgyűlésekhez kapcsolódó események, pesti hadgyakorlatok okán – az év minden szakában többször is ellátogatott a fővárosba.¹⁰⁴

„[U]j palota otthonul a magyar királyoknak” – 1889, és ami utána következett

1889 a budai udvari élet szempontjából is különleges év volt. Rudolf 1889. január 30-i halála után – február 11-én – Ferenc József, Erzsébet és Mária Valéria hosszabb időre Budapestre érkezett, vagy ahogy a *Pesti Napló* fogalmazott: „Gyászban gyászolni haza jött királyunk, királynénk Budára, Magyarországra.”¹⁰⁵ A királyi család két hónap itt-tartózkodás után, április 13-án távozott.¹⁰⁶ Az új trónörökös, Ferenc Ferdinánd csak 1891 februárjában látogatott Budapestre, és ezután sem fordult meg túl gyakran a magyar fővárosban.¹⁰⁷

Volt még néhány kiemelt év, például 1892, amikor Ferenc József koronázásának 25. évfordulóját ünnepelte az ország, és amikor összesen 72 napot töltött Magyarországon az uralkodó. Ebből azonban az éppen a jubileum apropóján székesfővárossá emelt Budapestre nem jutott a szokásosnál több, és a júniusi központi ünnepek miatt is csak néhány napot töltött a király a fővárosban.¹⁰⁸

Erzsébet 1896-ban járt utoljára Budapesten, amikor az államalapítás évfordulója alkalmából a milleniumi ünnepekre került sor. Az ünnepegsorozat keretében és az uralkodópár jelenlétében tették le június 6-án a palota új szárnyának alapkövét: „Most új palotát emel otthonul a magyar királyoknak, nagyságra és díszre vetekedőt Hollós Mátyás egykori ragyogó székes kastélyával. Ebben is a dicső példaadót követi, s a legszebb alkalmat választotta hozzá, amikor a nemzetet az új ezredévbe átvezérli.”¹⁰⁹ Azt már csak mi tehetjük hozzá, hogy mire a palota új épülettömbje elkészült, csupán alig tíz év maradt arra, hogy királyi rezidenciaként szolgáljon.

102 ZP Prot. 99. (1877) pag. 212.

103 Uo. 85–113. (1875–1889.)

104 Uo.

105 A cikk végén a politikai háttérre is fény derül: a magyar belpolitikában ismét válságot és nem sokkal később a 15 éve regnáló miniszterelnök bukását okozta a véderőtörvény: „Tisza Kálmán a királyi palástba és a királyné gyászfátyolába kapaszkodik, hogy a kormányon maradhasson...” A király és népe. *Pesti Napló* 1889. február 12. [1.]

106 Különfélék. A királyi család. *Pesti Napló* 1889. április 14. [2.]

107 ZP Prot. 114–115. (1890–1891.)

108 Uo. 116. (1892.)

109 Hollós Mátyás és Ferenc József. *Pesti Napló* 1896. június 7. [1.]

Az évek előrehaladtával Erzsébet egyre ritkábban időzött Magyarországon, 1898-as halálával pedig lezárult egy korszak. Ekkoriban már az idősödő császár is kevesebbet utazott, utoljára 1912-ben járt Magyarországon.¹¹⁰ A budai palota falai közé ezután már csak egyszer költözött be az udvari élet ünnepi miliője, 1916 végén, IV. Károly és Zita megkoronázásakor. Igaz, ekkor már a háborús körülmények miatt korlátozott formában.¹¹¹

Záró gondolatok

A dolgozat elején felidézett vágy valójában több elemet foglalt magában: az uralkodó tartózkodjon többet (Pest-)Budán, illetve az országban; éledjen újjá a budai udvari élet és ezzel párhuzamosan a magyar udvartartás; a város váljon politikai központtá. Mindezek megvalósulásához szükség volt egy megfelelő királyi rezidenciára, ennek kiépítéséhez uralkodói engedélyre, támogatásra, királyi szándékra, hogy a budai palota ne csak *Nebenresidenz*-ként szolgáljon, illetve a politikai térhasználat átalakulására, amelyben ugyancsak szerepet játszott az uralkodói akarat.

Buda azon túl, hogy kormányzati székhely, majd a korona őrzési helye és országgyűlési helyszín lett, 1792-ben koronázásnak is helyt adott,¹¹² és I. Ferenc 1820-ig rezidenciaként is használta, látogatásaival időről időre felvillantva az udvari élet eseményeit. A palota azonban sokkal inkább funkcionált a nádori család lakhelyeként, ahol az uralkodó időnként vendégként jelent meg. 1820 után vendégként sem, mivel az ország politikai központja 1848-ig az országgyűlések helyszíne, Pozsony maradt, és V. Ferdinánd ebbe a városba is csak az országgyűlések alkalmából látogatott el.

1848-ban a kormány és az országgyűlés átköltözött Pestre, vagyis Pest-Budára, a már ekkoriban is egységesként kezelt testvérfővárosokba, azonban az uralkodó a nagy változásokat hozó 1848–1849-es időszak folyamán nem látogatott el ide. Az 1848–1849-es szabadságharc során a palota megrongálódott, lakhatatlanná vált, ami megnehezítette annak reprezentatív funkciónak a megvalósulását, amelyet Ferenc József szánt Budának 1849 után.

Az 1850-es években a palotát felújították, így fokozatosan ismét alkalmas lett a kormányzói rezidenciaként való használatra, illetve az uralkodó és később családja fogadására, azonban a politikai körülmények nem kedveztek a budai udvari életnek. Bár az 1852-es és az 1857-es uralkodói látogatások során az udvar nagy pompával vonult fel Pest-Budán, ez mint látványosság kielégítő lehetett a lakosság számára, azonban szimpátiát kevesekben ébreszthetett, hiszen Ferenc József nem magyar királyként lakta a budai palotát, hanem az egységes birodalom császáráként.

A kiegyezéshez közeledve, már azt megelőzően újjáéledt a budai udvari élet – nem függetlenül a politikai eseményektől. A kiegyezés után egy új korszak kezdődött, hiszen

¹¹⁰ ZA Prot. 136. (1912.)

¹¹¹ Maczó Ferenc: „Háborúzó ország, koronázó főváros”. Az utolsó magyar királykoronázás alulnézetből. In: *Budapesti hétköznapiak, 1914. A Nagy Háború háttérjének életképei*. Szerk. F. Toma Katalin – Török Péter. Bp., 2015. 83–84.

¹¹² Serfőző: *Habsburg reprezentáció*, 8.

ismét volt legitim királya az országnak, és 1867-től az uralkodócsalád valóban sokat használta a budai palotát, igaz, ezzel párhuzamosan a magyarországi udvari élet egy része áthelyeződött Gödöllőre.

„A mi az országnak egykor – s századokon át s nem régen is még – folyvást érzett, gyakran kifejezett óhajtása, s nem teljesülvén, állandó sérelme volt, hogy királyát ne vonja el kizárólag Bécs, a »birodalmi« főváros, hanem felváltva Budán is lakjék s itt töltve az év egy részét, magát otthonosan érezze családjával együtt határaink s falaink között, hogy Mátyás király palotája ne hiába viselje a magyar királyi lak nevét s több legyen, mint tiz, husz, tán száz év alatt egyszer, egypár napi szállodája a magyar királyoknak, kik azelőtt (Pozsonyban tartatván az országgyűlések), ha jöttek is az országba egy megnyitási vagy bezárási ünnepélyre, csak e határvárosig hatoltak az országba, mintha annak szivéig érni félnének – e régi óhajtás ma már teljesültnek, ez állandó sérelem, annyi mással együtt, ma már megszűntnek tekinthető”¹¹³ – írta a *Vasárnapi Ujság* 1872-ben, beteljesültnek látva az alattvalók vágyát.

Az 1867-től kezdődő öt-hat év a királyi család budai életének valóban a legintenzívebb időszaka volt, és ez az aktív udvari jelenlét kielégítette a magyar alattvalókat.¹¹⁴ Még akkor is, ha az önálló magyar udvartartás Ferenc József alatt sem valósult meg, illetve az uralkodó nem ugyanannyi időt töltött Budán, mint Bécsben.

A bécsiek joggal voltak féltékenyek arra, hogy Budán a királyi család – főként Erzsébet – kiélvezve a változatosságot, a bécsi udvartól eltérő miliőt, másképp él, másképp reprezentál,¹¹⁵ de attól nem kellett tartaniuk, hogy „Buda lesz a birodalmi székváros”. Még akkor sem, amikor 1892-től Budapest székesfővárosi rangot kapott mint – jogilag – a magyar királyi udvartartás székhelye,¹¹⁶ és mégha a század végére már számos élmény kötötte is a királyi családot Budához.

Ennek több oka volt. Egyrészt a költségek, hiszen a magyar udvartartás csak kismértékben hasznosult, viszont sokba került és a királyi család számára újabb reprezentációs kötelességekkel járt volna. Másrészt ugyan a kiegyezéssel a Magyar Királyság súlya megnövekedett a birodalomban, ennek ellenére Buda nem versenyezhetett Bécs (birodalmi) történeti hagyományaival, a birodalmi – köztük a magyar – arisztokrácia számos palotában is megnyilvánuló jelenlétével, és a budai palota sem vehette fel a versenyt a bécsi Burg császári kényelmével. Ugyanakkor Ferenc József (és családja) – ha nem is fele-fele arányban Béccsel megosztva – valóban sokkal több időt töltött Budán, mint elődei, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy Budapest a Monarchia második fővárosává vált.

113 A királyi család Budán. *Vasárnapi Ujság* 1872. április 21. [193.]

114 Ebben a sajtónak is jelentős szerep jutott, hiszen a budai (és bécsi) udvari eseményeket folyamatosan bemutató beszámolók segítségével az olvasó közelről követhette a királyi család életét, szinte jelen lehetett a bálokon vagy az uralkodó íróasztala mellett. Gerő András: *Ferenc József és a magyarok*. Bp., 2016. [3., átdolg., bőv. kiad.] 203.

115 Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27 (2012) 1. sz. 100.

116 Barna Attila et al: *Magyar állam- és jogtörténet*. Bp., 2014. 75.

KIRÁLYHŰSÉG, ÁLLAMPOLGÁRI LOJALITÁS,
NEMZETI IDENTITÁS
Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon

CIEGER ANDRÁS – MATOLCSI RÉKA

FIDELITY TO THE KING, CITIZEN LOYALTY AND NATIONAL IDENTITY
Multiple Loyalties in Hungary of Austro-Hungarian Monarchy

The multi-ethnic community of the Austro-Hungarian Monarchy provides an intriguing field of exploration for the research of loyalties and identities that existed parallelly and sometimes in competition with one another. It is to this topic that the paper aims to contribute by surveying methodological considerations and offering some problem-articulating thoughts. After the Compromise of 1867, in Hungary the norms of the modern bureaucratic state coexisted with the forms of behaviour that were inherited from the preceding premodern society. The authors demonstrate this duality through the relationship between fidelity of subjects and loyalty of citizens, and then examine the relationship of this latter bond with national identity through an investigation of the state symbols. They come to the conclusion that the Hungarian state subjected its own citizens to a kind of forced loyalty test, but in symbolic conflicts with the nationalistic aspirations it generally came off worse.

Keywords: national identity, citizenship, multiple loyalties, Austro-Hungarian Monarchy, symbolic conflicts

Régen meghalt emberek kollektív érzelmi attitűdjeinek tudományos feltárása meglehetősen kockázatos vállalkozás. A módszertani nehézséget az okozza, hogy az olyan képlékeny és csüggesztően összetett fogalmak – mint például az identitás – működéséről a nagy közösségek szintjén csak sejtéseink lehetnek, vagy csupán túlzottan általános megállapításokat tehetünk.¹ A témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom is egyre inkább amellet foglalt állást, hogy ha többet szeretnénk megtudni egy adott korszak társadalmának integrációjáról, akkor az identitás helyett érdemesebb a lojalítások többes számban használt

Cieger András, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Újkori osztály. Matolcsi Réka, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola.

- 1 Cieger András: Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon. In: „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk. Glässer Norbert – Zima András – Nagyllés Anikó. Szeged, 2016. 87. Ugyanakkor az identitásdiskurzusok vizsgálhatósága mellett érvel Tarafás Imre: „Németnek születtem, de az vagyok-e még mindig?” Identitásválság-diskurzusok „német Ausztriában”, 1866–1914. *Világtörténet* 12 (2022) 6.

fogalmára, illetve az egyének, társadalmi csoportok tudatában és magatartásában kialakuló többirányú elköteleződések kölcsönhatásaira összpontosítani.²

A témára irányuló közös szakmai gondolkodást ösztönző, problémafelvető rövid írással Somogyi Éva munkássága előtt is tisztelni kívánunk, aki monográfiájában sokrétűen elemezte az Osztrák–Magyar Monarchia magyar honos tisztviselőinek lojalitásait.³

A lojalítások kutatásáról

A lojalítás kategóriája gyakran ugyanazokkal a viszonyrendszerekkel áll kapcsolatban, mint az identitás: a birodalom, nemzet és állam iránti hűséggel, etnikai, vallási, társadalmi (stb.) hovatartozással. A lojalításkutatás azonban nemcsak a hosszú távú elköteleződést, hanem a szereplők aktuális cselekvési lehetőségeit is vizsgálja. A lojalításvizonyok alakulása ugyanis sokkal inkább időhöz és szituációhoz kötött, hiszen identitásunkhoz képest lojalitásunkat akár napról napra felül kell/lehet vizsgálnunk, megújítanunk vagy megvonunk (például reggel tükörbe nézve, vagy munkahelyi főnökünket megpillantva, esetleg egy-egy kormányzati intézkedést megtapasztalva), anélkül hogy meginogna nemzeti identitásunk, vallási meggyőződésünk, értelmiségi öntudatunk stb. Kétségtelen azonban, hogy hosszabb távon lojalításdilemmáink kihathatnak identitásunkra is.

Az identitás a vizsgált egyénre vagy az adott közösségre összpontosít, a lojalítás fogalma azonban elemzésnek veti alá azt a másik személyt, intézményt vagy struktúrát és annak érdekeit is, aki vagy amely iránt kialakul a hűség érzése. Ezért szokás megkülönböztetni a horizontális lojalitást, azaz az azonos szintek közötti szolidaritási viszonyokat (például társadalmi, foglalkozási csoportok, családok kohézióját, felekezeti- és etnikumközi kapcsolatokat), valamint a vertikális lojalitást, amelynek rendszerint az állampolgárok életét szabályozó politikai intézményekbe és rendszerekbe (kormányba, államba, királyba stb.) vetett bizalom jelenti az alapját.

A történeti lojalításkutatásokra jelentősen hatott azon nézet, miszerint az egyének és csoportok különféle lojalításai gyakran egymással versengő és konfliktusos viszonyban állnak, és e kötődések bizonyos kihívások következtében hierarchiába rendeződhetnek.⁴ Mindezen jellemzőket a nemzet és az állam iránti lojalítás összeütközésével illusztrálhatjuk a legjobban: például a vizsgált korszakban, a Magyarországon zajló nemzeti integráció során a magyar államhoz való hűség elvárásként fogalmazódott meg a nem magyar anyanyelvű közösségekkel szemben, ami esetenként konfliktushelyzetet teremtett.⁵ Ez az el-

2 Jana Osterkamp – Martin Schulze Wessel: Texturen von Loyalität. Überlegungen zu einem analytischen Begriff. *Geschichte und Gesellschaft* 42 (2016) 553–573.

3 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914.* Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

4 James Connor: *The Sociology of Loyalty.* Canberra, 2007. 47–51., 130–133.

5 Lásd pl. e követelmény jelentkezését az állampolgárság korabeli értelmezése kapcsán: Crina Capota – Vasile Vese: Citizenship, Loyalty and National Identity in Austria–Hungary. The Romanian Case (1848–1918). In: *Citizenship in Historical Perspective.* Ed. Steven G. Ellis – Guðmundur Hálfánarson – Ann Katherine Isaacs. Pisa, 2006. 127–139. Horvátország esetében a lojalítás kinyilvánítása még erősebb elvárásként jelentkezett.

méleti felvetés ugyanakkor a felekezeti kötődések feltárásához is hasznos kiindulópontot jelent, ahogyan azt jól szemléltetik például a hazai kutatók közül Fenyves Katalin kutatásai, aki a magyarországi zsidóság lojalitáshierarchiáját vizsgálta.⁶

E perspektívát a „nemzeti közömbösség” (tudniillik, akiket nem ért el, nem mozgósított a nemzetépítő nacionalizmus) kategóriájából kiindulva kritizálta Tara Zahra, aki úgy látta, hogy a lojalitás – az identitással szemben – hiába hangsúlyozza jobban az egyének cselekvőképességét, analitikus fogalomként mégis evidenciaként kezeli a nemzeti közösségek létét. Zahra a kutatások kapcsán a következőre figyelmeztet: „óvakodnunk kell, hogy mögöttes hierarchiába rendezzük a lojalításokat, a nemzettel szembe- vagy fölé állítva a vallást, az osztályt, a fajt, a társadalmi nemet vagy a régiót.”⁷ Véleményünk szerint akkor járunk el helyesen, ha megfogadva az iménti figyelmeztetést, történészként nem állítunk fel képzeletbeli rangsort a kötődések sorrendjét vagy erősségét illetően, hanem arra figyelünk, hogy az adott kor embere konkrét élethelyzetekben milyen szempontokat mérlegelt és végül miként döntött elköteleződési között.

A történeti lojalitáskutatás homlokterében sokáig kizárólag a válságok és kielezett (verseny)helyzetek álltak, amikor a lojalitási elvárások fokozottan nehezednek egy adott közösségre, egyénre, amikor a hűség fenntartása és kinyilvánítása, illetve ezzel szemben a kivonulás és tiltakozás dilemmája döntési kényszer elé állítja a polgárokat. Sok esetben ilyenkor elvárásként fogalmazódik meg, hogy a többirányú lojalítások közül az egyén vagy közösség egyet mindenképp elhelyezzen, s ez rendszerint együtt jár a hűség nyilvános és látványos megvallásával vagy éppen egy ilyen gesztus elutasításával. Gondoljunk itt az állampolgári hűség és az etnikai hovatartozás, vagy a felekezeti és nemzeti lojalítások időnkénti ellentétére háborús időszakokban.⁸ Rendkívüli időkben ugyanakkor az állam iránti hűség megnyilvánulásának hétköznapi formái könnyen észrevétlenül maradhatnak a hatóságok számára negatív előfeltevéseik miatt.⁹

A hűség fogalmához a közgazdaságtan felől közelítő Albert O. Hirschman klasszikus munkájában extrém lojalitásról, sőt öncsaláson alapuló lojalitásról is beszél.¹⁰ Azaz egy személy (legyen az egy vásárló vagy egy állam polgára) vagy egy közösség akkor is fenntartja hűségét egy vállalat, szervezet vagy az állam iránt, amikor az már racionális érvekkel nem lenne indokolható. Mégis, a végsőkig reménykedik a horizontális szolidaritásban,

Lásd Eszik Veronika: „Neki kell megköszönnünk, hogy hazánkban mindenhol gyönyörű iskolák emelkednek.” A hála szerepe a 19. század végi magyar politikai gondolkodásban és a „hálátlan” Horvátország. In: *Az érzelmek története*. Szerk. Lukács Anikó – Tóth Árpád. Bp., 2019. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31) 479–492.

6 Fenyves Katalin: Párhuzamos lojalítások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban. In: *A királyhűség jól bevált útján*, 133–145.

7 Tara Zahra: Képzelt nemközösségek. A nemzeti közömbösség mint elemzési kategória. [Ford. Berecz Ágoston.] *Regio* 25 (2017) 2. sz. 29–30.

8 A háborús időszakokban különösen a hűtlenség problémája jut hangsúlyos szerephez mind a nyilvános diskurzusban, mind pedig társadalmi szinten. A témáról lásd Mark Cornwall: *Traitors and the Meaning of Treason in Austria-Hungary's Great War*. *Transactions of the Royal Historical Society* 25 (2015) 113–134.

9 Alon Rachamimov: Hűségellenőrök. Osztrák–magyar cenzorok az I. világháború idején. *Sic Itur ad Astra* (2022) 76. sz. 61–84.

10 Albert O. Hirschman: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* [Ford. Csontos László – Mezei I. György.] Bp., 1995.

bízik a politikai rendszerben, és kitart megszokott értékei és hite mellett, vagy éppen ellenkezőleg: nincs kellő bátorsága kivonulni vagy tiltakozni, esetleg nem hisz a tiltakozás hatékonyságában (például akkor sem menekül el szülőföldjéről, amikor már az egzisztenciája vagy az élete forog veszélyben). Fontos azt is megjegyeznünk, hogy Hirschman elméletében nem csupán harmadik döntési opcióként kezelte a lojalitást, hanem egyfajta döntést befolyásoló attitűdként is, amely értelemben minél inkább hűségese valaki az adott termék/szervezet/állam iránt, annál nagyobb eséllyel választja a tiltakozás lehetőségét a kivonulás helyett. E tézist később a politika világára vonatkozóan tovább árnyalta Anthony Harold Birch brit politológus, aki úgy látta, hogy a tiltakozás és a lojalitás között éppen fordított összefüggés érzékelhető a politikában, vagyis az utóbbi inkább csökkenti az előbbi valószínűségét: például egy lojális párttag inkább hajlik arra, hogy elfogadjon egy vezetői döntést, mintsem kritikával illesse azt.¹¹

Szerencsére a kutatók figyelme manapság már kiterjed a nyugalmi periódusokra is. A lojalitásdilemmák ugyanis gyakran a mindennapok részét alkotják, hiszen alá- és fölérendeltségi viszonyok között, kisebb és nagyobb közösségek tagjaiként éljük életünk. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a lojalitás többszereplős folyamat, amelyben vizsgálhatjuk a normatív elvárások megfogalmazóit, illetve az egyének és közösségek lojalitásának „validálásában” részt vevőket is.¹² Ez felveti a lojalitáskutatás egy másik szempontját: azoknak az intézményeknek a tanulmányozását, amelyek arra hivatottak, hogy biztosítsák az állam iránti lojalitást, mint például az iskola vagy a hadsereg. E szocializációs fórumokat tekinthetjük „hűségessé tevő ügynökségeknek” is, hiszen tudatosan arra törekednek, hogy erős elköteleződést alakítsanak ki az állam (illetve gyakran a nemzet) iránt.¹³ Újabban a kutatók a lojalitást a „fentről” szervezett, rendszerint közigazgatásilag körülhatárolt terület („territory”) és az „alulról” kezdeményezett, általában csak a képzeletben, egyéni és közösségi tudatban létező tér („space”) fogalmakkal is összekötötték, arra a kérdésre összpontosítva, hogy miként alakultak bizonyos marginalizált kisebbségi közösségek lojalitásainak térbeli dimenziói, illetve hogy azok hogyan viszonyultak a birodalmak területi és igazgatási átszervezéseihez.¹⁴

Véleményünk szerint a lojalitásdilemmák tanulmányozása szempontjából a 19. század különösen izgalmas vizsgálati terep. A hosszú 19. században ugyanis jelentősen átalakult az állam működése, a társadalom szerkezete és a gazdaság világa. E változások olyan jelenségekkel írhatók le, mint az átmenet a rendi kiváltságokon alapuló gazdasági struktúrákból a kapitalizmusba, vagy a polgárosodás folyamata, a modern politikai és közigazgatási rendszer kiépülése, vagy éppen a nyilvánosság átalakulása. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a hagyományos (rendi, földesúri, vallási) kötelekeken alapuló hűséget fokozatosan háttérbe szorította az állampolgári lojalitás. Mindezen folya-

11 Anthony Harold Birch: Economic Models in Political Science. The Case of 'Exit, Voice, and Loyalty'. *British Journal of Political Science* 5 (1975) 69–82.

12 Kovács András: Identitások és lojalitások. In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötések*. Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Bp., 2005. 67–72.

13 Osterkamp–Wessel: *Texturen*, 562.

14 Jana Osterkamp: Imperial Loyalties. Pluralism of Belonging, Territories, and Spaces in the 19th Century. *Nationalities Papers* 50 (2022) 857–870.

matokat pedig multietnikus térségünkben átszótték a versengő nacionalizmusok nemzetépítő programjai.

A liberális értelmezés szerint az állampolgárság fogalma és az e jogi kötelékben megnyilvánuló állam iránti ragaszkodás a modernizációs folyamatok eredménye. Csakhogy a 19. század második felének Magyarországon még hangsúlyosan együtt élt a modernitás és a múlt öröksége: az 1867-es kiegyezést követően kiépülő modern polgári jogállam normái a rendi korszakból örökölt magatartásformákkal ötvöződtek. Gondolhatunk itt az évszázados felekezeti és földrajzi kötelékekre, de ide kell sorolnunk az uralkodó iránti alattvalói hűséget, a dinasztikus lojalitást is.

Alattvalói hűség

A kutatások azt jelzik, hogy a kiegyezés után sok tennivalója akadt a bécsi udvarnak és a magyarországi iskolarendszernek a kedvező uralkodói imázs kialakítása érdekében. Tagadhatatlan azonban, hogy a 19. század végére fokozatosan megváltozott a közhangulat. A családi tragédiáktól sújtott idős király iránti rokonszenv megnőtt.¹⁵ Ferenc József szinte egyedülként testesítette meg a nemzetek feletti állampatrióta értékrendet. Az iránta érzett lojalitás ugyanakkor összefért egy szűkebb földrajzi területre vonatkozó erős hazafisággal (tartományi, etnikai kötődéssel) és esetenként a birodalom más népeivel szembeni nyílt ellenérzéssel is.¹⁶ Ráadásul a király iránti lojalitás kikerülhetővé tette az államközösség egésze melletti elköteleződést.¹⁷ Mint közismert, Ferenc József megkövetelte a személye iránti hűség személyes kinyilvánítását, amelyet széles kinevezési joga is tovább erősített: történészi becslések szerint hosszú uralkodása alatt audienciáin négyszázezer kérvényezőt és a kinevezéséért köszönetet mondó alattvalót fogadhatott, ezt a feladatot nem bírta tehát a modern államgépzetre, hanem kitartóan élt feudális előjogával.¹⁸

A magyar politikai elit ugyanakkor az uralkodótól eltérően értelmezte a lojalitást: a modern állampolgári lojalitás részeként tekintettek a királyhűségekre, és próbálták elválasztani azt az idejétmúlt, személyhez kötött, feudális jellegű elköteleződéstől. „A népeket többé nem hűbérviszonynak jobbágykötelékei csatolják a trónusokhoz, hanem a nemzeti öntudatnak a közössége” – így vélekedett például Hock János 1904-ben az uralkodó iránti lojalitásról.¹⁹

A tradicionális királyhűség és a modern állampolgári lojalitás közötti feszültséget jól érzékelteti a korszakban a tisztviselők számára kötelező hivatali eskü ügye. A dualizmus korára ezen eskütételek már veszítettek korábbi jogi funkciójukból, s egyre inkább szim-

15 Cieger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Bp., 2018. 101–105.

16 *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Ed. Laurence Cole – Daniel Unowsky. New York, 2009.

17 Somogyi: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban*, 45–46.

18 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1988. 185.

19 *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló*. I–XXXI. Bp., 1902–1905. (= Képviselőházi napló 1901.) XXVI. [1904. július 12.] 387. Hasonlót olvashatunk például Tisza István egyik megszólalásában is: uo. XXI. [1904. január 8.] 187.

bolikussá váltak, ugyanakkor az állami közszolgálat kiépülésével a hűségükre kötelezettek köre jelentősen kibővült. A korábbi századoktól eltérően az uralkodó iránti engedelmisséget ugyan már nem, de a király (és az alkotmány) iránti hűséget továbbra is tartalmazták az esküszövegek.²⁰ Am e rítus a függetlenségi és demokrata ellenzék egyes képviselőinek szemében így is elavultnak tűnt. Kritikájuk lényegét pontosan tükrözik Vázsonyi Vilmosnak 1907-ben, a vasúti szolgálati rendtartásról szóló törvényjavaslat tárgyalása során elhangzott szavai:

„... Magyarországon, ahol a királyi intézmény az alkotmánynak darabja, tisztán az abszolutizmus céljait szolgálja mindig az az esküszöveg, a mely az alkotmánytól különválasztott királyt ismer. Én az alkotmánytól különválasztott királyt nem ismerem, és annak nem is tartozom engedelmisséggel. Az alkotmány már magában foglalja az alkotmánytiszteletet, magában foglalja a királytiszteletet, és ahol az igazi alkotmánytisztelet megvan, ott a lojalitás szót bátran ki lehet törölni a politika szótárából és helyettesíteni lehet a törvénytisztelettel és alkotmánytisztelettel, azon törvény- és alkotmánytisztelettel, amelyből a király jogait meríti és amelynek alapján tartozunk iránta tisztelettel.”²¹

Fontos azonban kiemelni, hogy aktuálpolitikai célok következtében módosulhatott vagy bővíthetett az egyébként többnyire pártfüggetlen narratíva a királyhűségről. Így például a századforduló parlamenti vitáiban az ellenzék többször szóba hozta, hogy bírálható-e a végrehajtó hatalom terén széles uralkodói jogkörökkel rendelkező király. Ezzel összefüggésben az ellenzéki politikusok kísérletet tettek a királyhűség meghatározására, főképp az „illojalitás” vádjával szemben. A képviselők abban egyetértettek kormánypárti társaikkal, hogy a királyhűség és a hazaszeretet összetartozó érzések, ám elválasztották a modern jellegű és a polgári erényekkel kapcsolatba hozható királyhűséget az általuk „hiperlojalitásnak” és „kordivatnak” vélt, feudális viszonyokra jellemző szolgai lojalitással, amelyre a magyar társadalom betegségeként tekintettek.²²

Az állampolgári és alattvalói lojalitás összekapcsolódott a népiskolai tananyagban is a törvénytisztelet, az állampolgári kötelelességek (például az adózás, a hadkötelezettség) és az uralkodó iránti tisztelet összekötése révén. Mindez sajátos módon mutatkozik meg a korszak verbális királyszerzési pereiben. Az ügyeket áttekintve megállapítható, hogy a bűnesetek elkövetői többnyire a szegényparaszti és a kisiparos, kiskereskedői (ideértve a segédek is) rétegekből kerültek ki, az elítéltek száma pedig a Csemegi-kódex bevezetését (1880) követő három évtized alatt megnégyszereződött: az 1880-as években összesen 102, az 1900-as évtized során 415 személy, viszont a háború kezdő évében, 1914-ben már

20 Julia Bavouzet: Les usages du serment officiel des fonctionnaires hongrois de la Double Monarchie. In: *La question du serment. De l'âge du prince à l'ère des peuples*. Ed. Hervé Bismuth – Fritz Taubert. Bruxelles – Berlin, 2020. 1–13.

21 Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. *Képviselőház. Napló*. I–XXVI. Bp., 1906–1910. X. [1907. június 6.] 77.

22 Matolcsi Réka: „A király igazsága és a nemzet igazsága”. Egy 1903-as királyszerzési sajtóper tanulságai. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 99–118.

212 fő kapott büntetést. A magyarországi adatokat összevethetjük a Monarchia másik felével is: Ausztriában 1867 és 1913 között évente 200 és 350 között mozgott az elítéltek száma,²³ ami jóval magasabb szám, mint a Lajtán inneni. (E jelentős eltérés okainak feltárása még további kutatásokat igényel.)

Ezek az esetek rámutatnak a korabeli nyilvános diskurzusban felbukkanó lojalitáskonfliktusok, a felekezeti-etnikai kötődések és a királyhűség közötti ellentétek társadalmi jelenlétére. Kitűnik például, hogy a háborút megelőző időszakban legfeljebb a nemzeti aktivisták szemében értékelődött át a királyhűség, azaz Ferenc József védelmező szerepének igénye továbbra is jelentős lehetett a nem magyar anyanyelvű, alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó emberek körében. Mindez tehát – Tara Zahra megállapításait árnyalva – önmagában nem jelentett nemzeti közömbösséget. Ugyancsak nem tekinthető a magyar etnikumú csoportok nemzeti és/vagy politikai közömbösségének az 1848-as értékekkel, érzelmekkel összefüggő ügyek hiánya a verbális királlysértési perekben. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a társadalom toleránsabb lehetett az uralkodót érintő kritikákkal, ha azok összekapcsolódtak függetlenségi sérelmekkel. Úgy véljük, hogy azon kisszámú ilyen típusú ügy mögött, amely mégis az ügyészek szeme elé került, a feljelentők eltúlzott lojalitása, az anyagi előnyszerzés vagy a hivatali előrelépés vágya, a hatósági személyek vagy köztisztviselők esetében pedig a kötelesség elmulasztásának következményeitől való félelem állhatott.

Összességében e bűnesetek nem a királyhűség általános megrendülését mutatják, hanem az alattvalói politikai kultúra sajátosságára világítanak rá: az elkövetők rendelkeztek bizonyos ismeretekkel az intézményrendszerrel és hierarchiáról vagy a kormányzati döntésekről, ám az ezekkel kapcsolatos elégedetlenségük az uralkodó hibáztatásában fejeződött ki, és ilyenkor a felé irányuló bizalom időlegesen megkérdőjeleződhetett. A király mint „jó atya” képében egyszerre tükröződött a parasztság tradicionális királyhite és a modern, állampolgári lojalitást felépíteni akaró elemi oktatás hatása, illetve a Ferenc József iránti – sokáig mesterségesen táplált – szimpátia is.²⁴

Állampolgári lojalitás és nemzeti identitás viszonya – szimbolikus mezőben

A tradicionális kötődések tovább élése ellenére kijelenthető, hogy a 19. század második felében kiépülő modern polgári állam új igazodási pontként jelent meg az emberek életében. Az adóztatás, az igazságszolgáltatás, a közigazgatási előírások, később a házassági jog stb. révén a központi intézmények és szabályok egyre inkább a mindennapok részévé váltak. A homogenizáló és sok esetben centralizáló modern államok emellett komoly

23 Philip Czech: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*. Wien–Köln–Weimar, 2010. 262.

24 Részletesen lásd Matolcsi Réka: Szóbeli királlysértési ügyek a dualizmus idején (1891–1913). *Századok* 156 (2022) 329–356. További kutatásokat igényel annak vizsgálata, hogy az alattvalói kultúrát miképpen értékelhetjük a parasztság politikához fűződő viszonyának kontextusában.

lojalitáselvárást is támasztottak a polgárok felé, mellyel igyekeztek felülírni minden addigi etnikai, felekezeti és lokális elköteleződést.²⁵ Ehhez számos esetben a szimbolikus politizálást használták eszközü. A jelképeknek és ünnepi szertartásoknak ugyanis egyszerre van konzerváló és megújító ereje: megerősíthetik a fennálló rendszerbe vetett hitet, növelhetik a társadalom lojalitását, de egyúttal a jövőre nézve is felhatalmazást biztosíthatnak a hatalom birtokosai számára.

Az osztrák–magyar kiegyezés szabad utat adott az államépítő magyar nacionalizmusnak. A magyar liberálisok a széles belügyi autonómiát egyre inkább az ezeréves múlttal rendelkező önálló államiság és a nemzetiségekkel szembeni szupremácia hangoztatására használták fel. Mindehhez pedig erőteljesen igénybe vették a szimbolikus politizálás vizuális eszközeit: a zászlót és a címet. E két jelkép volt ugyanis a leginkább tömegesíthető és gyorsan elterjeszhető, sőt a látványos térfoglalásra is kiválóan alkalmas eszközöknek bizonyultak, hiszen képesek magukba sűríteni és átélhetővé tenni olyan bonyolult politikai tartalmakat, mint például az állami szuverenitás, az alkotmányos patriotizmus vagy a nemzeti identitás. A címer és a zászló ugyanakkor sérülékeny és könnyen eltávolítható jelkép, ráadásul nagy megosztó erővel bír, ezért konfliktusgeneráló hatása is volt, amely időnként fizikai erőszakba torkollt.²⁶

A 19. század utolsó harmadában a nemzeti színek elterjedése egyszerre zajlott spon-tán módon, valamint a kormányzat által szervezett, nagyon is tudatos akciók révén. A kiegyezést követő évtizedekben a magyar állam jelképei – legalábbis a magyarok lakta területeken – a hétköznapiok részévé váltak. Selmeczi Kovács Attila néprajzi gyűjtéséből tudható, hogy – a számos pontatlan ábrázolás ellenére – lassanként rögzültek, kanonizálódtak e jelképek heraldikai elemei, sőt a kereskedelmi forgalomban minőségbiztosító áruvédjegyként kezdtek funkcionálni.²⁷ A magyar kormány 1883-ban már úgy ítélte meg, hogy a felségjelvények presztízsét törvénnyel kell védeni, magánhasználatát pedig központon ellenőrizni. Az 1883. évi XVIII. törvénycikk miniszterelnöki engedélyhez kötötte a Magyar Királyság egyesített, valamint Magyarország külön címerének (azaz a közép- és kiscímer) használatát. A törvény előírta, hogy csak erkölcsileg kifogástalan kérvényezők kiváló minőségű vagy országos ismertségű termékein tüntethetők fel az állami felségjelvények. Azok pedig, akik engedély nélkül használták az államcímet, két hónapig terjedő elzárásra és pénzbüntetésre számíthattak.

A törvény kihirdetését követő első évben összesen 163 cég és egyesület kapott engedélyt a címerhasználatra, majd újabb fél év alatt további 57 folyamodó (a későbbiekben

25 Így történt ez a közigazgatás központi átszervezésével például Franciaországban és nagyrészt Magyarországon is. Vö. Marie-Vic Ozouf Marignier: A centralizáció és a társadalmi kötődés. Vita a 19. század első felének Franciaországában. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk. Czoch Gábor – Sonkoly Gábor. Debrecen, 2001. 137–150.; Cieger András: Konfliktusok a tér körül. Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon. In: *Terek, tervek, történetek*. Szerk. uő. Bp., 2011. (Az identitás történetének térbeli kere-
teit 2) 101–120.

26 Gabriella Elgenius: *Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood*. Houndmills – New York, 2011. 1–26.

27 Selmeczi Kovács Attila: *Nemzeti jelképek a magyar népművészetben*. Bp., 2014.

az új kérvények éves száma már ennél alacsonyabb volt). Az elutasított kérvényekből kiolvasható, hogy a kormányzat egyrészt azokat az osztrák vállalatokat kívánta visszaszorítani, amelyek üzleti megfontolásból saját termékeikre a magyar címet helyezték, hogy így növeljék magyarországi eladásait. Másrészt meg akarta szabadítani a magyar állam jelképeit az osztrák jellegtől (a császári sastól), ezzel is az ország belső autonómiáját hangsúlyozva.

A magyar hatóságok azonban nem számoltak azzal, hogy egyes vállalkozók nem a két államcímert, hanem – üzleti, politikai stb. megfontolásból – például Erdély vagy Horvátország saját címerét szeretnék használni. Elsősorban a szász városok (például Brassó, Segesvár) vállalkozói ragaszkodtak a magyar koronát nem tartalmazó régi erdélyi címerhez,²⁸ a horvát kérvényezők pedig áruikon inkább a horvát címet kívánták szerepeltetni. Mivel a törvény megalkotói nem gondoltak arra előzetesen, hogy a magyar államiság átfogó eszméjével szemben a regionális-etnikai identitások szimbolikus kinyilvánítása is sor kerülhet, a kormányzat kénytelen volt dodonai választ adni a folyamodóknak: egyik alternatív címet sem engedélyezhetik, mivel azokra nem terjed ki a törvény hatálya, de ugyanebből kifolyólag a hatóságok nem is gátolhatják meg ezen jelképek használatát.²⁹

A bátortalan kezdet ellenére az állami felségjelvények elterjesztése folytatódott. A belügyminiszter 1895-ben felszólította a településeket, hogy „minden középületknél s közintézeteknél minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és ország címere használtassék”, mert a címer „a magyar államiságnak leghatározottabb külső kifejezését képezi”.³⁰ A miniszter később pontosította a középület fogalmát, amelybe immár beleértette az egyházi és a magániskolákat is (de a templomokat nem), mert azok „mint a magyar állam és a magyar kultúra céljait szolgáló intézetek az állam fennhatósága és felügyeleti jogánál fogva a magyar állami organizmus ezeréves részei gyanánt tekinthetők”.³¹ A kormány a megyék, városok és intézmények számára 25 ezer példányban elkészíttette és megküldte a magyar állam címerének javított rajzát, és a továbbiakban elvárta a lobogó és a címer egységes alkalmazását például a millenniumi ünnepségek idején. A magyar állam tehát ezzel kikényszerített lojalitáspróbának vetette alá állampolgárait.

A jogszabály azonban nem tisztázta, hogy mely ünnepek azok, amikor mindenképp ki kell tűzni az állami címeres lobogót. E kérdésre végül egy 1898-ban kiadott belügyminiszteri rendelet válaszolt, amely Szent István napját (augusztus 20.), az 1848-as sarkalatos törvények szentesítésének dátumát (április 11.), valamint a mindenkori uralkodó

28 Lásd pl. M. Fleischer & Comp. brassói mészáros és borkereskedő és Teutsch B. József segesvári borkereskedő kérvényét. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Miniszterelnökség, K 26. 1883-VI-1191. 2682., 3883.

29 A kérvényező cégek és egyesületek iratait lásd MNL OL K 26. 1884-I.A.4-1751.

30 A m. kir. belügyminiszter 1895. évi 88.155. számú körrendelete, valamennyi törvényhatósághoz, nyilvános ünnepek alkalmával az országos címerrel ellátott nemzeti lobogónak használata iránt. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 29. évf. Bp., 1895. 1119.

31 Középületeknek a címeres lobogóval díszítése tárgyában. MNL OL K 26. 1904-XLI-973.

születésnapjának megünneplését (Ferenc József esetében: augusztus 18.) tette kötelezővé.³² A rendelet tételesen felsorolta azokat az épületeket is, amelyekre mindenképp ki kell tűzni a címeres állami zászlót. A szöveg külön megemlíti Horvátországot, ahol csak azokon a hivatali épületeken kell alkalmazni a magyar korona országainak egyesített címerével ellátott lobogót, amelyek az 1868. évi XXX. törvénycikk értelmében közös feladatokat látnak el.³³

A nem magyarok által lakott országrészekben a magyar trikolor megjelenése, benne az egyesített, közös címerrel a magyar állam térfoglalásának lett a szimbolikus eszköze. A központi kormányzat ösztönzésére kitűzött zászlók, a hivatalok homlokzatán elhelyezett magyar feliratú címerek, valamint az állami felségjelvények kulturális egyesületek általi használata nem az összetartozást, hanem sokkal inkább a szembenállást erősítette a magyarok és a királyság más népei között.³⁴ A nem magyar lakosság egyre inkább a „színek harca”-ként, a magyar kulturális nacionalizmus látványos akciójaként értelmezte az ilyen eseményeket³⁵ és ennek megfelelően válaszolt rá saját – úgyszintén csak ekkoriban megszilárduló – nemzeti jelképeinek erőteljes használatával, vagy a magyar állam iránti lojalitás esetenkénti elutasításával.

Az ilyen szimbolikus konfliktusok elemzése arra is rávilágít, hogy a tömegek nemzeti identitásának elmélyülése jelentős részben tudatos tanulási folyamat eredménye, az emberek átpolitizálásában és nemzetiesítésében pedig a vizuális szimbólumokra fontos szerep hárult. A horvát parasztok például nem automatikusan követték a felülről előírt „nemzeti” rítusokat és jelképeket, hanem el kellett velük fogadtatni azokat. Az 1880–90-es évek magyarelles konfliktusaiban többször előfordult, hogy a magyar zászló mellett a horvát jelképeket is megromgálták, és nemcsak azért, mert iskolázatlanságuk miatt nem ismerték fel a megfelelő heraldikai elemeket, hanem mert hajlamosak voltak minden hivatalos címet általánosan a felettük álló állami és helyi bürokráciával, valamint az adóztatással azonosítani.³⁶ Úgy tűnik ugyanakkor, hogy ez a tanulási folyamat viszonylag gyorsan, a 20. század elejére döntően lezajlott: a nemzeti jelképek Horvátországban is megszilárdultak és szakralizálódtak.

A nem magyarok által sűrűn lakott országrészek esetén e szimbolikus térfoglalási akciók egyaránt értékelhetők belső gyarmatosításként vagy a határvidékek nemzetiesí-

32 A m. kir. belügyminister 1898. évi 4.642. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a címeres nemzeti lobogónak nyilvános ünnepek alkalmával való kitűzése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 32. évf. Bp., 1898. 656–689.

33 A kérdésről részletesen lásd Cieger András: *Symbolic Representation of Croatian–Hungarian State Relations after 1868*. In: *The Croatian–Hungarian Settlement of 1868. Origin and Reality*. Ed. Vlasta Švoger et al. Zagreb, 2021. 133–154.

34 Például a magyar honfoglalás ezredik évfordulójára rendezett ünnepségek évében, 1896-ban a belügyminisztériumi jelentés 18 (nemzetiségi) zászlósértést sorol fel, de később kettőt töröltek a listáról. Lásd A nemzetiségi agitatók ellen szükséges törvényhozási rendelkezések. MNL OL K 26. 1896-XII-9862.

35 Pál Judit: *Színek „háborúja”*. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai elitek. *Századok* 147 (2013) 689–710.

36 Stefano Petrungraro: *Popular Protest Against Hungarian Symbols in Croatia (1883–1903). A Study in Visual History*. *Cultural and Social History. The Journal of the Social History Society* 13 (2016) 503–520. Ugyancsak ez a lassú és korlátozott tanulási folyamat figyelhető meg a román parasztnál is. Vö. Berecz Ágoston: *Paraszti nacionalizmus alulnézetből*. Románok a dualista Magyarországon. *Századok* 155 (2021) 547–574.

téseként, amikor a civilizatórikus és a magyarság szupremáciáját hirdető állam megpróbálja kitölteni a rendelkezésére álló teret és homogenizálni a kisebb-nagyobb etnikai és történeti közösségeket.³⁷ Mindez azonban csak részlegesen sikerülhetett: a területi-történeti alapú autonómiákat felszámolták (például megszüntették a jászok, kunok, az erdélyi szászok közigazgatási különállását), ám a legtöbb etnikai közösség képes volt megőrizni nyelvét, vallását és kultúráját.

Simon Harrison antropológus tipológiája szerint e verseny tétje a „rivális csoportok identitásszimbólumai közötti rangsor megállapítása”, egyfajta „vizuális dicsekvés”.³⁸ A szóban forgó versenyben fokozott jelentősége van a minél dicsőbb és minél régebbi múltra való hivatkozásnak, a legitimáló történeti érveknek, a szimbólumok méretének és egymáshoz való viszonyának. A dualista Magyarországon e törekvések nem voltak sikeresek, a magyar állam a szimbolikus konfliktusokban, e kikényszerített lojalitáspróbák során gyakran alulmaradt. A csendőri statisztikák szerint ugyanakkor a világháború kitöréséig az államellenes bűncselekmények (például a hűtlenség, lázadás, alkotmány elleni izgatások) száma a nemzetiségi területeken sem volt magas,³⁹ azaz a mindennapokban (ha békén hagyták őket) az ott élő emberek zöme lojálisnak – vagy legalábbis passzívnak – bizonyult a magyar állam irányában.

37 Gerő András: Birodalom gyarmat nélkül. In: uő: *Szétszakított múlt*. Bp., 2012. 145–170.; Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. 86–93.

38 Simon Harrison: A szimbolikus konfliktus négy típusa. In: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk. Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt. Bp., 2000. 193–211.

39 Vö. Tevékenységi kimutatás. A csendőrkerületekben teljesített közbiztonsági szolgálatokról. In: *A magyar királyi csendőrség zsebkönyve*. Bp., 1893–1918.

A DELEGÁCIÓ FÖRENDIHÁZ ÁLTAL VÁLASZTOTT TAGJAINAK TÁRSADALMI HÁTTERE

IFJ. BERTÉNYI IVÁN

THE SOCIAL BACKGROUND OF THE DELEGATION MEMBERS ELECTED BY THE UPPER CHAMBER

In her groundbreaking study, Éva Somogyi has explored the emergence of the committee of joint matters (delegation) that was established for the monitoring of the common issues of the Austro-Hungarian Monarchy and the approval of the budget of the joint ministries; she also analysed the committee's functioning in the context of the political and institutional history of the period. The present paper rather concentrates on the members of the Hungarian delegation who were elected by the Upper Chamber of the Hungarian parliament, exploring their social historical background. Alongside analysing the social and confessional background of the 234 members who were picked in the course of 46 elections, the paper also briefly presents the most important Upper Chamber members of the delegation.

Keywords: Upper Chamber, social background, delegation, committee of joint matters

A Monarchia közös ügyeinek ellenőrzésére, valamint a közös minisztériumok költségvetésének elfogadására hivatott „delegáció furcsa képződménye volt a dualista Monarchiának, a közös ügyek kezelésének támadható, jobb híján adódó kényszermegoldása. Csak míg a magyarok azért ragaszkodtak mégis hozzá, hogy általa a bármi névvel is illetett közös vagy központi parlamentet elkerüljék, az osztráknémetek éppen a birodalmi egység gondolatának menedékét, megvalósításának lehetőségét látták benne.” Somogyi Éva, az Osztrák–Magyar Monarchia közös intézményeinek kiváló kutatója a delegációnak szentelt alapos tanulmányában tisztázta a delegáció intézményének kialakulását, és sok fontos részletkérdést is bemutatva ismertette a delegáció működését.¹ Az osztrák és magyar delegációk kapcsán közjogi, politikatörténeti szempontból újabb fontos tudományos ered-

Ifj. Bertényi Iván, tudományos igazgató-helyettes, Collegium Hungaricum Bécs, igazgató, Bécsi Magyar Történeti Intézet.

1 Somogyi Éva: A delegáció. *Századok* 128 (1994) 454–516. [Idézet: 474.], illetve ennek német változata: Éva Somogyi: Die Delegation als Verbindungsinstitution zwischen Cis- und Transleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VII. Verfassung und Parlamentarismus*. Hrsg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Wien, 2000. 1107–1176.

mények nem is várhatók, legfeljebb részletkérdések még alaposabb bemutatására vállalkozhat a kutatás.

Ezzel szemben a delegációk tagjainak vizsgálatával eddig kevésbé foglalkozott a történettudomány, s ez igaz Ausztriára és Magyarországra egyaránt. Ezért, támaszkodva a dualizmus kora magyar parlamenti képviselőinek életrajzi jellegű adatait összegyűjtő kutatócsoport² legújabb eredményeire is, kutatásommal ebben a vonatkozásban szeretném kiegészíteni ismereteinket a delegációról. Jelen írásomban a delegációnak a főrendiház által megválasztott tagjaival foglalkozom, ami mennyiségét tekintve az összes bizottsági tag mintegy harmadát jelenti. A főrendiházból a delegációba került politikusokról eddig csak egy rövid, bár fontos megállapításokat tartalmazó áttekintés született, Tóth-Barbalics Veronika kiváló monográfiájának egy alfejezetében.³ Írásomban ehhez képest a főrendiház által megválasztott delegátusok legfontosabb életrajzi adatainak módszeres elemzését végzem el, abban bízva, hogy a delegáció főrendi tagjairól nyert ismeretek hozzájárulnak a delegáció működésének és politikai jelentőségének további tisztázásához. Természetesen ezt a munkát a képviselőház által megválasztott tagok adatainak feldolgozásával még folytatni kell.

A tanulmány megírását megelőzően elkészítettem azoknak a főrendeknek az adatbázisát, akiket a főrendiház a delegáció tagjává vagy póttagjává választott meg a dualista korszakban.⁴ Bár bizonyos esetekben nem volt egyszerű eldönteni, hogy az adott esetben több hasonló nevű arisztokrata közül éppen kire esett a főrendiház bizalma, végül sikerült minden választásnál egyértelművé tenni ezt, és megállapítani összesen 234 fő személyazonosságát. Közülük 67 fő póttagként kapott bizalmat.⁵

- 2 Pap József vezetésével dolgozott az NKFIH K 112429 számú, A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése nevű kutatócsoport. Eredményeik egy részét könyv formában is publikálták: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon*. I–II. Szerk. Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit Eger, 2020. Itt is köszönöm a kutatócsoport több tagjának (elsősorban Tóth-Barbalics Veronikának, illetve Pap Józsefnek és Pál Juditnak), hogy adatokkal, tanácsokkal segítették munkámat. Köszönöm Pelyach István és kollégái segítségét is, akik az Országgyűlés Hivatala által koordinált hasonló jellegű projekt adatbázisába engedtek betekintést.
- 3 Cieger András – Tóth-Barbalics Veronika: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*. I–II. Bp., 2021. (A magyar országgyűlések története) II. ([Tóth-Barbalics Veronika:] A főrendiház [1865–1918]) 111–114.
- 4 A választások lefolyásáról, az ezzel kapcsolatos esetleges vitákról, és persze a számomra legfontosabb tényekről, tudniillik a megválasztottak személyéről az országgyűlési ciklusonkénti elrendezésben olvasható főrendiházi naplók (online is elérhetőek: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/orszaggyulesi_dokumentumok/ [legutóbbi megtekintés: 2023. január 12.]) jelentik a fő forrást, de a napisajtó is rendre beszámolt minderről. Itt is megköszönöm a dualizmus kori magyar főrendiház legjobb ismerőjének, Tóth-Barbalics Veronikának, hogy több értékes adattal hozzásegített ahhoz, hogy a delegátusok adataira minél pontosabb lehessen.
- 5 Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tagok lemondása vagy más ok miatt a póttagok közül többen ne vettek volna részt ténylegesen a delegáció munkájában. Nem foglalkoztam most azokkal a kérdésekkel, hogy a megválasztott delegációs tag ténylegesen elfoglalta-e a helyét, illetve hogy megválasztását követően a delegáció teljes ülészakában részt vett-e annak munkájában. Nem jelen írás feladata annak vizsgálata sem, hogy az egyes delegátus főrendek mennyire aktívan vették ki részüket a közösügyi bizottság munkájából. A delegációban folyó munka vizsgálata helyett arra koncentráltam, kikben testesült meg a főrendiház bizalma, azaz kiket választott meg tagnak, illetve póttagnak, hogy azután ezeket a személyeket mutathassam be néhány szempont alapján, valamint hogy erről a csoportról általánosságban tehessek néhány megállapítást.

Az adatbázisba összegyűjtött nevekhez elsősorban életrajzi adatokat rendeltem hozzá: a születés, illetve a halálozás helyét és idejét; az illető vallásfelekezetét; a delegáció tagjává, illetve póttagjává választás időpontját vagy időpontjait; továbbá az illető családi, rokoni kapcsolatrendszerét. Emellett igyekeztem a főrendi delegátusok közéleti karrierjének fontosabb adatait is rögzíteni.

Általában véve az adatok összegyűjtésénél a napisajtó mellett fontos forrásaim voltak az 1880-as évek közepe óta megjelenő korabeli parlamenti almanachok,⁶ valamint Tóth Bélának az országgyűlési képviselőkről az 1892-es választásokig adatokat nyújtó alpmunkája;⁷ nagymértékben lehetett támaszkodni a Pap József vezetésével 2015 és 2020 között működött, NKFIH [OTKA] által támogatott kutatócsoport⁸ munkatársai által összeállított adattárra is.⁹ Emellett természetesen korabeli és modern, magyar és külföldi lexikonok,¹⁰ adattárak,¹¹ és más művek,¹² valamint modern prozopográfiai és archontológiai munkák¹³ is segítettek abban, hogy minél teljesebb legyen az adatok összegyűjtése.

A felekezeti háttér, továbbá a rokoni kapcsolatok feltérképezése során voltak kulcsfontosságú források azok a gyászjelentések,¹⁴ amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében lehet tanulmányozni.¹⁵ Az ezeken feltüntetett rokonsági kapcsolatok segítettek a delegáció főrendiházi tagjai és póttagjai családi háttérének megismerésében,

6 Ezek ma már online is olvashatók: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_almanach/. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.)

7 Adalbert Tóth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn, 1848–1892*. München, 1973.

8 Az NKFIH K 112429 számú, A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése címet viselő kutatócsoport beszámolója: <https://nkfi.gov.hu/hivatalrol/online-sajto/uj-kutatasok-dualizmus>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.). A kutatócsoportnak Pap József (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem [= EKE]) vezető kutató irányításával Ballabás Dániel (EKE), Gerhard Péter (Budapest Főváros Levéltára), Pál Judit (Babeş-Bolyai Tudományegyetem), Püski Levente (Debreceni Egyetem [= DE]), Sidó Zsuzsa (Közép-európai Egyetem [CEU]), Szendrei Ákos (DE) és Tóth-Barbalics Veronika (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) voltak a tagjai.

9 A munka eredményeinek egy részét összegző kötetben (*Képviselők és főrendek*, II. [Az országgyűlés tagjainak archontológiája]) a számomra fontos adatok jelentős része nem szerepel, így például a felekezeti háttér vagy a születés és halálozás helye sem.

10 Pl. A Pallas Nagy Lexikona [1893–1904], Révai nagy lexikona [1911–1935], *Österreichisches Biographisches Lexikon* [1815–1950] stb.

11 Pl. *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*. Szerk. Medgyesi Somogyi Zsigmond. Bp., 1902.

12 Pl. a Borovszky Samu által szerkesztett megyemonográfiák.

13 Elsősorban Pálmány Bélának az 1848–1849-es és korábbi magyar országgyűlések tagjairól írt monumentális köteteit kell említenem. Más munkák mellett fontosak voltak Bona Gábor adattárai is az 1848–1849-es szabadságharc tisztjeiről. Különösen a közéleti pályafutás feltárásánál voltak nagyon hasznosak az alábbi munkák: Bölöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai. 1848–2004*. Bp., 2004. [5., bőv., jav. kiad.]; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai*. Bp., 1988.; uő: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Bp., 1994.; Markó László: *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig*. Bp., 2006. [2., bőv., jav. kiad.]

14 Igaz, a nekrológok csak az elhalálozás időpontjának vallásfelekezeti állapotát tükrözik, s ha az illető életében felekezetet váltott, egyéb forrásokra is szükség van annak megállapítására, hogy a delegációs (pót) tagság időpontjában mely vallásfelekezet tagja volt az illető főrend. Lásd pl. a válása érdekében a katolikus hitet unitáriusra cserélő Brunsvick Géza báró esetét, aki azonban delegációs tagsága elnyerésekor még katolikus volt. Vö. Dr. Barabássy Károly: 120 éves a budapesti unitárius egyházközség temploma. *Unitárius Élet* 64 (2010) 6. sz. 8.

15 Zömük online is elérhető: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663649>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.)

bár itt a genealógiai irodalom jelentette a legfontosabb támpontot.¹⁶ (A továbbiakban ezekre a művekre külön nem hivatkozom.)

Megjegyzendő, hogy a főrendiház jellege miatt nem volt érdemes bizonyos adatokat elemezni. Így a nem pártpolitikai alapon szerveződő főrendiházban nehezebben értelmezhető a képviselőházban legfontosabb kérdésnek számító párthovatartozás, hiszen ezt csak azoknál lehet egzakt módon megállapítani, akik a főrendiházi tevékenység mellett hosszabban vettek részt például a képviselőház munkájában is. Ugyanígy nehezebben lehetett volna elemezni a főrendi delegátusok iskoláztatási adatait, ugyanis a főrendiház tagságának többségét kitevő főnemességnél még ebben a korban is gyakori volt, hogy az arisztokrata családok nem nyilvános oktatási intézményekben, hanem magántanítók segítségével vértették fel fiaikat a közéleti pályafutáshoz szükséges tudással.¹⁷ Bár így több arisztokrata – főleg korszakunk elején – akár nem is rendelkezett formális felsőfokú végzettséggel, mégsem mondható el róluk, hogy műveltségük ne lett volna versenyképes a képviselőház egyetemi végzettségű tagjaiéval.

Az itt közölt szöveg a készülő kézirat – terjedelmi okokból – jelentősen rövidített változata. Teljesen kihagytam a főrendi delegátusok életkorára, születési helyére és etnikai hátterére vonatkozó elemzést, valamint az arisztokrata tagok közötti rokonsági kapcsolatokat elemző részeket, és csak lerövidítve közlöm a tagság fluktuációjára vonatkozó megállapításokat is.

A delegáció főrendiházi tagjainak száma

A magyar kiegyezési törvény a közös ügyeket vezető miniszterek parlamenti jellegű ellenőrzésére azt az eljárást írta elő, hogy

„... a magyar országgyűlés válasszon saját kebeléből egy meghatározott számú bizottságot (delegatio) és pedig az országgyűlés mindenik házából. Válasszanak Ő Felsége többi országai és tartományai is hasonlóul alkotmányos módon egy épen annyi tagból álló bizottságot a maguk részéről. Ezen bizottságok tagjainak száma a két fél egyetértésével fog meghatározatni. Ezen szám egy-egy részről hatvanat meg nem haladhat.”¹⁸

16 A ma már több mint 30 000 személy adatait tartalmazó Magyar főnemességi adattár jelentette a kiindulást, amely egy főleg Gudenus János József évtizedes munkája révén elkészült nagy főnemesi online genealógiai adatbázis: <https://macse.hu/gudenus/mfat/default.aspx>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.) Egyes esetekben, különösen a horvát főrendeknél a nemzetközi online genealógiai adatbázisok adtak több segítséget, mint például a Geni's Genealogy Database: www.geni.com. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.) A rokonsági fokozat megállapításánál segítséget adott pár esetben a két klasszikus genealógiai gyűjtemény is. Lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest, 1857–1868.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I–XII. Bp., 1911–1932.

17 A témában lásd Gyáni Gábor tanulmányát e számban.

18 1867. évi XII. tc. a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között felforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. 29. §. *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények*. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896. (= Törvénytár) 338.

Mivel az osztrák jogi szabályozás egyértelműen kimondta, hogy a delegációnak 60 tagja van, akiknek egyharmada jön a parlament felsőházából,¹⁹ a magyar országgyűlés is 60 tagot választott. Az ugyan nem kötötte őket, hogy itt is 20 delegátus essen a főrendiházra, a kormány javaslata mégis ez volt.²⁰ A főrendiház 1867. december 28-i ülésén nem csupán elfogadta, hogy a delegáció tagjainak egyharmadát kell megválasztaniuk, de azonnal meg is kezdték a szavazást. Azt is rögzítették, hogy a 20 tag mellett öt póttagot is választanak.²¹

A kiegyezési törvény azt is előírta, hogy a delegáció tagjai „csak egy évre, vagyis az országgyűlésnek egy ülészakára választandók, s az év leteltével, vagyis az új ülészak kezdetével, azoknak minden hatásköre teljesen megszűnik. Tagjaik azonban ismét megválaszthatók.”²² Ennek megfelelően a delegáció tagjainak megválasztására azt követően került sor, hogy a király összehívta a közösügyi bizottságokat, s erről a magyar országgyűlés mindkét háza hivatalos értesítést kapott.²³

A főrendiház tehát minden évben 20 tagot választott. Az 1868. november 17-én szentesített magyar–horvát kiegyezés után a választás során figyelembe kellett venniük, hogy a 20 főrendiházi tagból egynek a horvát *sabor* által a főrendiházba küldött politikusok közül kellett kikerülnie.²⁴ Az 1867. december végén a főrendiházban megválasztott első

- 19 „Die Delegation des Reichsrathes zählte sechzig Mitglieder, wovon ein Drittheil dem Herrenhause und zwei Drittheile dem Hause der Abgeordneten entnommen werden.” Gesetz vom 21. December 1867, betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung (Delegationsgesetz). 7. §. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867.* Wien, 1867. 403.
- 20 A határozati javaslat szövege a főrendiházi irományok között található meg. *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendi ház. Irományok.* I–II. Pest, 1868–1869. I. 232–233. Vö. Somogyi: A delegáció, 469., 505. 17. j.
- 21 *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendi ház. Napló.* Szerk. Greguss Ágoston, 1869. 312–315. Mivel az első választás során csak 15 fő kapta meg a leadott szavazatok abszolút többségét, másnap, december 29-én került sor a hiányzó öt tag és az öt póttag megválasztására. Uo. 316–317.
- 22 1867. évi XII. tc. a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. 30. §. Törvénytár, 338.
- 23 A kiegyezési törvény 32. §-a kimondta: „A bizottságokat mindenkor Ő Felsége fogja összehívni bizonyos határrapra és azon helyre, hol Ő Felsége azon időben tartózkodik. Óhajtja azonban a magyar törvényhozás, hogy az ülések fölváltva, egyik évben Pesten, másik évben Bécsben, vagy ha Ő Felsége többi országainak gyűlése és Ő Felsége így akarná, azon országok más valamelyik fővárosában tartassanak.” Törvénytár, 338. A delegációk azután fő szabály szerint az első világháború végéig ténylegesen páros években Bécsben, páratlan években pedig Budapesten üléseztek. Vö. Ifj. Bertényi Iván: *Admirális a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Adalékok a delegációk történetéhez (1868–1902). In: „... a jövődönnek urai vagyunk.” *Tanulmányok Csorba László tiszteletére.* Szerk. Kárpáti Attila István et al. Bp., 2022. 64–65.
- 24 A főrendiház 1867. december 28-án és 29-én a törvény rendelkezései alapján 20 tagot választott meg a delegációba, akik tehát jogosultak voltak részt venni az első, 1868. január 20-tól március 24-ig, összesen 23 ülést tartó delegáció bécsi tanácskozásain. Azután „Gr. Pálffy József, egészségé [sic!] okokból enyhébb égaljat keresvén, a delegáció tagságáról lemondott”. (*Fővárosi Lapok* 1868. november 12. 1041.) Mivel időközben megvalósult a kiegyezés Horvátországgal, amelynek értelmében a *sabor* által a magyar (illetve közös) főrendiházba küldött tagok közül egy tagja lett a delegációnak is, az 1868. november 16-án újabb ülészakát már Pesten megkezdő delegációba a főrendiház nem választott Pálffy helyébe új tagot, hanem megvárták, amíg megérkeznek a horvátok. Közülük Bogovich Imrét [Emerik Bogović] már rögtön ezen a november 25-i ülésen beválasztották a delegációba. Így ő az első, 1868-as delegációba választott 21. főrendiházi tag lett, és már a másnapi delegációs ülésen részt vehetett. Hasonló logikával választott 1884.

20 delegációs tag mandátuma az 1868. évre szólt, majd a törvény értelmében az országgyűlés mindkét háza, így a főrendiház is, évente újraválasztotta a közösügyi bizottság tagjait. A választásokra minden évben sor került, amint az uralkodó összehívta a delegációt.

Kivételes alkalmakkor azonban, jellemzően politikai válságok idején, nem lehetett összehívni a delegációt. A dualista szerkezetben elvi jelentőségű paritás miatt a delegáció működése már akkor is megbénult, ha a birodalomnak csak az egyik parlamentje vált működésképtelenné: 1905-ben a nagy magyar belpolitikai válság miatt nem volt lehetőség delegációt választani, míg 1909-ben a koalíciós kormány elhúzódozó krízise tette ezt lehetetlenné.²⁵ Az első világháború idején pedig, hiába ülésezett a magyar országgyűlés, az osztrák delegációt nem lehetett megválasztani a *Reichsrat* 1914. március 16-i elnapolása folytán, ezért 1915-ben és 1916-ban nem is voltak delegációs ülések. Amint az új uralkodó ismét összehívta az osztrák parlamentet 1917. május 30-ra, az megint tudott delegációt választani, így 1917. december 3-án Bécsben ismét összeülhettek a közös ügyek tárgyalására az osztrák és a magyar parlament által kiküldött bizottságok.²⁶ Így a magyar országgyűlés főrendiháza összesen 48 alkalommal választott tagokat a közösügyi bizottságba.²⁷

A delegáció főrendiházi tagjainak állandósága

Már Somogyi Éva megállapította, hogy „Magyarországon egy parlamenti cikluson belül a delegációs képviselők $\frac{3}{4}$ -e rendszerint megőrizte mandátumát. De két egymást követő esztendőben, ha közben országgyűlési választások voltak is, a delegációs tagok majd fele változatlan maradt.”²⁸

Az 1. táblázat tartalmazza a főrendiházi delegációs választások időpontját, valamint azt, hogy a megválasztott főrendek közül kik nem voltak még soha tagjai a delegációnak a főrendiházból („újoncok”), illetve kik voltak újjak az előző évben a delegációba küldött főrendekhez képest.

október 13-án a főrendiház csak 19 tagot a delegációba, s csak egy hétre rá, az időközben megjelent horvát küldöttek egyikének beválasztásával vált teljessé a közösügyi bizottság főrendiházi része. *Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendi ház. Napló.* I–II. Szerk. Maszák Hugó. Bp., 1885. I. 25–26., 28.

25 Vö. „... die Zusammensetzung der Delegation hängt von der Lösung der ungarischen Krise ab...” *Neue Freie Presse. Abendblatt* 1909. július 20. 1.; „A delegációkat mindenesetre csak a magyar kormányválság elintézése után fogják összehívni.” *Budapesti Hírlap* 1909. szeptember 15. 4. Mint ismeretes, a kormányválság megoldása gróf Khuen-Héderváry Károly parlamenten kívüli kormányának 1910. januári kinevezése volt.

26 Az más kérdés, hogy az alakuló ülés után csak az egyes albizottságok üléseire került sor, plenáris ülést a magyar delegáció nem tartott. Mivel azonban a delegáció ebből kifolyólag nem is fejezhette be munkáját, 1918-ban nem került sor újabb delegáció uralkodói összehívására sem, így 1918-ban nem volt szükség újabb választásra.

27 Az 1868. naptári évben azért nem került sor választásra, mert az még az előző év legvégén történt meg.

28 Somogyi: A delegáció, 480.

1. táblázat. A delegáció főrendiházi tagjainak fluktuációja

A választás időpontja	Azok száma, akik első ízben lettek tagjai a delegációnak	Az előző választáshoz képest új tagok száma
1867. december 28. és 29.	21	–
1869. június 22.	9	9
1870. július 4.	8	9
1871. május 19.	9	13
1872. szeptember 9.	7	10
1873. március 22.	0	0
1874. március 26.	9	11
1875. szeptember 10.	7	15
1876. május 10.	3	9
1877. július 2.	3	8
1878. november 5.	1	9
1879. december 2.	8	13
1880. október 5.	4	11
1881. október 20.	6	10
1882. október 12.	2	6
1883. október 11.	2	7
1884. október 20.	3	7
1885. október 8.	5	5
1886. október 14.	1	3
1887. október 17.	3	4
1888. június 6.	1	3
1889. június 16.	0	3
1890. május 16.	2	4
1891. október 15.	0	0
1892. október 26.	2	2
1893. május 19.	2	4
1894. július 3.	2	4
1895. május 14.	1	1
1896. május 6.	1	2
1897. november 10.	3	5
1898. április 18.	0	1
1899. november 27.	2	3
1900. május 8.	2	2

A választás időpontja	Azok száma, akik első ízben lettek tagjai a delegációnak	Az előző választáshoz képest új tagok száma
1901. május 14.	0	0
1902. április 28.	0	0
1903. november 30.	1	1
1904. május 7.	1	1
1906. május 29.	11	12
1907. dec. 18.	4	4
1908. szeptember 23.	2	2
1910. október 4.	6	7
1911. dec. 22.	4	5
1912. szeptember 18.	0	1
1913. november 14.	5	5
1914. április 22.	0	1
1917. november 24.	5	8

Ahogy a táblázatból látszik, több alkalommal került sor az előző évi teljes tagság újraválasztására.²⁹ Ha ezeket az eseteket kiegészítjük azokkal az évekkkel, amikor a főrendiház egy fő kivételével ragaszkodott az előző évben megválasztottakhoz (1895, 1898, 1903, 1904, 1912 és 1914), láthatjuk, hogy az amúgy is más háttérű 1873-as példát nem számítva valamennyi ilyen eset a korszak második feléből származik. Eddigre volt már ideje a főrendiháznak megtalálni azokat a személyeket, akik politikai alkalmasságuk, szakértelmük, munkabírásuk és más szempontok alapján is megfeleltek a delegációs tagság által támasztott követelményeknek. A dolog megfordítva is igaz: az 1882 előtti időszakban tapasztaljuk azt, hogy nagyobb arányban cserélődnek a főrendiházi delegátusok, és az első időszak legalacsonyabb értékét (amikor nyolc új főrendi delegátust választottak) ezután csak két alkalommal érik el, nem véletlenül éppen abban a két évben, amikor komoly politikai

²⁹ 1873-ban ennek végső soron ügyrendi oka volt, ugyanis mindkét házban az a döntés született, hogy az előző évben megválasztottak maradjanak, mert ugyan új delegációs ülésről volt szó, de az országgyűlés előző ülészaka még nem ért véget. Ezen a napon született a főrendiház döntése arról, hogy az előző évben megválasztottak maradjanak az 1873-as delegációs ülésre is. A főrendiházi szavazás előzménye a képviselőház hasonló döntése volt a március 15-i ülésen, amikor is a Balközéphez tartozó Simonyi Lajos báró kérésére jelezték, hogy ez a döntés nem jelent precedenst, és a jövőben akkor sem kötelező megtartani a régi delegációt, ha még ugyanabban az ülészakban volnának. (A képviselőház 111. országos ülése 1873. március 15-én. Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. I–XVII. Szerk. Nagy Iván. Buda, 1872–1875. VI. 77.) A főrendiház ellenben – jóllehet báró Eötvös Dénes ugyanezt a klauzulát javasolta – enélkül szavazta meg az indítványt, figyelembe véve gróf Cziráky János indoklását is, miszerint „azon férfiak, kik bizalmunknál fogva éppen azon közösügyi tanácskozásokra kiküldettek, kétség kívül mind legszakavatottabbaknak és legérdemesebbeknek tekintendők, úgy hogy jobb választást úgysis alig tehetnénk...” (A főrendiház XXXVII. ülése 1873. március 22-én. Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlésnyomtatványai. Főrendi ház. Napló. I–III. Szerk. Maszák Hugó. Pest, 1873–1875. I. 184–186.) 1891-ben, 1901-ben és 1902-ben a szavazás során pontosan ugyanazok a főrendek nyerték el a ház bizalmát, mint a megelőző évben.

hatalomváltásra kerül sor. 1906-ban a koalíciós kormány időszakában kerül sor a választásra, és kiemelkedően sok új delegátust választ a főrendiház (a 13 új tag a legelső időszakban is magas érték lenne). 1917-ben, már gróf Tisza István bukása után, a kisebbségi kormány időszakában zajlik le az utolsó választás, ismét viszonylag nagyobb számban (8 fő) juttatva új tagokat a főrendiházból a delegációba. Ha azonban ezeknek az új főrendi delegátusoknak alaposabban megvizsgáljuk a politikai karrierjét, kiderül, hogy nem nagyon találunk olyan delegátusokat az először 1906-ban megválasztottak között, akikre bármiféle korábbi ellenzékiesség jellemző lett volna. Úgy tűnik tehát, hogy a főrendiház olyannyira hűséges volt a dualista rendszerhez, hogy még a legnagyobb politikai fordulat során megválasztott „új arcok” is a régi rendhez kötődtek, legfeljebb addig nem játszottak komolyabb szerepet. Az efféle fordulatoknak annyi hatása volt inkább, hogy a delegációból kikerültek az előző korszakkal szinte összeforrt politikusok.

A főrendiházi delegátusok rendi háttere: az arisztokrácia túlsúlya

A magyar parlament felsőháza történelmileg az arisztokrácián nyugodott, és a polgári jog-egyenlőség korába lépve is a tagok többsége valamely főrendi cím és rang birtokosa volt. A főrendiházi tagságra jogosultak nagy többségét tették ki ugyanis a különböző főrangú családok nagykorú férfi tagjai.³⁰ A különböző országos főméltóságok elvileg akár lehettek volna nem arisztokrata származásúak, hiszen ezek a tisztségek királyi kinevezéstől függtek.³¹ Ugyanakkor a zömmel reprezentatív feladatok elvégzésére kijelölt tisztségviselők az 1885. évi főrendiházi reform után is megőrizték felsőházi tagságukat, és a dualista korszakban mindvégig zömmel (ha nem is kizárólag) a főnemesi családok tagjai töltötték be őket.³² Hagyományosan a vármegyei főispáni tisztséget is többségében az adott vármegyében birtokos arisztokraták viselték, akik – az 1885-ös reformig – szintén főrendiházi tagsági joggal bírtak, és többségüket ebben a korban is a főnemesi családok adták.³³

A főrendiházban abszolút többségben lévő arisztokrata tagok mellett köznemesi vagy akár közrendű tagok elsősorban a főpapok révén voltak jelen, elvégre az egyházi karriernél kevésbé játszottak szerepet evilági szempontok. Úgyszintén nem a társadalmi háttér és a főnemesi vagy nemesi származás, hanem a politikai megbízhatóság és/vagy a köz-

30 Vö. Cieger–Tóth-Barbalics: *A magyar országgyűlés*, II. 20.

31 Az udvari tisztségek többségének – a korszakunkban betöltetlen nádori hivatal mellett a főudvarmester, a főlovászmester, a tárnokmester, a főpohárnokmester stb. – már nem volt valós politikai hatalma. A polgári államrendben is komoly hatáskörrel rendelkeztek ellenben az igazságszolgáltatásban 1884-ig még vezető pozíciót betöltő országbírók és különösen a horvát társország kormányzatának tényleges irányítójaként működő horvát bánok.

32 Ballabás Dániel: *A magyar zászlósurak archontológiája 1848–1918*. In: *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció*. Szerk. Balogh Judit – Pap József. Eger, 2016. 143–168.

33 A korszak főispánjairól nem rendelkezünk modern archontológiai összegzéssel és adattárral, ezért a – már idézett – korabeli, egyenetlen adatgazdagságú és pontosságú összegzésre (*Magyarország főispánjainak története 1000–1903*) lehet támaszkodni, amelyet a hivatalos lap híreivel – és persze levéltári forrásokkal – lehet és kell kiegészíteni.

életi kiválóság játszott főszerepet a király által élethosszig kinevezett tagság esetében, így 1885 után ennek nyomán is növekedhetett a nem arisztokrata tagok aránya.

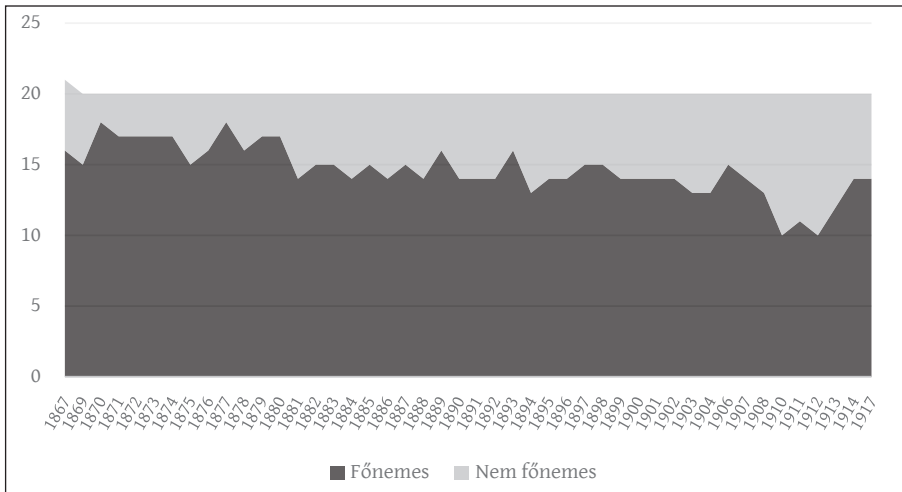
Mindezek előrebocsátásával vizsgáljuk meg a főrendiház által a delegációba választott tagok rendi háttérét! A delegációs tagságra és póttagságra megválasztott összesen 234 személy közül 64 fő nem volt főnemes, azonban ebben a számban nincsenek benne azok, akik két delegációs tagság között részesültek főnemesi rangemelésben, vagyis néhány alkalommal már a főnemesek közé kellene őket sorolni.³⁴ Ha utóbbiakat – csekély számuk miatt – most nem vesszük figyelembe, azt mondhatjuk, hogy a főrendiház által megválasztott delegációs tagok és póttagok összesen közel háromnegyede (71,93%-a) volt főnemes. Elmondható tehát, hogy a főrendiház által megválasztott delegátusok (és póttagok) esetében a hagyományos arisztokrácia dominált.

A nem arisztokrata tagok és póttagok között három jellegzetes csoportot lehet elkülöníteni. Egyrészt az egyházak, felekezetek vezetőit, akik közül 23 fő nem volt főnemes. Többségük katolikus volt (10 római és hat görögkatolikus), de a négy görögkeleti érseket, az unitárius püspököt (póttagként) és az evangélikus felekezet két világi vezetőjét (felügyelőjét) is idesorolhatjuk.

Egy másik jellegzetes, tízfős csoportot alkottak a nem arisztokrata delegátusok között a horvát *sabor* által küldött politikusok. Az úgynevezett magyar–horvát kiegyezés (1868. évi XXX. tc.) 36. §-a ugyanis úgy rendelkezett, hogy a horvát tartománygyűlés a magyar (illetve közös) főrendiházba két tagot küld saját tagjai közül, miközben az 1848 előtt a felsőházban tagsággal bíró horvátok tagsága is érintetlen maradt (37. §).³⁵ Ez tehát azt jelentette, hogy a *sabornak* joga volt saját tagjai közül akár nem főnemesi tagokat a budapesti főrendiházba küldeni, ami, mint láthatjuk, igen nagy számban meg is történt. A horvátoknak a fő-

34 A régi nemesi családba született eörményesi és karánsebesi Fiáth Ferenc (1815–1885) 1869-ben és 1871-ben már volt delegátus, mire 1874-ben bárói címet kapott, s már mint báró lett ismét tagja a delegációnak 1877-től, három éven keresztül. Az egyik legfontosabb evangélikus családhoz tartozó radványi és sajókazai Radvánszky Antal (1807–1882) 1869-ben még köznemesként, 1875-ös bárósítását követően 1879-ben már főnemesként volt delegátus. A horvát *sabor* küldötteként főrendiházi tag pallini Inkey Nándort (1829–1890; németes névalakja: Ferdinánd) 1871-ben a delegáció póttagjának, 1872-ben és a következő évben tagjának választották meg, majd 1875-ben magyar bárói címet kapott a királytól, s mint ilyen, 1880-ban ismét a delegáció tagja lett, hogy azután 1881 és 1883 között, 1885-ben és 1886-ban, valamint 1888-ban és 1889-ben még hét alkalommal gyarapítsa a főrangú póttagok számát. Szintén a *sabor* küldötteként volt a főrendiház tagja az a Bartol Benedikt Zmajić (1813–1888), aki a magyar forrásokban hol Smaic, hol Zmajic Bertalan-ként szerepelt. 1874-ben póttag, 1875-ben delegációs tag volt, majd 1876. április 25-én osztrák (!) bárói rangot kapott, s 1876. május 10-én már főnemesként lett újból a delegáció tagja, ahogy 1877-ben és 1887-ben is, ami további két (1878 és 1880) póttagsággal egészült ki. Az ismert birtokos nemesi család tagja, jobaházi Dóry Lajos (1824–1892) 1872-ben, 1873-ban és 1875-ben póttagként, 1874-ben, 1876 és 1879 között, valamint 1881 és 1888 között összesen 13-szor a delegáció tagjaként szerepelt, eleinte köznemesként, majd 1886-tól magyar báróként. Utolsóként, de egyáltalán nem utolsósorban kell itt említenünk a befolyásos Arad megyei nemesi családból származó világosvári Bohus Zsigmondot (1825–1917), aki 1887 és 1891 között a delegáció póttagja, 1892-től pedig 1912-ig folyamatosan (megszakítás nélkül 19 alkalommal) a delegáció tagja volt, 1895. június 25-től már báróként.

35 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavón-és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről. Törvénytár, 427. Vö. Cieger András: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In: *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra/Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Szerk. Fodor Pál et al. Bp.–Zagreb, 2015. (Magyar Történelmi Emléke. Értekezések) 412–413.

1. diagram. A delegáció főrendiházi tagjai közül a nem főnemesek száma választásonként

rendek által fenntartott egy delegátusi helyet³⁶ a korszak nagyobb részében, 32 éven át töltött be nem főnemes. (Annak érdekében, hogy abban az esetben is mindenképpen lehessen horvát főrendiházi delegátus, ha a megválasztott tag nem tudna részt venni a közösügyi bizottság munkájában, minden esetben választottak egy horvát póttagot is. Ebben a pozícióban összesen 13 éven keresztül találunk nem főnemes politikusokat.)

A harmadik csoportot azok a gazdasági szakemberek jelentették, akiket a főrendiház minden bizonnyal azért küldött a delegációba, hogy szakértelmükkel érdemben vehessenek részt annak – jelentős részben a közös minisztériumok költségvetésével kapcsolatos – tárgyalásaiban. Jellemzően a király által élethosszig kinevezett politikusokról volt itt szó, a korabeli gazdasági élet olyan ismert és elismert alakjairól, mint például Chorin Ferenc (1842–1925),³⁷ Lánchy Leó (1852–1921)³⁸ vagy a ma már kevésbé ismert Lukács Antal (1842–1909),³⁹ aki a Magyar Földhitelintézetben évtizedeken át dolgozva, az intézmény egyik vezetőjeként rendelkezett komoly szakértelemmel.

Érdeemes azt is megfigyelni, hogy időben előrehaladva – ha nem is egyenletesen – csökkent az arisztokrata túlsúly. Miközben a korszak elején (1881-ig) a főrendiházból nem jutott ötnél több nem főnemes a delegációba, sőt, 1870-ben és 1877-ben a főnemesek mellett csak 2-2 nem arisztokrata került be a főrendiházból a közösügyi bizottságba,⁴⁰ addig 1910-ben és 1912-ben már megegyezett a főnemesi és nem arisztokrata politikusok száma a delegációban (1. diagram).

36 Vö. Ress Imre: Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés. In: uő: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában.* Bp., 2004. 118.

37 1906-tól a korszak végéig folyamatosan tagja volt a delegációnak.

38 1910-tól a dualista korszak végéig folyamatosan tagja volt a delegációnak.

39 1885-ben, majd 1887 és 1904 között folyamatosan, összesen 19 évig volt delegátus.

40 1870-ben Bogovics Imre horvát küldött és Haynald Lajos kalocsai érsek, 1877-ben pedig Haynald mellett a konzervatív Szögyény-Marich László főkamarmester. Lásd még utóbbi rövid életrajzát Somogyi Éva tollából a *Nemzeti évfordulónk 2006* [Főszerk. Estók János. Bp., 2005.] című kiadvány 58. oldalán.

A főrendi delegátusok felekezeti viszonyai

A 19. századi formájára kialakult főrendiház tagságának többségét azok az arisztokrata családok alkották, amelyek jelentős arányban a katolikus Habsburg királyoknak köszönhetőek főnemesi rangjukat. Így nem meglepő, hogy a főrendiházban nagy többségben voltak a római katolikus vallású tagok abban az időszakban, amikor a felekezetiileg semlegesé váló polgári állam és a katolikus egyház között több alkalommal is konfliktusra került sor. A főrendiházban lévő katolikus dominancia olykor az egyházi érdekek harcos védelmezésében is megnyilvánult, amit bizonyít a felsőház politikai szereplése az 1883-as vagy különösen az 1894/95-ös egyházpolitikai viták során.

Ezek után egyáltalán nem tekinthető érdektelen adatnak, hogy a delegációba a főrendiház által megválasztott tagok és póttagok nagy többsége is római katolikus volt. Ha a csak valószínűsíthetően, de nem bizonyíthatóan római katolikus kilenc főt nem is számítjuk ide, akkor is a vizsgált politikusok háromnegyede (168 fő, 74,67%) tartozott ehhez a felekezethez. A hat görögkatolikkal együtt tehát a főrendi delegátusok 77–78%-a volt katolikus. Ezzel szemben a protestáns felekezetűek kisebbségébe 19 református, 15 evangélikus és egy unitárius személy (Ferencz József erdélyi unitárius püspök mint 1906-os póttag) tartozott, azaz a főrendi delegátusoknak együtt is kevesebb, mint hatoda (15,49%). A magyar parlament felsőházában már 1790/91-től helyet foglaló ortodox püspökök hagyományos jelenléte a delegációban is visszaköszönt, amennyiben a 234 főrendi delegátus kb. 5%-a, 12 fő tartozott a szerb vagy a román ortodox felekezethez. Ha a delegációba beválasztottakat a póttagok nélkül vizsgáljuk, még nagyobb katolikus fölényt tapasztalunk: az 1868 és 1917 között megválasztott összes főrendi delegátus esetében a választások 83%-a (765 alkalom) esett római katolikus vallású személyre.

Feltűnő adat ugyanakkor, hogy a második helyen az ortodoxok szerepelnek, a választások 8,58%-ával (79 alkalom), ami majdnem kétszerese a reformátusok választási sikereinek (40 alkalom). A görögkeletiek gyakori megválasztását több tényezővel magyarázhatjuk. Először is a már említett főrendiházi tradícióikkal: görögkeleti főpapok jóval régebb óta voltak részesei a magyar országgyűlés felsőházi tanácskozásainak, mint a protestáns felekezetek vezetői. E hagyományokra is támaszkodva, a magyarországi szerb pravoszláv egyház első számú vezetőjét az esetek többségében beválasztották a delegációba: 1880-tól haláláig German Anđelić karlócai metropolitát (1822–1888) kilenc alkalommal; utódát, Brankovics Györgyöt ([Georgije Branković] 1830–1907) pedig 1890-től 1904-ig 15 egymást követő alkalommal. 1906-ban már nem Branković lett a delegáció tagja (minden bizonnyal idős kora miatt), hanem a jóval fiatalabb Lukijan Bogdanović (1867–1913)⁴¹ budai püspök, aki azután 1908-ban Branković utóda lett a pátriárkai pozícióban is. Az új pátriárkát rejtélyes haláláig⁴² minden évben beválasztották a delegációba, összesen hat alkalommal.

41 Modern életrajzi összegzését lásd Goran Vasin: From Renaissance to a Precipice over the Ache. Patriarch Lukijan Bogdanović. *Istraživanja. Journal of Historical Researches* 33 (2022) 107–117.

42 Erre pl. Bogdanovics Lucian rejtélyes eltűnése és halála. *A gasteini tragédia. 8 Órai Ujság* 1929. december 8. 5.

Ezután már nem jutott újabb szerb pátriárka a delegációba, mivel a Lukács-kormány 1912. szeptemberben felfüggesztette a magyarországi szerb egyház autonómiáját, így nem kerülhetett sor újabb pátriárka megválasztására sem.⁴³ A szerb pátriárkák tehát 1880 és 1913 között szinte folyamatosan, mintegy hivatalból tagjai voltak a delegációnak, ami egyúttal arra is utal, hogy a magyarországi szerb nemzeti közösség delegációs képviselőt a rendi tradíciók életben tartásával, egyházi vezetők révén oldották meg. A görögkeleti delegátusok relatíve magas száma ezenfelül a román ortodox egyházi vezetők jelenlétével is magyarázható lenne, ám az ő beválasztásuk a közösügyi bizottságba alkalmoszerű volt.⁴⁴ Az ortodox vallású delegátusok viszonylag magas számának magyarázataként végezetül utalnunk kell a horvátországi politikusokra is. Mint említettük, a *sabor* a budapesti főrendiházba is delegált saját soraiból küldötteket, s az aktuális horvát belpolitikai viszonyok függvényében ezek akár a horvátországi szerbek közül is kikerülhettek, akik szintén a pravoszlávok számát növelték. Több szerb *sabor*-küldött nyerte el a főrendiház szavazatát a delegációs tagsághoz vagy póttagsághoz,⁴⁵ de közülük is kiemelkedik blackói Kuszevich Szvetozár ([Svetozar Kušević] 1823–1911), aki egymaga 23 alkalommal volt tagja a delegációnak 1881 és 1904 között, 1887-ben pedig póttaggá választották.

Bár a protestáns felekezetű főrendek viszonylag kevés alkalommal kerültek be a delegációba (40 református és 23 evangélikus tagság), közülük is többen valamely felekezeti tisztség birtokosai voltak, azaz részben felekezetük képviselőinek is tekinthetők a delegációban.

Id. Vay Miklós báró (1802–1894) sok fontos közéleti tisztsége mellett a Tiszán inneni református egyházkerület főgondnoka is volt, amikor a főrendiház 1867-ben az első delegáció tagjává választotta, ugyanakkor az ő esetében főnemesi származása volt a főrendiházi jogosultság alapja. A Duna melléki református egyházkerület főgondnoka volt Lónyay Menyhért (1822–1885) 1870-től, de főrendiházi tagságra 1871-ben szerzett grófi címe miatt volt ekkor jogosult, azaz amikor 1875-ben és 1876-ban a főrendiház a delegáció tagjává választotta a volt miniszterelnököt, nem feltétlenül magas egyházi tisztsége miatt esett rá a választás. Ezzel szemben az a Hegedűs Sándor (1847–1906), aki 30 éven át volt szabadelvű párti országgyűlési képviselő 1875-től, és 1899–1902 között kereskedelemügyi miniszterként működött Széll Kálmán kormányában, 1906. május 22-én kifejezetten a Dunán túli református egyházkerület főgondnokaként lett főrendiházi tag, és a főrendek abban az évben rögtön beválasztották a delegációba is.

Az evangélikusok felekezeti vezetői közül is többen tagjai voltak a delegációnak. Közülük elsőként draskóczi és laszkári Laszkary Gyula (1839–1912) említendő, aki 1895-től a Dunán inneni evangélikus egyházkerület felügyelőjeként volt főrend. 1897-től minden

43 Hogy más szerb püspököt sem választottak be, az a Szerbiával kiéleződő viszonyal is magyarázható.

44 A román görögkeleti főpapok közül egyedül Miron Romanul (1828–1898) jutott be a delegációba a főrendiházból, négy alkalommal (1875, 1878–1879 és 1889), jóllehet közel negyedszázadig (1874–1898) töltötte be az erdélyi román görögkeleti érseki pozíciót.

45 A Habsburg-rokonsággal is büszkélkedő podrinjei Nikolics Vladimir (1853–1933) 1906-ban volt a delegáció tagja. Đuro Dedovićot (1855–1914) 1911 és 1913 között háromszor választották be a delegációba, egyszer pedig póttagnak. (Az 1911-es *sabor*-választás miatt volt szükséges több alkalommal is szavazni a horvát küldöttekről.) Bogdan Medaković (1854–1930) 1917-ben lett póttag.

évben előbb a delegáció póttagjává, majd 1903-tól haláláig tagjává választották. Az ő esetében a 8+6 megválasztás tehát kifejezetten felekezeti tisztségéből következett. Mindhárom delegációs tagsága (1871–1873) idején országos evangélikus egyetemes felügyelő, tehát az evangélikus felekezet legmagasabb (világi) tisztségének birtokosa volt tótprónai és blatnicai Próny Gábor báró (1812–1875), aki azonban báróként volt tagja a parlament felsőházának. Szentmártoni Radó Kálmán (1844–1899) 1882-es első delegációs tagsága idején még Vas vármegye főispánjaként, de 1889-től már a Dunán túli evangélikus egyházkerület felügyelőjeként volt főrendiházi tag. Amikor tehát 1894 és 1896 között három alkalommal lett egymás után a delegáció tagja, már egyházi tisztsége állt főrendiházi tagsága háttérében. Hasonló volt radványi és sajkázai Radvánszky Antal (1807–1882) helyzete is: 1869-ben még mint Zólyom vármegye főispánja foglalhatott helyet a főrendiházban, s lett delegációs tag, 1875-ben kapott bárói címe után azonban örökös jogon volt a főrendiház tagja. Mindamellet 1873 és 1879 között a bányai evangélikus egyházkerület felügyelője is volt, majd 1879. szeptember 11-én az országos evangélikus egyetemes konvent megválasztotta országos egyetemes felügyelőnek.⁴⁶ Amikor tehát a főrendiház 1879. december 2-i ülésén másodszor is a delegáció tagjává választották, már a magyarországi evangélikusok első emberét tisztelték meg ezzel.

A magyarországi református és evangélikus egyház sajátos kettős vezetési struktúrája (püspökök mellett világi főgondnokok, illetve felügyelők) nem tette szükségessé, hogy püspökeiket válasszák a delegáció tagjává, jóllehet közülük többen 1885 után tagjai voltak a megreformált főrendiháznak. (Ferencz József unitárius püspököt viszont egy alkalommal, 1906-ban a delegáció póttagjává választották.) A kizárólag egyházi vezetésű katolikus egyház esetében azonban a római és görögkatolikus püspökök közül igen sokan személyesen lettek delegációs tagok. Tekintve hogy a görögkatolikus püspökök román, valamint ruszin hívek élén álltak, főrendiházi, illetve delegációs szereplésük közvetve az adott nemzetiség képviselését is jelentette. Jellemzőnek mondhatjuk, hogy a delegációnak csak püspöki rangú görögkatolikus tagja volt, világi egy sem. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a dualista korszakban hivatalban lévő munkácsi görögkatolikus püspököket 1912 előtt legalább delegációs póttagnak mindig megválasztották,⁴⁷ de egy ízben, 1877-ben az eperjesi görögkatolikus püspök (Tóth Miklós [1833–1882]) is tagja volt a delegációnak. A román görögkatolikus püspökök közül csak kettőt ért ez a megtiszteltetés: Ioan Olteanu (1839–1877) lugosi, majd nagyváradi püspökként volt a delegáció tagja (1872–1873 és 1877); Vasile Hossu (1866–1916) ugyancsak lugosi püspökként lett előbb póttag (1907), majd tag (1908 és 1910) a delegációban, hogy azután a főrendiház szamosújvári püspökként 1912-től egymás után háromszor válassza be a közösügyi bizottságba.

A római katolikus egyházfők delegációs szereplése nem csupán jelentékenyebb a többi felekezet vezetőinél, de ők egyenesen meghatározó részét alkották a közösügyi bizottságnak. Összesen 12 püspök volt tagja, és további kettő póttagja a testületnek. Jelenlétük

46 Az ág. hitv. evang. egyház örömnapja. *Protestáns Egyházi és Irodalmi Lapok* 22 (1879) 1182–1196.

47 Pankovics István (1820–1874) 1871-ben és 1874-ben, utóda, Pásztély Kovách János (1826–1891) 1881-ben volt a delegáció tagja, míg Firczak Gyulát (1836–1912) 1897-től nyolc éven át folyamatosan a delegáció póttagjává választotta a főrendiház.

állandó volt, hiszen egyedül 1912-ben nem volt katolikus püspök tagja a delegációnak, de több olyan év is volt (1875–1876, 1878, 1881–1893, 1906, 1907 és 1917), amikor egyszerre két római katolikus püspököt találunk a közösügyi bizottság tagjai között, 1879-ben pedig az abban az évben bíborossá kreált Haynald Lajos (1816–1891) kalocsai érsek mellett a tudós besztercebányai püspök Ipolyi Arnold (1823–1886) és Josip Mihalović (1814–1891) bíboros, zágrábi érsek is a delegáció tagja volt. Azonban nemcsak a római katolikus püspökök szinte állandó, markáns jelenléte az érdekes, hanem az is, hogy sok püspök igen hosszú ideig volt tagja a delegációnak. Haynald Lajos kalocsai érsek már az első évben, 1867-ben tagja lett a testületnek, és megszakítás nélkül összesen 22 évig az is maradt. Samassa József egri érsek (1828–1912) először 1875-ben, majd 1890-től 1904-ig (az 1893-as év kivételével) minden évben, összesen 15 alkalommal volt tagja a delegációnak. 14-szer választotta a főrendiház a delegáció tagjává Schlauch Lőrinc (1824–1902) szatmári, majd 1887-től nagyváradi püspököt, aki 1876-tól előbb csak minden páros évben vállalta el ezt a feladatot, hogy azután 1884-től 1893-ig folyamatosan tagja legyen a bizottságnak. A 12 római katolikus püspököt összesen 69-szer választotta a főrendiház a delegáció tagjává, és további 10 alkalommal póttaggá. (A 69 választás az összes delegációs tagság kb. 7,5%-a.) Bár voltak közöttük olyan püspökök is, akik főnemesként is tagjai voltak a főrendiháznak,⁴⁸ a korszakban a püspöki cím birtokosaiként tartották őket számon a tagok között, így a delegációba való megválasztásnál is joggal sorolhatók a főpapok közé.

Mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy a főrendiház összesen négy zsidó vallású tagot is megválasztott a delegáció tagjának, illetve póttagjának. Bár ez a mintegy 2%-os arány csekélynek mondható, a korszak egyházpolitikai vitáit, különösen a zsidó felekezet recepciójának főrendiházi ellenzését felidézve mégis figyelemre méltó jelenség. Közülük az első, Sváb Károly (1829–1911) éppen a főrendiházi reformot követően került be a delegációba. Az 1875-től tíz éven át a szabadelvű párt programjával a képviselőházban ülő politikus csongrádi zsidó családban született, és 1885-ben a király által élethosszig kinevezett első főrendek közé tartozott. A főrendiház 1886-ban és 1887-ben is a delegáció póttagjának választotta meg. Bár haláláig a zsidó felekezethez tartozott,⁴⁹ sőt, az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíj-Egylet elnökeként is részt vállalt felekezete közéletében,⁵⁰ megválasztásának fő okát mégsem zsidó vallásában kereshetjük, hanem inkább abban, hogy Tisza Kálmán bizalmi köréhez tartozott.⁵¹ Szintén póttaggá választották Ormódy Vilmos (1838–1932) biztosítási szakembert (1911-től egymás után négyszer).

48 A delegáció tagja volt közülük: körösszeghi és adorjáni Csáky Károly gróf (1852–1919) váci püspök 1906-ban és 1907-ben; hornburgi Hornig Károly báró (1840–1917) veszprémi püspök 1906 és 1908 között három alkalommal; sárvár-felsővidéki Széchényi Miklós gróf (1868–1923) pedig már nagyváradi püspökként 1911-ben.

49 Gyászjelentése szerint a Kerepesi úti temető izr[aelita], halottas házából vitték a családi sírboltba. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/582385#>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.)

50 Pl. *Magyarország tisztai cím- és névtára* 16 (1897) 888. vagy uo. 30 (1911) 712.

51 Ezt a kártyázó miniszterelnököt elvbarátai körében ábrázoló híres Ferraris Artúr-festmény (*A történelmi tarokkparti*) is alátámasztja, hiszen azon túl, hogy Sváb is ott ült az asztalnál, maga a kép is az ő tulajdonában volt. Jókai Mór: *A történelmi tarokkparti*. [1895.] <https://mek.oszk.hu/00800/00834/html/jokai56.htm>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.)

Az első zsidó vallású főrend, aki a delegáció tagja lett, a bankvezér Kornfeld Zsigmond (1852–1909) volt. Őt 1906-ban előbb a delegáció póttagjává, majd 1907-ben és 1908-ban a közösügyi bizottság tagjává választotta a főrendiház. Szintén a delegáció tagjának szavazta meg a főrendiház 1917-ben Ullmann Adolf bárót (1857–1925), a Magyar Általános Hitelbank elnökét.

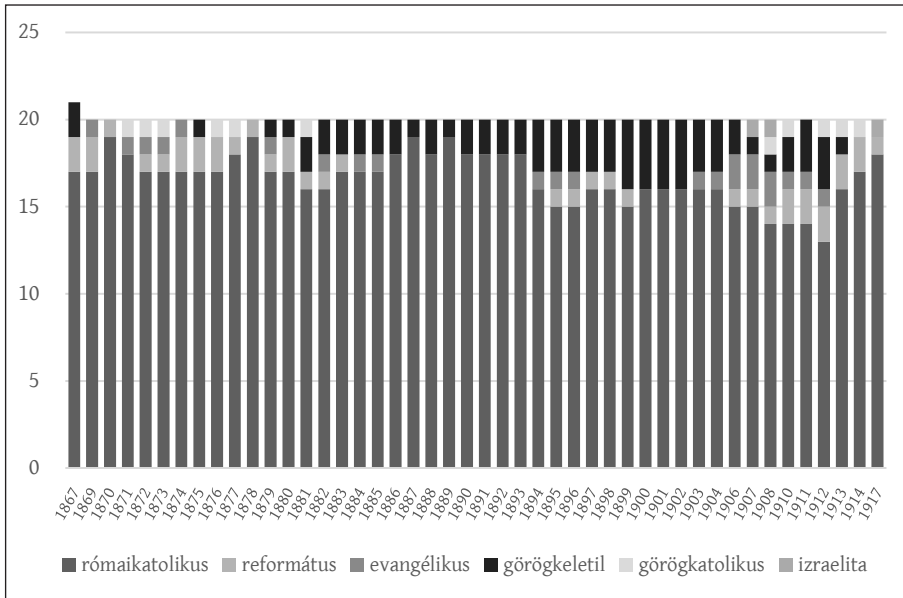
A fenti négy zsidó vallású főrenden kívül még jelentősebb volt néhány olyan személy delegációs szereplése, akik ugyan zsidó származásúak voltak, de a főrendiház már katolikusként vagy reformátusként szavazott nekik ilyen téren is bizalmat. Közülük is kiemelkedik báró Harkányi Frigyes (1826–1919), akinek már az apja, Harkányi [Koppely] Fülöp, a gazdag terménykereskedő katolizált. Az 1870-től (egy rövid megszakítással) negyedszázadon át kormánypárti országgyűlési képviselőként is komoly szerepet játszó Harkányi Frigyes 1867-ben nemesi, 1895-ben bárói címet kapott a királytól, s így 1895-től a főrendiház tagja lett. Már a következő évben a delegáció tagjának választották, ahol addig hosszú időn keresztül a képviselőház bizalmából tevékenykedett, majd innentől kezdve a Monarchia összeomlásáig minden alkalommal, összesen 18-szor megkapta ezt a bizalmat a főrendiháztól. Érdekességként megemlíthető, hogy 1917-ben ő volt az a főrend, akit a legidősebb korban választottak meg delegátusnak: ekkor, utolsó megválasztásakor egy hónap híján 91 éves volt.

Chorin Ferenc (1842–1925) nagyapja híres aradi rabbi volt, de ő már katolikusként lett a delegáció főrendi tagja. Harkányihoz képest az ő háta mögött nem állt annyira komoly delegációs múlt. Ebben talán az is közrejátszott, hogy bár ő is igen hosszú ideig volt tagja a képviselőháznak (1869-től egy megszakítással 1901-ig), de az első 15 évben ellenzéki politikusként. A magyar gyáripár érdekeinek hathatós képviselőjeként dolgozott, 1902-től a Gyáripárosok Országos Szövetsége alapító elnökeként. A főrendiház összesen kilenc alkalommal küldte a közösügyi bizottságba, amelynek 1906-tól a Monarchia felbomlásáig minden alkalommal tagja volt.

A magyar gazdasági élet harmadik tekintélyes, zsidó származású alakjaként a már gyerekként református hitre tért Lánczy Leót (1852–1921) kell említeni, aki 1893 és 1901 között kormánypárti képviselőként, majd 1905-től a király által élethosszig kinevezett főrendként munkálkodott, miközben elnökként, illetve vezérigazgatóként a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot vezette. Lánczyt a főrendiház 1910-től minden évben, összesen hat alkalommal küldte a delegációba.

A katolikusok fölénye az egész korszakban megmaradt, de 1906 után csökkent (a legalacsonyabb érték, 13, 1912-ben volt). A 2. diagram alapján megállapítható, hogy 1906 és 1913 között volt felekezeti értelemben a legszínesebb a főrendi delegátusok képe, hiszen ebben az időszakban nem volt olyan év, amelyben ne lett volna legalább négy különböző felekezet is képviselve soraikban. Sőt, 1908-ban mind a hat felekezet legalább egy taggal jelen volt a főrendi delegátusok között. Mindez talán az alapvetően katolikus hangúlyú főrendiház lassú modernizálódásának egyik kísérőjelensége lehetett.

A delegáció főrendiházi részének katolikus jellege mellett a többi felekezet közül csak az ortodoxok képvisellete volt többé-kevésbé állandónak mondható. Bár az első időszakban volt néhány olyan év (1869–1874, 1876–1878), amikor a delegációnak nem volt görög-

2. diagram. A főrendi delegátusok felekezete választásonként

keleti vallású főrendiházi tagja, de ezeket leszámítva a világháború koráig⁵² mindig volt ortodox főrendiházi delegátus, sőt, több alkalommal két, három vagy akár (1899 és 1902 között) négy is. Ennyire állandó jelenléttel semelyik másik felekezet sem büszkélkedhetett. Nem volt református főrendi tagja a delegációnak 1871-ben, 1884 és 1894 között, valamint 1900 és 1904 között sem, azaz összesen 17 évig. A többi felekezet esetében pedig a korszaknak csak kisebb részében találunk delegációs tagot, az evangélikusoknál 20-szor, a görögkatolikusoknál 11-szer, a zsidóknál pedig csak háromszor.

A főrendi delegátusok meghatározó alakjai

Miután a delegátus főrendekről általános megállapításokat tettünk, érdemes a statisztikai adatok mögé tekintve az egyes emberekre figyelni. Tanulmányom utolsó részében azokat a személyeket mutatom be röviden, akiket a főrendiház bizalma legtöbbször juttatott a közösügyi bizottságba.

Ha azt a főrendet keressük, aki nélkül a korszak nagyobb részében elképzelhetetlen volt a delegáció, nem egy előkelő arisztokratát vagy híres főpapot kell megneveznünk, hanem egy csekély vagyonú, általánosságban ismeretlen főnemest. Az Erdélyben született, de alapvetően északnyugat-magyarországi családból származó dezséri Rudnyánszky József bárót (1855–1933) alig 25 éves korában, 1880-ban választotta meg a delegáció póttagjává a főrendiház, hogy azután 1883-tól kezdve minden egyes delegációnak tagja

52 1914-ben és 1917-ben sem választott a főrendiház a delegációba görögkeleti vallású tagot.

legyen. Mivel sem komoly politikai szerepet nem játszott, sem az államigazgatásban nem töltött be igazán fontos pozíciót,⁵³ és fontosabb családi, rokonsági kapcsolatai sem voltak, igazán érdekes ez a 31-szeres tagság.

Úgy tűnik, az ügyvédi oklevelet szerzett fiatalember kifejezetten a főrendiházban tette hasznossá magát. Bárói származása folytán, nagykorúsításának köszönhetően már 1876 végén (apja halála után) tagja lett a főrendiháznak, és mint agilis fiatal, 1878-ban megválasztották jegyzőnek. Mivel elég kevés igazán aktív tagja volt a főrendiháznak, Rudnyánszky előtt komoly tér nyílt, amit jól kihasznál, és a jegyzőség mellett hasonló feladatokat vállalt több (pénzügyi és közjogi; mentelmi és gazdasági, felirati) bizottságban is. 1883-ban lett először tagja a delegációnak, és már a következő évben ott is jegyzőnek választották. Jegyzőként, szakértőként szerzett szaktudásával nem csupán hasznossá, de egyenesen nélkülözhetetlenné tette magát, amit az is mutat, hogy bár az 1885. évi főrendiházi reform után kellő földbirtok hiányában nem maradhatott volna tagja a háznak, ő is egyike lett annak a legfeljebb 50 régi tagnak, akiket a ház továbbra is élethosszig tartó tagsággal ruházott fel.⁵⁴

Saját emlékei szerint a reform előkészítésében is komoly szerepet játszott,⁵⁵ és az ő nevéhez fűződött a megreformált főrendiház házszabályának kidolgozása, amiért 1885 karácsonyán egy aranytollat kapott ajándékba a főrendektől. Rudnyánszky előbb tehát a főrendiház jegyzője volt 1883 és 1907 között 24 évig, majd 1907-ben háznaggyá választották, és ezt a pozíciót – legalábbis saját értelmezése szerint – egészen 1927-ig, a felsőház megalkotásáig betöltötte. A főrendiház működtetésének olyan kulcsfigurájával van tehát dolgunk, aki jogi és gyakorlati szaktudásával valóban nélkülözhetetlenné tette magát. Mindez delegációs működésén is látszik, mivel 1884 és 1904 között (néhány év kihagyással⁵⁶) a delegáció három jegyzője közül mindig ő volt az egyik, vagyis szaktudására ott is igényt tartottak.

Harminc alkalommal volt a delegáció tagja a főrendiház bizalmából zichi és vasonkeői Zichy Ágoston gróf (1852–1925). Az aulikus katolikus arisztokrácia jó birodalmi kapcsolatokkal rendelkező, a közéleti szerepeket is szívesen vállaló családjába született gróf jogi végzettséget szerezve testvérel, gróf Zichy József volt miniszterrel komoly utazásokat

53 Szerény anyagi helyzetére enged következtetni, hogy már 17 évesen, 1872-ben állást vállalt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. 1881-ig tartó karrierje a miniszteri titkári pozíció eléréséig tartott, ami ugyan a kapcsolati tőke szempontjából fontos állás lehetett, ám a fiatalember ekkor sem tartozott a vezetők közé. 1881 és 1888 között a MÁV-nál dolgozott, előbb felügyelőként, majd 1886-tól vezértitkárként. Egy átlagos polgári ifjú számára szép karrier, de messze nem indokolja, hogy mindeközben valaki a delegáció tagja is legyen. Már többszörös delegátusként nevezte ki a király 1888-ban a vallás- és tanulmányi alakok felügyelőjévé, illetve az azok kezelését ellenőrző ideiglenes bizottság előadójává, aminél komolyabb államigazgatási pozíciót később sem szerzett.

54 Ezt a főrendiházi reformról szóló 1885. évi VII. tc. 25. §-a tette lehetővé. Vö. Tóth-Barbalics Veronika: A magyar főrendiház választott tagjai. *Századok* 151 (2017) 311–354.

55 „Négyen dolgoztunk a reformon, még pedig: Tisza Kálmán miniszterelnök, Sennyey Pál országbíró, idősebb Andrássy Gyula gróf és én, aki az előadó voltam.” Fodor Tibor: Rudnyánszky József báró: ötven évig volt főrend, és huszonkét éven át, – a mai napig a főrendiház háznagya. *Magyar Hirlap* 1927. február 1. 3.

56 1894-ben és 1895-ben nem őt választották meg a delegáció főrendiházi jegyzőjének, aminek talán az lehetett az oka, hogy az egyházpolitikai vitában a kormány ellen foglalt állást. Ugyanakkor 1917-ben, az utolsó bizonyult delegációban is betöltötte ezt a posztot.

tett Ázsiában, majd fél évet töltött Amerikában. Hazatérve, 1878-tól kormánypárti országgyűlési képviselőként működött, majd 1883 és 1892 között fiumei kormányzó lett. 1884-től a korszak végéig folyamatosan (1892 kivételével) volt tagja a delegációnak főrendiházi küldöttként, s ott a tengerészeti albizottságban játszott fontosabb szerepet, nyilván az utazásai során, illetve fiumei kormányzóként megszerzett tapasztalatait hasznosítva. 1904-ben a delegáció háznagya volt, 1910-től pedig hol alelnökként, hol elnökként (1910, 1912, 1914) tevékenykedett. 1911 és 1918 között főudvarnagyként érte el közéleti karrierje csúcsát.

A főrendek közül egyaránt 25 alkalommal lett a delegáció tagja a liberális arisztokrácia főrendiházi vezéralakja, csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy Aladár gróf (1827–1903), illetve a konzervatív főnemesek ifjabb nemzedékébe tartozó temerini Szécsen Antal gróf (1819–1896). Andrassy – az aktuális miniszterelnök öccseként – már 1867-ben póttag lett, majd 1875 kivételével 1871 és 1896 között mindig tagja volt a delegációnak, sőt, annak elnöke (1893, 1895) és alelnöke (1894, 1896) is. Nem csupán földbirtokosként és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alelnökeként volt fontos szereplője a gazdasági életnek, hanem a legnagyobb hazai bank, a Magyar Általános Hitelbank igazgatótanácsának elnökeként is. Az udvari elismerések sem hiányoztak, ugyanis 1895-től haláláig a főkamarmester posztot töltötte be, és 1896-ban megkapta a Habsburg-család legmagasabb kitüntetését, az Aranygyapjas-rendet is.

Szécsen Antal szinte csak abban hasonlított Andrassyra, hogy 1887-től ő is aranygyapjas volt, ám ő a század közepének konzervatív vezetői közé tartozott.⁵⁷ Az 1860-as októberi diploma egyik kidolgozójaként tárca nélküli miniszterséget vállalt gróf Bernhard Rechberg birodalmi kormányában, de a februári pátenssel már nem értett egyet. A ki egyezéssel kiszorult a politikai élet első vonalából, de a főrendiháznak aktív tagja maradt,⁵⁸ aminek minden bizonnyal döntő szerepe volt abban, hogy 1867-től haláláig néhány év kivételével (1874–1876 és 1885) mindig a delegáció tagjává választották. Sokat olvasó, művelt főúrként irodalmi esszéket és történeti írásokat is publikált. 1889-től a Magyar Történelmi Társulat elnöki tisztét is ellátta, ugyanakkor erről a pozícióról – jellemző a Metternich iránti tiszteletét soha nem titkoló konzervatív arisztokratára – 1894-ben lemondott, ezzel tiltakozva a számára elfogadhatatlan Kossuth-gyász ellen.

Andrassy Aladár és Szécsen Antal, a 19. századi magyar arisztokrácia liberális és konzervatív árnyalatának vezető személyiségei tehát egyaránt a főrendi delegátusok kiemelkedő jelentőségű alakjai voltak.

Huszonhárom alkalommal lett tagja a delegációnak a főrendiházban helyet foglaló – már említett – horvátországi politikus, az udvarhű és pragmatizmusból a dualista rendet elfogadó szerb Svetozar Kušević (1823–1911). A nagyhorvát nacionalizmust elutasító politikust a főrendiház 1881 és 1904 között egy kivétellel (1887-ben póttag volt) mindig

57 Ahogy Thallóczy Lajos írta róla nagyszabású nekrológiájában: „Az akkori liberális elv ellenében a nem sterilis, de alkotni tudó s mégis conservatív irányt akarta diadalra juttatni.” Thallóczy Lajos: Gróf Szécsen Antal. I–III. *Századok* 35 (1901) II. 386.

58 „... ritka főrendiházi tag vala, »unus ex antiqua schola«, a ki komolyan vette hivatását, mindig nézetet vallott.” Thallóczy: Gróf Szécsen Antal, III. 485.

a delegáció tagjává választotta, ami abból a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy így ő töltötte be két évtizeden át az egyetlen, Horvátországnak járó helyet. Ennek háttere további vizsgálatokat igényel, de Kušević kiemelt szerepe minden bizonnyal a horvát nacionalizmus ellenében a horvátországi szerbeket előtérbe helyező bán, gróf Khuen-Héderváry Károly politikai akarásával hozható összefüggésbe.

A főrendiház 22–22 alkalommal juttatta a delegációba Pallavicini Ede örgrófot (1845–1914) és Haynald Lajos (1816–1891) érseket. Az olasz eredetű arisztokrata Pallavicini család sarja számos gazdasági vállalkozás vezetőségében szerepet vállalt, amelyek közül minden bizonnyal a Magyar Általános Hitelbank igazgatósága volt a legfontosabb. Sokat tett a vasúti mellékvonalak kiépítéséért is. 1890-től alelnöke, 1900-tól elnöke volt a Dunántúli Közművelődési Egyesületnek.⁵⁹ Fiatalon vállalt néhány szereplését (1872-ben és 1873-ban póttag, 1874-ben tag és rögtön a delegáció egyik jegyzője) 1887-től folyamatosan delegációs tagság követte egészen 1910-ig (1888-ban csak póttag volt).

Míg Pallavicini inkább a modern gazdasági életben mozgott otthonosan, addig a liberális és hazafias főpapként nagy népszerűséget szerzett Haynald a 19. századi magyar katolikus egyház legnagyobb alakja volt.⁶⁰ Mivel apja a Forgách grófok alkalmazottja volt, már kisgyerekként megismerhette az arisztokrata életvitelt és műveltséget, hogy azután maga is kora egyik legműveltebb, számtalan nyelven beszélő főpapi arisztokratája legyen. A bécsi akarattal az 1860-as évek elején erdélyi püspökként szembeszálló és lemondásra kényszerített Haynald a nemzeti ügy bajnokának számított, így az 1867-es fordulat azonnal a kalocsai érseki székre repítette. Az 1869/70-es I. vatikáni zsinaton az ellenzéki kisebbség egyik vezetőjeként nemzetközi ismertséget szerzett. A művészetek és vezető művészek (Liszt, Munkácsy) barátjaként élénk társasági életet élt. A kormányt alapvetően támogatta, egyetértve Tisza Kálmán és Trefort Ágoston konfliktusokat kerülő egyházpolitikájával.

A delegációnak kezdettől fogva, megszakítás nélkül tagja volt, sőt, az 1880-as években vezetőjeként tevékenykedett. A kialakult szokásoknak megfelelően páros években képviselő adta a magyar delegáció elnökét és főrend az alelnökét, míg páratlan évben ez megfordult. Ennek megfelelően Haynald a magyar delegáció elnöke volt 1879-ben, 1881/82-ben, 1883-ban, 1885-ben és 1887-ben; alelnöke pedig 1880-ban, 1882-ben, 1884-ben és 1886-ban. A több nyelven is kiváló szónok a botanika iránt is komolyan érdeklődött. 1879-ben megkapta a bíbort. Európai elismertségű, a hazai liberális közvélemény által kedvelt főpapként kiválóan megfelelt a delegáció vezetésével szemben támasztott elvárásoknak.

Nincs terem részletesebben bemutatni azokat a főrendeket, akik szintén sokszor, de 20-nál kevesebb alkalommal lettek a delegáció tagjai, ezért főbb adataikat a 2. táblázatban foglaltam össze.

59 Vö. Ifj. Bertényi Iván: Széll Kálmán és a Dunántúli Közművelődési Egyesület. In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Bp., 2012. 37–63.

60 Adriányi Gábor véleményét idézi Lakatos Andor Ludwig Haynald lexikoncikkje. In: *Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918*. Bd. I. Hrsg. Rupert Klieber. Berlin, 2020. 327.

2. táblázat: A 10-nél többször, de 20-nál kevesebbszer a delegációba választott főrendek

Főrendházi tagság + póttagság száma	Név	Születés és halálozás éve	Delegációs tagság, ill. póttagság (P) éve
19+5	világosvári Bohus Zsigmond (1895-től báró)	1825–1917	1887–1891 (mind P), 1892–1908, 1910–1912
19+1	buzini Keglevich István gróf	1840–1905	1872–1874, 1881–1883, 1889, 1892 (P), 1893–1904
19+0	id. monyorókeréki és monoszlói Erdődy István gróf	1813–1896	1871, 1875–1877, 1879–1893
19+0	vizmai Lukács Antal	1842–1909	1885, 1887–1904
19+0	muraszombati és széchyszigeti Szápáry Géza gróf	1828–1898	1870–1871, 1879, 1882–1897
18+1	cziráki és dénesfalvi Czirák Antal gróf	1850–1930	1892 (P), 1893–1895, 1899–1908, 1910–1914, 1917
18+0	(1867-től taktaharkányi) Harkányi Frigyes (1895-től báró)	1826–1919	1896–1908, 1910–1914, 1917
18+0	zichi és vázsonykeői Zichy Ferenc Szerafin gróf	1811–1900	1869–1873, 1880–1892
16+3	ifj. kapióriai Wodianer Albert	1834–1913	1888–1903
15+0	Georgije Branković	1830–1907	1890–1904
15+0	gesztőczi Samassa József	1828–1912	1875, 1890–1892, 1894–1904
15+0	zichi és vázsonykeői Zichy Henrik gróf	1812–1892	1870–1871, 1875, 1879–1881, 1883–1891
14+2	Iosif Gall	1839–1912	1892–1893 (P), 1894–1904 és 1910–1912
14+1	galántai Esterházy Miklós herceg	1869–1920	1900–1904, 1906–1908, 1910–1911, 1911 (P), 1912–1914, 1917
14+0	Schlauch Lőrinc	1824–1902	1876, 1878, 1880, 1882, 1884–1893
13+4	nagyapponyi Apponyi Lajos gróf	1849–1909	1888–1891 (mind P), 1892–1904
13+3	jobaházi Dőry Lajos (1886-től magyar báró)	1824–1892	1872–1873 (P), 1874, 1875 (P), 1876–1879, 1881–1888
13+1	németújvári Batthyány Lajos gróf	1860–1951	1884 (P), 1885–1896, 1917
11+0	csíkszentkirályi és krasznahorkai id. Andrássy Gyula gróf	1823–1890	1879–1889
11+0	zichi és vázsonykeői Zichy Nándor gróf	1829–1911	1872–1874, 1878, 1890–1896
10+0	muraszombati és széchyszigeti, szápári Szápáry Antal gróf	1802–1883	1867, 1869–1873, 1875–1878

Nem különösebben meglepő módon a magyar delegáció tisztségviselői között szép számban találunk olyan főrendeket, akiket sokszor beválasztottak a közösügyi bizottság tagjai közé: a 2. táblázatban szereplők közül a magyar delegáció elnöke volt gróf Zichy Ferenc (1889-ben és 1891-ben, továbbá alelnök 1890-ben); alelnöke gróf Szápáry Géza (1892-ben); a főrendeknek mindig jár egyik jegyzői poszt birtokosa volt 1894-ben és 1895-ben gróf Cziráky Antal. Ennél is nagyobb, szinte kizárólagos a dominanciája a hosszabb ideig delegációs tagoknak a háznagyi tisztség betöltői között. Báró Wodianer Albert 1877-től 1903-ig összesen 25 alkalommal töltötte be ezt a pozíciót, eleinte a képviselőház, majd 1888-tól a főrendiház által megválasztott delegátusként. (Vagyis mind a 16 alkalommal, amikor a főrendiház beválasztotta a delegációba, ott megválasztották háznaggyá.) A gyakori delegációs tagok közül gróf Szápáry Antal is többször (1872/73, 1875 és 1878) volt háznagy, 1887-ben pedig báró Harkányi Frigyes viselte ezt a pozíciót (azaz éppen abban az évben, amikor Wodianer nem volt tagja a delegációnak).

A nemzetiségi háttérű főrendek között ketten is hosszú időn át kapták meg újra és újra társaik bizalmát a delegációs választások során: a szerb Georgije Branković pátriárka 15-ször, a román Iosif Gall 14-szer (és még kétszer póttagként). Kevésbé meglepő, hogy a volt közös külügyminiszter gróf Andrássy Gyulát, a dualista korszak ünnepezt politikusát haláláig minden évben megválasztották. A főrendiházban mindig gyenge ellenzéknek tett gesztusként is értékelhetjük, hogy a Katolikus Néppárt alapító vezérét, gróf Zichy Nándort is ugyanígy 11 alkalommal küldte a főrendiház a delegációba, a párt megalapítása után is.

Talán a gazdasági és pénzügyi szakkérdésekhez valóban értő főrendek alacsony számával magyarázható, hogy az efféle szakértelemmel bíró személyek igen sokszor voltak tagjai az elsőrendűen a közös minisztériumok költségvetésének megszavazására hivatott delegációnak. Lukács Antal 19, Harkányi Frigyes báró 18, Wodianer Albert báró 16+3, de akár Pallavicini Ede őrgróf 22+3 megválasztása legalábbis arra utal, hogy a feladatra a kevés alkalmas főrendet lehetőleg mindig beválasztották.

A főrendiházi delegátusok jelentősége

Miközben a kortársak elégedetlenek voltak a delegáció intézményének politikai súlyával, az utókor szaktörténészei pedig hangsúlyozzák, hogy a magyar önállóság biztosítása érdekében kialakított formák nem tették lehetővé, hogy a delegációk a közös minisztériumok tevékenységének érdemi ellenőrzői legyenek, a delegáció tagjainak jelentős része felkészült, művelt, befolyásos, tekintélyes politikus volt. Ha csupán a tanulmányomban vizsgált főrendi delegátusokat nézzük, volt közöttük öt korábbi miniszterelnök (Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, Szlávy József, Wenckheim Béla és Szápáry Gyula), rajtuk kívül további hat volt miniszter (Berzeviczy Albert, Festetics György, Hegedüs Sándor, Jósika Samu, Roszner Ervin és Széchényi Manó). Mondhatnánk erre, hogy a delegáció a már pályájuk zenitjén túljutott politikusok gyülekezőhelye volt, ám ennek ellentmond, hogy a (fiatalabb) delegátus főrendek között találunk több olyat, akiből később lett miniszter-

elnök (Khuen-Héderváry Károly, Esterházy Móric és Hadik János) vagy miniszter (Apponyi Albert, Csáky Albin, Festetics Andor, Ráday Gedeon, Rajner Pál, Széchényi Pál, Tisza Lajos és Windischgraetz Lajos).

Kétségtelen, hogy a delegáció előkelő testület volt, és ahhoz, hogy valaki tagja lehessen, az esetek nagyobb részében valamilyen személyes kiválóságra volt szükség, legyen az politikai tehetség, gazdasági vagy más jellegű szakértelem. Persze, a főrendi delegátusok esetében az előkelő származás és a jó rokoni kapcsolatok sem hiányoztak általában, de ez jórészt már a főrendiházi tagságból is következett. Akármennyire is cél volt a magyar delegáció tagságának összeállításánál, hogy a kormányhoz és a Monarchiához lojális tagokkal töltsék fel, akik nem fognak komolyabb gondokat okozni a közös minisztériumok számára, azt a főrendiházi delegátusok vizsgálata alapján is ki lehet jelteni, hogy a delegáció nem csupán értéktelen „mamelukok” testülete volt. A főrendi delegátusok a Monarchia Magyarországnak politikai, társadalmi és sok tekintetben szellemi elitjéhez tartoztak, és így önálló vizsgálatra érdemesek.

SZOCIALIZÁCIÓ AZ ARISZTOKRATA CSALÁDOKBAN

GYÁNI GÁBOR

SOCIALIZATION IN THE ARISTOCRATIC FAMILIES

The aristocracy made up a good part of both the political elite and the personnel of the joint governmental offices in the Austro-Hungarian Monarchy after 1867. What kind of training enabled them to assume such dominance? The Hungarian aristocracy was traditionally multilingual, and Hungarian was not necessarily their first language; German, French and sometimes English was taught them already in infancy. Both boys and girls received primary schooling in the family castle, but secondary education was the privilege of boys, who thereafter generally obtained a degree in law or were trained as officers. Great emphasis was laid on the early consolidation of a moral ethos, as well as physical training and sportsmanship. Parent-child relationship was cold, distant and devoid of emotions. It was through such a socialization process that the aristocracy internalized the consciousness of social superiority and a natural calling for the leadership of society.

Keywords: aristocracy, socialization, education, dualism

Somogyi Éva a közös külügyminisztériumi hivatalnokokról írt monográfiájában bő teret szentelt a szakképzettség és a műveltség témakörének. Az államélet fokozódó bürokratizálódása elengedhetetlenné tette a korban egyes képzési standardok felállítását és megkövetelését mindazoktól, akik állami szolgálatba léptek. 1851-ben előírták a Habsburg Monarchiában, hogy aki a külügyminisztériumban kíván elhelyezkedni, az rendelkezzen megfelelő képzettséggel. Ennek megfelelően az illetőnek a három államvizsga abszolválása után jogi doktorátust kellett szereznie a Monarchia valamelyik egyetemén, hogy ezt követően diplomatavizsgát tehessen. A kiegyezés után tovább pontosították a diplomata-, illetve a konzuli vizsga rendjét, amely minden ilyen alkalmazás szigorú feltételét képezte.¹

A külügyminisztérium alkalmazottainak mindig is tekintélyes hányada került ki magyar származásúakból, több mint felük – a dualizmus egész időszakában – arisztokrata vagy olyasvalaki volt, aki szolgálata jutalmaként idővel arisztokratává lett, polgárok itt

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914.* Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 129.

alig fordultak elő.² Mindez önmagában is felveti azt a kérdést, hogy mi módon felelhettek meg a magyarországi arisztokrata férfiak ezeknek az elvárásoknak, ha politikai és kivált diplomata karrierre vágytak. A kérdést megválaszolandó beható vizsgálat tárgyává kell tennünk az arisztokrácia szocializációs gyakorlatát, hogy kiderüljön: milyen fokú volt az arisztokrata férfiak iskolázottsága és nyelvtudása, főként a német és a francia nyelv beszéd szintje és olajozott elsajátítása, amely szintén követelmény volt a közös kormány-szervek kötelékében hivatásukat teljesítőik számára.³ Ha már ez okból sort kerítünk az arisztokrácia iskolázási és művelődési szocializációs gyakorlatának a vizsgálatára, nem tekinthetünk el a téma teljes körű kiaknázásától, ami azt követeli, hogy ne csak a fiúk, de az arisztokrata lányok nevelésének (képzésének) a problémáját is megvilágítsuk. Ezzel tiszta képet nyerhetünk arról, hogy milyen nevelődési folyamaton esett át kora gyermekkorától az arisztokrata csemete, akár lánynak, akár fiúnak született.

Vizsgálódásunkban a 19. század derekától a Horthy-kor végéig tartó nagyjából egy évszázad során kísérik figyelemmel a kérdést úgy, hogy a honi arisztokrácia e téren követett gyakorlatát örökítjük meg.

Az anyanyelv kérdése

A magyar(országi) arisztokrácia körében anyanyelvi minőségben korántsem élvezett elsőbbséget a magyar. A 19. század derekát megelőzően, tehát a rendi időkben az arisztokrata családokba született gyermekek – főként a lányok – anyanyelve többnyire a német és a francia volt, amit ráadásul nem is a szüleiktől, hanem a külföldről ideszereződő nevelőnőktől sajátítottak el.⁴ A század második felében, kivált a dualizmus időszakában már tagadhatatlan az arisztokraták „magyarosodása”, amin az értendő, hogy mind többen sajátították el közülük a magyart anyanyelvként, két, olykor három idegen nyelv párhuzamos megtanulása mellett. Az arisztokrácia ezzel is idomult nemzetállami környezetéhez, melynek elitjeként lépett fel az élet majd minden területén. Az 1846-ban született gróf Apponyi Albert kivételesnek érezhette, hogy magyar anyanyelvűnek nevelték a szülei, amit külön meg is indokol az emlékirataiban.

„Tanításom odáig [1857-ig, amikor bekerült a jezsuiták kalksburgi intézetébe] egészen magyar nyelven folyt, magyar nevelővel, dacára annak, hogy családom különböző körülmények folytán, egész gyerekkoromon át, Magyarországon kívül tartózkodott, ahová csak rövid látogatásokra mentünk időnkint. A magyar nyelv volt az első, amelyet beszéltem és ez az akkori magyar arisztokrácia körében kivételszámra ment.”⁵

2 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 113.

3 „A nyolcórás [írásbeli diplomavizsgán...] német és francia nyelven kellett egy-egy témát kidolgozni.” Uo. 131.

4 Virág Irén: *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Eger, 2013.

5 Dr. gróf Apponyi Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben*. Bp., 1922. [2., átnézett kiad.] 9.

Ennek okát Apponyi abban látta, hogy az apja – gróf Széchenyi Istvántól vagy gróf Batthyány Lajostól eltérően, akik törték a magyar nyelvet – megyei politikusként kezdte a pályafutását, és ezért „nemcsak tökéletesen bírta, de nagyon szépen beszélte nyelvünket”; sőt „anyám is tűrhetőleg tudott magyarul”.⁶ Ezzel együtt is a Habsburg-hű gróf Apponyi György élete nagy részében éppenséggel a bécsi kancellárián dolgozott, és 1849 után aktívan kivette a részét a neoabszolutizmus elnyomó apparátusának működtetéséből. Tény azonban, hogy úgy akarta: gyermekei „nevelésének gerince a magyarul tudás legyen, különösen nálam, a fiúnál”.⁷ Kisértetiesen hasonlított ehhez az 1849-ben született gróf Zichy Géza esete is, aki a magyart sajátította el elsőként, mondhatni ez volt az anyanyelve mellett, hogy kisgyerekként franciául és németül is megtanult.⁸

Ugyanakkor a közel félszáz évvel később született Andrassy Katinka, a későbbi Károlyi Mihályné anyanyelve nem a magyar, mint ahogy azt joggal elvárnánk: „Először angolul tanultam meg. Angol nevelőnőmet Miss Hillnek hívták. Magyarul nem tudtam.” Igaz – fízi hozzá Károlyné – a rokonok emiatt bíralták is az anyját, az egyébként magyar arisztokrata származású Zichy Eleonórárt.⁹ Katinka kezdeti egynyelvűsége meglehetősen kivételesnek számított ekkoriban, mert az arisztokrata gyermekeket a 19. század végén rendszerint párhuzamosan egynél több nyelvre tanították, közte magyarra is. Feltehetően így volt ez Andrassy Katinka későbbi férje, Károlyi Mihály esetében is, aki annyit jegyez meg csupán, hogy: „A kastély tele volt különféle nevelőkkel és nevelőnőkkel. Először egy francia abbé taníttatott, később egy magyar pap.”¹⁰

Az 1898-ban született Odescalchi Eugénie hercegnő nem szól ugyan arról, hogy ténylegesen mi volt az anyanyelve, de korai otthoni „iskolai” képzése éppenséggel nem magyar nyelven folyt. „Sokáig együtt tanultunk a francia és német nevelőnőnkkel – nyilvános iskolába az arisztokrata családok gyermekei akkor még nem jártak –, de később Károly [Eugénie fivére] magyar tanárt kapott nevelőnek.”¹¹ Ám még ott is, ahol a magyarnak anyanyelvként való elsajátíttatása kiemelt jelentőséget nyert, mint történt a Vécsey család szatmári ágából származó báró Vécsey József és Dessewffy Blanka grófnő családjában, nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek (a francia, a német, az angol vagy az olasz) elsajátítására a 19. század végén.¹² S jóllehet az arisztokrácia birtokainak nagy része részben vagy teljesen nemzetiségek lakta vidékeken feküdt, és az ottani kastélyaikban éltek az életüket, ennek ellenére eszük ágában sem volt megtanulni a nemzeti kisebbségek (a saját alattvalóik) nyelvét. Sőt, a gyermekeiket is óvták ettől.

6 Dr. gróf Apponyi Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben*. Bp., 1922. [2., átnézett kiad.] 9.

7 Uo.

8 Zichy Géza: *Emlékeim*. I–II. Bp., 1912–1913. I. 66–72.

9 Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Bp., 1967. 16.

10 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. [Ford. Litván György.] Bp., 1977. 26.

11 Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Bp., 1987. 29.

12 Zsoldos Ildikó: Neveltetés és oktatói tevékenység a szatmári Vécseyeknél. In: *Műveltség és társadalmi szerepek. Arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2014. (Speculum Historiæ Debreceniense 18) 559–560. Ugyanerre lásd még Apponyi: *Ötven év*, 9–10.; *Levelek az Andrassy-házból (1864–1869). Egy angol nevelőnő levelei*. S. a. r., bev. Cieger András. Bp., 2007.

A magyar anyanyelvűség, továbbá az egynél rendszerint több, legalább két-három idegen nyelv elsajátíttatása különösen ott magától értetődő, ahol a szülők valamelyike külföldről származott Magyarországra. Ez egyáltalán nem volt ritka a korabeli magyar arisztokrata családokban. Az otthoni nyelvhasználat ugyanakkor nem feltétlenül kedvezett a gyermekek magyar anyanyelvűségének. A 19. század nagy részében a szülők és a felnőttek egymás közt rendszerint idegen nyelven (nyelveken) érintkeztek, és nemegyszer a kiskorú gyermekekkel is így társalogtak, akik ennek folytán nem mindig a magyart tanulták meg elsőként. Fontos volt tehát, hogy mi a házi nyelv, mi a családban beszélt nyelv, különösképpen az, hogy milyen nyelven érintkeztek a szülők a gyermekekkel. A 20. században aztán az otthoni nyelv szerepét többnyire már a magyar töltötte be, kivált ott, ahol a család nagyobb részét (vagy kizárólagosan) Magyarországon élt.¹³

Az anyanyelvnek és az idegen nyelvekben való jártasságnak önmagán is túlmutató jelentősége van. A modern nemzeti tudat kognitív és emocionális alapja a nemzeti identitás, amely az etnicitás révén szoros, sőt a legszorosabb szálakkal épp a nyelvhez és a kultúrához kötődik. Innen szemlélve sok mindent megérthetünk a jellegzetes arisztokrata érzület, attitűd és identitás természetéről, amely nem feltétlenül és nem mindig vágott egybe a modern nemzetállamok polgárainak megszokott öntudatával és csoportidentitásával. Időnként még így is akadtak nacionalista arisztokraták, de inkább a kivételek sorát gyarapítva. Ennek csak látszólag mond ellent az a közismert magyar történelmi fejlemény, hogy a nemzeti ébredés korai, reformkori vagy század közepi szószólói között nagy számban találni arisztokratákat. Ők vagy már átestek az úgymond „nemzeti nevelésen”, vagy időközben váltak a nemzeti tartalmú szocializáció lelkes híveivé. Mindamellett az arisztokrácia önnön nemzetek feletti, mondhatni kozmopolita habitusával, ezt példázó kulturális és mentális képességeivel és hajlandóságával többnyire tartózkodott a túlzott és feltétlen nemzeti identifikálódástól. Bár közülük némelyek alkalomadtán olyan politikai és közéleti szerepeket töltöttek be, amelyek a nemzetállam intézményi rendjében kínáltak számukra (is), mások inkább a szupranacionális birodalmi államgépezetben mozogtak otthonosan. Az arisztokrácia nyelvi-kulturális alapokon nyugvó egyéni és csoportidentitásának a kérdését tekintve éppúgy komoly súlya van tehát a magyarhoz mint anyanyelvhez való viszonyuknak, mint az idegen nyelvekben (világnyelvekben) való jártasság számukra természetes adottságának. Más kérdés persze, hogy milyen szintű idegen nyelv-tudást sajátítottak el az arisztokraták, kivált ha döntően Magyarországon éltek. Erről keveset tudunk, de feltételezhető, hogy nem birtokolták anyanyelvi szinten az illető idegen nyelvet (vagy nyelveket).¹⁴

13 Magdolna Rébay: Learning Languages among Aristocrats in Hungary (1867–1918). *Espacio, Tiempo y Educación* 8 (2021) Nr. 2. 199., 203. A szülők és a gyermekek egymás közti érintkezésében használt nyelv fontosságához – gróf Széchenyi István példája kapcsán – lásd Czinege Szilvia: Széchenyi német nyelvhasználatára levelei tükrében. *Századok* 155 (2021) 635.

14 Ennek mélyreható és meggyőző bizonyításával szolgál gróf Széchenyi István és mellette báró Eötvös József nyelvhasználatát elemezve Czinege: Széchenyi német nyelvhasználatára, passim.

Iskolázás a kastélyban és azon kívül

Az arisztokrata csemeték rendszeres „iskolai” képzése elemi iskolás korukban szűk családi körben folyt, s csak később kerültek be a nyilvános iskolarendszerbe. Különbség volt azonban e téren a fiúk és a lányok között, részben azért is, mert a lányok elvéve folytatták tanulmányaikat a kastély falain kívül.

A nyelvtanulás (beleértve a magyar mint anyanyelv elsajátíttatását) az arisztokrata gyermekek otthoni képzésének volt a része. Francia, német, olykor angol nevelőnők foglalkoztak velük kisgyermekkoruktól fogva, egészen kamaszkorukig. A Pejacevics gróffékkal kapcsolatban írja 1865-ben a gróf Andrássy Gyuláéknál alkalmazott angol nevelőnő, Mary Stevens: „A két grófkisasszony, 16 és 17 évesek [...]. Van egy francia nevelőnőjük, rendkívül barátságos, finom nő. Ott volt még [a gyermekzsúron] három Zichy grófkisasszony, meg azok angol nevelőnője.”¹⁵ A szegény (vagy elszegényedett), de „jó”, tehát irti családból származó nevelőnők (*bonne*-ok) nem voltak különösebben képzetek (nem rendelkeztek magasabb iskolai végzettséggel), birtokukban volt azonban az a fajta „női” műveltség, amelyet itt elvártak tőlük. Az Angliában élő családjához írt egyik levelében Mary Stevens meg is jegyzi:

„A minap megkérdeztek tőlem [a kastélyban], hogy ismerek-e egy francia nevelőnőt és megkértek, hogy rajtatok keresztül tudakoljam meg a zárdában, ismernek-e valakit, aki eljönne ide Károlyi grófnéhoz; olyan személy kell, aki, ha vidéken vannak, zenére is tudja oktatni a kislányt, mert ott nincsenek zenemesterek.”¹⁶

Maga Mary Stevens, amikor az Andrássy családdal történetesen Pesten (vagy inkább Budán, a Sándor-palotában) élt, rendszeresen vett zongoraleckéket, így idővel magára vállalhatta a gondjaira bízott Andrássy Ilona grófkisasszony zongorára való tanítását is.¹⁷ Jószerivel minden gyermeknek saját és egynél több nevelőnője akadt, közvetve ezt sugallja Mary Stevens alábbi beszámolója is:

„Attól tartok, hogy ha a francia nevelőnő, Emma elmegy, [Andrássy] Ilonát teljesen az én gondjaimra bízák. Szerintem neki és a kis Ducinak [ifj. Andrássy Gyulának] szüksége van egy *Kindsfraura* [gyermeklány], aki törődik velük, igazán nem vállalhatom magamra a kislány mellett a kisfiú gondozását is.”¹⁸ [Kiemelés az eredetiben.]

A gyermek nyelvtanulásával, olykor a zenei oktatásával megbízott nevelőnő látta el a gyermek testi gondozását is.

15 *Levelek az Andrássy-házból*, 108.

16 Uo. 116.

17 Uo. 236–237.

18 Uo. 207.

„Szombatonként – számol be Mary Stevens hazaírt levelei egyikében – nagyon alaposan megfürdetem, de mindenképp meg is mosdatom [Ilonát]. Egyáltalán nem hiszem, hogy lealacsonyítom magamat, ha olyasmit teszek vele, amit az anya tenne. Gizella főhercegnő [Ferenc József császár és király második lánya] nevelőnője is megcsinálja ezt a tanítványával, noha ő bárónő, és nagyon büszke asszony.”¹⁹

Az arisztokrata fiúkat ugyanakkor e tekintetben rendszerint az inasok gondjaira bízák.²⁰ A nevelőnőt és a tanítványát egyébként egy külön az ő rendelkezésükre álló szobalány szolgálta ki.²¹

A lányok és a fiúk neveltetésének különbsége már a korai életkorban megmutatkozott: a lányok esetében gyakorta a nevelőnőkre hárult a rendszeres iskolai (és nemcsak a nyelvtanítási) feladatok ellátása. Mary Stevens így hálálkodott egy alkalommal az anyjának és a testvérének:

„Kedves szavaitok és szeretetek megújítja bennem a bátorságot, hogy folytassam meglehetősen nehéz feladatomat, és igyekezzek minél több nyelvtant, történelmet, földrajzot, angolt és franciát belegyömöszölni ezekbe az ostoba kis gyermekfejekbe.”²²

Ebből is kitetszik, hogy Andrassy Ilona, akinek tehát az angol nevelőnő tanította a történelmet és a földrajzot, nem magyarul iskolázódott. Idővel fel is merült a szülőkben, közelebről Andrassyné Kendeffy Katinkában, hogy ez talán mégsem elegendő:

„... a grófnő egy második házitanítót akar hozni a házhoz, mert a tanár úr [aki a két Andrassy fiút, Tivadart és Gyulát oktatja] szerint ez feltétlenül szükséges a két kisebb gyerek számára. Olyan ember kell, aki többféle tárgyat is tud tanítani. Mademoiselle Manion naponta jár ide a francialeckék miatt, és remélem ugyanígy lesz a zene-tanárral is.”²³

Meglehetősen népes tanítói-tanári gárda foglalkozott tehát az arisztokrata gyermekek otthoni képzésével. Íme egy rövid beszámoló erről, megint csak a szorgos levélíró Mary Stevens tollából:

„El kell mesélnem nektek, milyen a 'napirendem' most, hogy kevesebbet tanítok, és többnyire inkább csak felügyelek. Fél kilenctől tízig angolt tanítok Ilonának. Tíz-től tizenegyig a tanár úr foglalkozik vele. Tizenegykor ebéd, tizenkettőtől egyig felváltva rajz vagy földrajz, egytől kettőig zene a zenetanárral, kettőtől háromig séta, há-

19 *Levelek az Andrassy-házból*, 235.

20 Uo.

21 Uo. 218.

22 Uo. 262. „Nevelőnőnk előtte évekig Franciaországban élt, így jól tudott franciául is, a németet pedig Magyarországon kezdte el tanulni.” Uo.

23 Uo. 309.

romtól négyig francia. Utána Tivadart tanítom angolra, négytől ötig magyar és számtan a másik tanárral, akinek a feladata Duci [ifj. Andrassy Gyula] tanítása is.”²⁴

Az így elsajátított iskolai tudást a nyilvános iskolák által rendezett, évenkénti vizsgákon ismertették el. „Vasárnap került sor [Andrassy] Tivadar vizsgáira, amelyeket természetesen teljesített, szülei teljes megelégedésére.”²⁵ A vizsgák színvonala már egy másik kérdés. Ahogy az angol nevelőnő rosszállóan megjegyezte: „Most már nem csodálom, hogy mindig olyan jó eredménnyel tette le a vizsgáit, mert láttam, milyen nevetségesen könnyű kérdéseket kapott, túl könnyűek voltak egy csaknem tizenkét éves nagyfiú számára.”²⁶ S így lehetett ez a többi arisztokrata család esetében is, pontosabban gyermekeik „iskolai” gyakorlatában.²⁷

Az 1867-től magyar miniszterelnök, majd az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminiszteri posztját betöltő gróf Andrassy Gyula családjában honos nevelési (iskoláztatási) szokások nem tértek el az arisztokrácia körében általánosan bevett gyakorlattól. Mailáth grófékról írja Mary Stevens, ahová egyszer gyermekzsúrra elvitte a tanítványát, hogy a házigazda család hét gyermeke a nevelőnőjük, a házitanítójuk és a zenemesterük kíséretében jelent meg ott.²⁸ Odescalchi Eugénie hercegnő pedig így számol be a körülötte és a testvére (Károly) körül foglalatосkodó tanító személyzetről:

„Amikor hatéves lettem, anyám hitoktatót választott számomra. [Ez a személy történetesen a pozsonyi kapucinusok gvardiánja volt.] A hittanórákon kívül sok más óránk is volt. Károllyal már három nyelven beszéltünk; én németül és franciául tanultam az iskolai tantárgyakat. Magyarul csak írni és olvasni. Károly viszont magyar nyelven tanulta az egyes tárgyakat, és csak mellesleg a német és francia grammatikát. Nagyon pontos és szigorú órarendünk volt.”²⁹ [Megjegyzem: gróf Károlyi Mihálynak is pap tanárai voltak.]

Odescalchi Eugénie hercegnő így emlékezik vissza gyermekeinek otthoni képzésére, amely már a 20. századra esett:

„Gyermekeim szigorú napirend szerint éltek. Nyolckor volt a közös reggeli az én kis szalonomban. Kilenckor kezdődtek az óráik. Kampós tanár úr irányításával; a tanítás, akárcsak az iskolákban, egyig tartott, a tízperces pihenők sem hiányoztak az egyes

24 *Levelek az Andrassy-házból*, 311–312.

25 Uo. 312.

26 Uo.

27 Vö. „Tanulmányaimban nem volt rendszeresség, már csak gyakori utazásaim miatt sem. Ennek azonban akkor nem is volt jelentősége, hiszen a kérdéseket már a vizsgák előtt megkaptam, s így középiskolai bizonyítványaim mindig kitűnőek voltak. Amikor tehát beiratkoztam a budapesti tudományegyetem jogi fakultására, felkészültség tekintetében a leggyengébbek közé tartoztam.” Károlyi: *Hit, illúziók nélkül*, 32.

28 *Levelek az Andrassy-házból*, 265.

29 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 31–32.

órák között. Hetenként egyszer délelőtt én is bekapcsolódtam a francia és német nyelvtanításba.”³⁰

A két háború között ugyanakkor az arisztokrata csemetét időnként már korán intézetbe adták a szülei, ahelyett hogy otthon, a kastélyban vagy a városi palotában iskoláztatták volna. Ez történt herceg Odescalchi Sándorral is, aki szüleiével Budapesten a Nemzeti Múzeum közvetlen közelében lakott.³¹ Dégenfeld-Schonburg Sándor családjában is találni erre példát, ahol mégis külön házitanító foglalkozott délutánonként a gyermekekkel; főként nyelvet tanított nekik, valamint sportra oktatta őket.³²

Nevelési elvek és tanítási módszerek

Az otthoni nevelés (és iskoláztatás) fontos vezérlő elve volt a szigor, olykor a vallási érzület és a hitbéli elmélyültség elültetése a lelkekben. Ez a szigorúság nem feltétlenül az elsajátítandó tudás mélységét volt hivatva biztosítani, ami a házitanítók nem mindig kifogástalan felkészültségétől is függött. Erről viszonylag keveset tudunk, de a házi nyelvtanítás módszereiről bővebb ismeretekkel rendelkezünk.

A 19. században a nyelvtanítás legelterjedtebb módja a szövegek olvasására és fordítására helyezte a hangsúlyt; következésképpen a nyelvtanár azzal összefüggésben világította meg a grammatikai ismereteket, ami az éppen olvasott szöveg kapcsán szükségesnek mutatkozott. Az idegen nyelv tanításának a kollokvialis készségek fejlesztését előtérbe helyező gyakorlata a 19. század végétől vált megszokottá. Főként a német és a francia nyelv tanítása dívott, amit sorban az angol követett, utóbbit egyébként ritkán tanították a korabeli középiskolákban. A gyermekeket, főként kamaszkorukban, gyakran küldték hosszabb külföldi „tanulmányutakra” is, hogy gyakorolhassák a tanult idegen nyelveket.³³ A nyelvtanítás pragmatikus módjára utal Andrásyék angol nevelőnőjének az egyik megjegyzése is:

30 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 247. Lásd még Károlyi Lajos gróf: *Élmények, visszapillantások*. Székesfehérvár, 1998.; Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: *Kileng az inga. Egy arisztokrata festőművész emlékiratai*. Bp., 2005. (Mundus. Emlékiratok) 15–16.; Bányai Balázs: *Gróf Nádasdy Ferenc (1907–1944)*. Székesfehérvár, 2007.; Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség*. I–II. Bp., 2007. I. (1918–1944) 31.; Bánffy Katalin: *Ének az életből*. Bp., 2014. 34–41.; Bóné Dalma – Rébay Magdolna: *Az Esterházy és a Festetics család egyes tagjainak neveltetése a dualizmus korában*. In: *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatási rendszer újraformálása*. Szerk. Buda András – Kiss Endre. Debrecen, 2016. 21–23.; Boruzsné Búdi Katinka – Óváry Zoltán: *Nevelési elvek, iskolázás és vallási értékek főnemesek neveltetésében a XIX–XX. században*. In: *„... szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...” Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században*. Szerk. Rébay Magdolna. Szeged, 2017. 67–68.

31 Erba Odescalchi Sándor herceg: *Testamentum*. I–II. Bp., 1991. I. 61–62.

32 Boruzsné-Óváry: *Nevelési elvek*, 68. Gazdag anyaggal szolgál a kérdésre nézve gróf dr. Batthyány-Strattmann László gyermekeinek az iskoláztatása: *Dr. Battyány családjának naplói, krónikái 1907–1931*. Összeáll. Puskely Mária – Salacz György. Szombathely, 2011.

33 Minderről bővebben lásd Rébay: *Learning Languages*, 201.

„Jelenleg a két nagyobbik gyereknek [Andrássy Tivadarnak és ifj. Andrássy Gyulának] is mondatokat tanítok és mindannak a nevét, amit csak látnak, akarnak, csinálnak, esznek, így igyekszem hozzászoktatni őket az angol nyelvhez, még mielőtt leckékkel fārasztanám űket. Mār sok mindent tudnak mondani, én mindig angolul szōlok hozzājuk, utāna lefordítom franciāra, ha valami újat mondtam, és így anélkül, hogy tudnānak rōla, sokat tanulnak.”³⁴

Mindez addig tartott, amíg a delikvensnek nyilvános iskolāba nem kerültek, ami leginkābb a fiúk sorsa volt, hiszen a lányokat rendszerint nem iskolāztatták tovābb. Kivételek persze itt is akadtak. Andrássy Katinka, az örökös kivétel példājā kívānkozik ide. „Tizen-negy esztendős voltam, amikor anyām, bejāró növendékként, beíratott a Notre-Dame-de-Sion zárda iskolājāba. [...] Engem mindig vonzott az iskolai élet, s boldog voltam, hogy végre megszabadulok a nevelőnőktől és a túrhetetlen unalmas különórāktól.”³⁵ Ez azonban kivételes volt, mert az arisztokrata leányokat korān, mār serdülőkorkorukban a férjhez menetelre készítették fel, ennek pedig útjāban állt volna iskolāztatásuk. Állítólag Katinka zárdai iskolāztatása is burkoltan ezt a tāvlabbi cēlt szolgálta, mivel, ahogy a későbbi Károlyinē magyarázza,

„... a legtöbb »jó parti« római katolikus volt, az Andrássyak ateista híre [pedig] esetleg akadályozhatta volna a leányok férjhez adását. [...] Anyām, aki nagyon szíven viselte leányai jövendő boldogságát, úgy gondolta, hogy nagyon diplomatikus húzás részéről, ha engem a Notre-Dame-de-Sion iskolājāba járat. Ezzel mindenesetre elhallgattatja a rosszindulatú pletykát.”³⁶

Katinka időközben elhalālozott apja, gróf Andrássy Tivadar semmiképp sem helyeselte volna ezt a lépést. Néhány évi zárdai iskolai élet után azonban újra magántanítók foglalkoztak Andrássy Katinkával, és nem is akārkik: „anyām Angyal Dávid tanárt fogadta mellém, aki egy télen át járt hozzānk, és irodalomtörténetre tanított. [...] Történelemre Marczali Henrik tanított, aki tárgya iránt felébresztette érdeklődésemet.”³⁷ Ugyanakkor tovābbra is zárva maradt elōtte a nyilvános élet:

34 *Levelek az Andrássy-hāzból*, 88.

35 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 78–79.

36 Uo. 79. A (fő)nemes lányok középfokú iskolāztatásához, a lányiskolai stúdiumokhoz lásd még Kézdiszentléleki Kozma Katinka: *Csalódások könyve. Napló. 1863. december – 1865. április*. Csíkszereda, 2012.

37 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 105. Angyal [eredetileg Engel] Dávid (1857–1943) zsidó származású (1885-ben kikeresztelkedett) irodalomtörténész és történész volt, aki származása miatt eleinte csak nagypolgári és arisztokrata családoknál talált magának házitanítói állást, majd gimnáziumi tanār lett. Az 1890-es években azonban, amikor Andrássy Katinkát is tanította, mār professzor volt a Budapesti Tudományegyetemen (1896-tól magántanār, 1909-től rendes tanār), a vilāghāború idején, majd a Tanácskōztsársaság után pedig a bölcsészkar dékājā. A szintén zsidó származású Marczali Henrik (1856–1940), a korszak egyik legkiemelkedőbb történetírója, pályājā elején szintén gimnáziumban oktatott, 1895-től viszont mār a budapesti egyetem professzora volt, egészen az 1924-ben történt kényszernyugdíjazásáig.

„... még mindig csak nevelőnő kíséretében tehettem ki lábamat az utcára. Csak a Margit rakparton volt szabad sétálnunk. Pestre sem volt szabad átmennem, mert a Váci utcáról és a Duna-parti korzóról köztudomású volt, hogy légkörük tele van szexuális feszültséggel, és jól nevelt leány nem tehetette ki magát annak a veszélynek, hogy éhes férfi szemek legelésszenek rajta.”³⁸

Ha egy arisztokrata lányt a századfordulón zárdába adtak, rendszerint a Sacré-Coeur-be írtatták be, a Notre-Dame-de-Sion a felső középosztály lányai előtt nyílt meg inkább.³⁹ Miután azonban Andrássy Katinka sem tett érettségi vizsgát, így szóba sem jöhetett, hogy továbbtanuljon. Herceg Odescalchi Eugénie számára is csupán a zárdai iskola vált elérhetővé: a bécsi szalézianus nővérekhez került, ahol egy Habsburg főhercegnő volt a fővédnök.⁴⁰

Másként alakult az arisztokrata fiúk iskoláztatása. Általános megítélés szerint a 19. század egészében a bécsi kalksburgi jezsuita kollégium volt a magyar arisztokrácia egyik legkedveltebb középiskolája, de mellette az ország különböző katolikus főgimnáziumai is szóba jöttek.⁴¹

A kalksburgi jezsuita gimnázium 1892-ig nem rendelkezett nyilvános joggal, csupán 1897-től lehetett itt érettségi vizsgát tenni; addig a szintén bécsi Theresianum jezsuita gimnáziumban érettségiztek az iskola növendékei.⁴² A diákok egyébként – választható nyelvként – magyart is tanulhattak ebben a bécsi középiskolában. Gróf Apponyi Albert, aki 1857 és 1863 között volt a kollégium diákja, kedvezően nyilatkozott kalksburgi tanulmányi tapasztalatairól. A magyar identitása ottani megőrzéséről így vallott visszaemlékezéseiben: „Meg kell említenem, hogy magyarságom Kalksburgban semmi csorbát nem szenvedett. Voltunk vagy 25-30-an magyar fiúk és mindig volt egy magyar páter, akinek vezetése alatt nyelvünket és irodalmunkat elég alaposan műveltük.”⁴³ Saját bevallása szerint a jezsuita kollégium mélyebb szellemi hatást tett rá, mint az egyetem, melyet felelő részben Bécsben, felerészben Budapesten végzett el.

A kollégium magyar és egyúttal arisztokrata származású diákjai szinte kivétel nélkül éltek azzal a lehetőséggel, hogy a magyar nyelvet is tanulhassák, habár a szaktárgyak oktatási nyelve a német volt. A szabadon választható tantárgyak között fontos helyen szerepelt a zene, az idegen nyelvek, valamint a sport.⁴⁴ Az érettségit követően sokan katonai pályára léptek közülük, és nem volt ritka már ekkor sem a jogi egyetemi diploma megszerzése. A pontos arányokról azonban nem állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok.

38 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 105.

39 Uo. 82.

40 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 53–59.

41 Bóné-Rébay: Az Esterházy és a Festetics család egyes tagjainak neveltetése, 17–29.; Rábay Magdolna: Gróf Széchenyi Dénes (1828–1892) gyermekeinek nevelése a családi levelezés tükrében. In: *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János. Bp., 2017. 250–265.

42 Rébay Magdolna: Erdélyi főrangú családok gyermekei a kalksburgi jezsuita kollégiumban és a bécsi Theresianumban. In: „... szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...”, 112.

43 Apponyi: *Ötven év*, 14.

44 Bóné-Rébay: Az Esterházy és a Festetics család egyes tagjainak neveltetése, 19.

A jogi diploma elsősorban a később politikai pályára kerülő arisztokraták számára volt égetően fontos, és nem azért, hogy közönséges állami vagy közigazgatási hivatalnokként, netán ügyvédként (vagy bíróként stb.) helyezkedjenek el. Ritka kivételektől eltekintve az arisztokraták nem voltak ráutalva arra, hogy bármilyen, a jogi diplomához kötött munkát vállaljanak a megélhetés érdekében. S azért nem a gazdasági továbbképzés mellett döntöttek, mert uradalmaik szakmai irányítását – még ha talán ők maguk időnként bele is folytak abba – kellőképpen ellátta a gazdasági személyzet.

Idővel némiképp változott a helyzet e téren is, amit egy 1914-ben hercegnek született budapesti illetőségű arisztokrata férfi „pályaválasztási gondjai” is érzékeltetnek. Erba Odescalchi Sándor herceg a harmincas évek elején azon tételődik, hogy milyen kereső pályát válasszon magának. „A katonai és a papi pályát már elvettem, a diplomáciához sem volt kedvem” – írja visszaemlékezéseiben.⁴⁵ Első próbálkozásként (az 1930-as évek elején) minisztériumi tisztviselő kívánt lenni, nem járt azonban sikerrel, mert szerinte nem volt elég jobboldali hozzá, legalábbis ő erre gyanakodott. Mi jelentette a fő gondot egy korabeli álláskereső arisztokrata fiatalembernek? „Hogy nekem is pályaválasztási gondjaim voltak, annak persze még az is oka volt, hogy nem létezett az én méreteimre illő kezdő pálya. [...] Ifjúságom álmai nem úgy kezdődtek, hogy titkár legyek valamelyik »Öméltósága« előszobájában.”⁴⁶ Apja halála után és azt követően, hogy – Trianon következtében – a hercegi családot komoly vagyoni veszteség érte, miután birtokaik elkerültek az országtól, és a vagyondézsmá, valamint az örökösödési illeték miatt is megrendült a herceg családjának anyagi helyzete. Ez arra az elhatározásra bírta a már jogi doktor herceg Odescalchit, hogy valamilyen polgári foglalkozást válasszon magának. Végül úgy döntött, hogy ügyvéd lesz: „bár az ügyvédség – jegyezte meg – nem volt »rangszerű«.”⁴⁷ Hogy miért nem, azt az ügyvédbojtári életéről szóló sommás beszámolója önmagában is érzékelteti:

„A legjobbnak tartott ügyvéd, dr. Gerlóczy Endre Alkotmány utcai tizenhat személyes ügyvédi irodájában kezdtem gyakorlatomat és halála után utódánál, dr. Villányi Pálnál folytattam, pontosan végigdolgozva minden hétköznapot reggel nyolctól délután hatig havi nyolcvan pengő – számomra szimbolikus – fizetésért. Ennyit kaptak a többi ügyvédjelöltek is.”⁴⁸

Majd hozzát teszi: csupán a ruházatára átlagban havi 350 pengőt költött. Semmi jele annak, hogy a herceg később ténylegesen ügyvédi praxist folytatott volna, ráadásul egy évtized múlva beházasodott a Habsburg-házba. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy herceg Odescalchi Sándor olyan arisztokrata volt, aki már megindult a polgárosodás útján: értelmiségi hivatásra adta a fejét, miután a család anyagi viszonyai bizonytalanabbá

45 Erba Odescalchi: *Testamentum*, II. 269.

46 Uo. 270.

47 Uo. 310.

48 Uo.

váltak. A két háború között a férfiak egyetemi végzettsége – még arisztokrata körökben is – egyre inkább nem csupán *status decorum* volt.

A köztisztviselői állás ugyanakkor megszokott életpályának számított az arisztokrata férfiak életében: mind a minisztériumokban, mind pedig a megyékben nagy számban töltötték be magasabb posztokat. Báró Vécsey Miklós egy jellegzetes példa. A báró 1883-ig a budapesti piarista gimnázium diákja volt, majd Pozsonyban fejezte be a középiskolát, hogy joghallgatóként szerezzen magának egyetemi diplomát, s azon nyomban a közigazgatásban helyezkedett el mint pályakezdő: először vármegyei törvényhatósági bizottsági aljegyző, majd néhány év múlva egy másik megyében szolgabíró lett. Egyúttal 1905-ben a főrendi ház, a Horthy-korban pedig a felsőház tagja volt. Testvéreivel egyetemben ezzel együtt is a földbirtokai jövedelméből élt, bár egyik Vécsey testvér sem gazdálkodott személyesen. A legidősebb fiú (László) a Wiener Neustadt-i katonai akadémiát végezte el, és tizenhat évi szolgálat után századosként lépett ki a hadseregből, hogy 1906-ban ellenzéki parlamenti képviselőként folytassa tovább az életét. A legfiatalabb fiú (József Aurél) értelmiségi hivatást választott, ami egyébként nem mondható túl gyakorinak ekkortájt az arisztokraták körében: 1903 és 1910 között a római Germanicumban⁴⁹ folytatta stúdiuumait, hogy fölszentelt papként és doktorált teológiatanárként térjen vissza Magyarországra. Nem lett azonban belőle szobatudós, aktívan kivette a részét a hazai neokonzeratív politikai mozgalmakból, a két háború között pedig a katolikus felekezeti közéletben tevékenykedett. Emellett tudományos és publicisztikai tevékenysége is volt, fő műve a magyar egyház 1800 és 1930 közötti történetéről szól.⁵⁰ Vécsey József Aurél tehát kivételes alakja volt a korabeli magyar arisztokráciának, jóllehet az egyházi pálya – különösen korábban – egyáltalán nem számított szokatlannak az arisztokrácia tagjai számára.

Értékek és életeszmények a nevelésben

Az arisztokrácia gyermekeinek az iskoláztatása nem merítette ki szocializációjukat, kelően nagy súlyt kapott abban minden más is, amit a szorosan vett arisztokrata életforma felölelt:⁵¹ Mindenekelőtt a test edzése (sportok) és a vadászat. Az arisztokraták által fontosnak tekintett sporttevékenységnek számított az úszás, a tenisz, a vívás és a lovaglás. Emellett a zene- és táncitanítás is folyton napirenden szerepelt. S bár sokan festettek közülük műkedvelők módjára, erre külön nem tanították őket.

Egy olyan magánélet keretei között, ahol „mindig történik valami, mindig nagy a lármá, hol egy bál, hol egy ebéd, hol egy zeneestély vagy táncestély, és az emberek egész nap lovagolnak, vadásznak, lövöldöznek”, sőt sportolnak is (tehetjük hozzá), ahogy a szalánci

49 A Collegium Germanicum és a Collegium Hungaricum egyesítésével 1580-ban Rómában létesült, ma is működő, pápai, jezsuita vezetés alatt álló papnevelde, amelyben a német és magyar nyelvterületről érkező növendékek tanultak.

50 Zsoldos: Neveltetés és oktatói tevékenység, 560–569.

51 Hadd idézzek egy erre utaló jellegzetes megfogalmazást: „Talán a nevelés, talán egyéni adottságai folytán tipikusan feudális főúr lett Festetics Taszilóbból.” Török Imre: *Kedves lovarkról, furcsa emberekről*. Bp., 1980. 98.

Forgách grófnénál is folyt az élet,⁵² ott a világ legtermészetesebb dolga, hogy a gyermekekkel készség szinten elsajátíttassák mindeme „szabadidős” tevékenységeket. Vidéki kastélyokban élve a zenei tanulmányokat (a zongorázást) többnyire az e téren is valamelyest járatos nevelőnőre lehetett bízni, nagyvárosban (Budapesten) már a képzett zene-tanárok is könnyen elérhetőek voltak.⁵³

„Szigorúan neveltek – jegyzi meg herceg Odescalchi Eugénie –, még nyáron is minden nap tanulással kellett eltöltenem néhány órát. Persze maradt azért idő sportra is: lovaglás, tenisz és evezés.”⁵⁴ Andrassy Katinka emlékei szerint öt éves korában kezdett megtanulni lovagolni,

„... de nem olyan szabadon és könnyedén, mint az angol gyerekek tanulnak; őket egyszerűen felültetik a póni hátára, s hagyják, hadd száguldozzanak árkon-bokron át. Nekünk előbb bele kellett törnünk a lovarda rendjébe és fegyelmébe. Naponta szabályosan vettünk leckét, mindig egy óra hosszat, a főlovásztól, aki nagyon szigorú volt, és katonás modorban oktatott bennünket. [...] A leányok akkoriban női nyeret kaptak, és oldalvást ülték meg a lovat, nekünk azonban időnként lovagló ülésben is kellett gyakorolnunk, nyereg nélkül, közvetlenül a ló hátára csatolt nyeregtakarón. [...] És mielőtt szabad terepre engedtek volna bennünket, végig kellett járnunk a bécsi magasiskolát, meg kellett tanulnunk lovunkat idomítani, keresztbe rakatni mellső és hátsó lábát, oldalazni és így tovább. Ez körülbelül egy esztendeig tartott: utána reggelenként kilovagolhattunk apánkkal, és később vadászni is elkísérhettük.”⁵⁵

Így azután a grófkisasszony már hétesztendősen részt vehetett a vadászatokon – póni-lovon ülve.⁵⁶ Az arisztokrata fiúk, emellett, vívni és lőni is megtanultak, részben a párbaj-kényszer,⁵⁷ részben az elengedhetetlen vadászatok miatt. Ezzel vált teljessé egy hamisítatlan arisztokrata személyiség szocializációja, akinek nem is volt feltétlenül többre szüksége ennél ahhoz, hogy maradéktalanul betölthesse a felnőttként rá váró feladatokat. A férfiak közül sokan persze felsőbb fokú iskolai képzésben is részesültek, hogy valóban meg tudjanak felelni az arisztokrata életút kívánalmainak, ami gyakorta a politikusi tevékenységet jelentette.

Bár nem hiányozott az arisztokrácia embereszményéből a vallásos áhítat és érzület sem, ennek azonban nem minden arisztokrata családban tulajdonítottak egyformán nagy jelentőséget, és főként a katolikus arisztokraták szorgalmazták gyermekeik szigorú vallási

52 *Levelek az Andrassy-házból*, 46.

53 Uo. 151.

54 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 69. A szülői szigorra lásd még Edelsheim: *Becsület és kötelesség*, I. 29.

55 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 42–43. Ehhez lásd még *Levelek az Andrassy-házból*, 72.; Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 47.

56 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 42.

57 Uo. 260. Lásd még Novák Béla: *A párbajozó úriember*. Bp.–Eger, 2020. 117–120.

neveltetését.⁵⁸ Arra is sokan utalnak az egodokumentumokban, hogy a szülők igyekeztek belenevelni gyermekeikbe az igazmondás kötelességét is.⁵⁹ Ez volt, ez lehetett a szubjektív alapja annak a közkeletű korabeli meggyőződésnek, mely szerint az úriember szavában feltétlenül meg lehet bízni, mert tőle ugyancsak távol áll a másik megtévesztésének rejtett szándéka.

A szülő–gyermek kapcsolat

A gyermekek szüleikkel való kapcsolata ma még meglehetősen feltáratlan a 19–20. századi magyar társadalomtörténetben, és kivált keveset tudunk az arisztokratákról e tekintetben. Nemrég lezárult ugyan egy többéves ambiciózus kutatási projekt a *Magyar család-történet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16–19. században* címmel,⁶⁰ ennek keretében azonban nem esett külön szó az itt tárgyalt korszak arisztokratáiról. Amikor ezúttal arra is kiterjesztjük a figyelmünket, hogy mi volt, milyen lehetett a szülők és a gyermekek közötti kapcsolat a vizsgált társadalmi miliőben, akkor megint csak egodokumentumokra támaszkodva próbálunk erről vázlatos képet adni. Az információforrás ugyanakkor meglehetősen egyenetlen, tekintve hogy a rendelkezésre álló egodokumentumok, ritka kivétellel, kizárólag a gyermekek felnőttként rögzített beszámolóival szolgálnak, amely csupán az egyik oldal szemszögéből láttatja ennek a személyes kapcsolatnak a historikumát. Jobb híján vállalnunk kell az ebből adódó torzulást, mert nincs mivel elensúlyozni a gyermekkorra való visszaemlékezéseket.

Az egyöntetű kép szerint az arisztokrata szülők meglehetősen távolságot tartottak a gyermekeikhez való viszonyukban, amelynek tárgyi bizonyítéka, hogy nevelőnők és házitanítók (sőt inasok) népes seregét iktatták maguk és gyermekeik közé: az utóbbiakra hárult (volna) a személyes és egyúttal érzelmmel telített felnőtt–gyermek kapcsolat kialakítása és ápolása. Legalábbis ez a benyomás kerekedik ki mind a gyermekkorukról valló visszaemlékezők megszólalásaiból, mind pedig a ritka nevelőnői emlékezésekből. Néhány beszédes példa minderre:

„[A] Dubrinban [Dobrin] töltött napok gyermekkorom legboldogabb időszakához tartoztak; itt sokkal többet lehattunk együtt szüleinkkel, mint egyébként, amikor jóformán nem is találkoztunk velük, annyira elfoglalták őket a különféle társadalmi kötelezettségek.”⁶¹

58 Boruzsné-Óváry: Nevelési elvek, 75–77. Lásd továbbá: „Amikor hatéves lettem, anyám hitoktatót választott számomra. A családi hagyomány szerint olyasvalakit, aki a kapucinusok rendjéhez tartozott.” Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 31.

59 „Egész neveltetésünk legfontosabb alapelve, az egyetlen, amelyet apánk valóban fontosnak tartott, a feltétlen igazmondás és őszinteség megkövetelése volt.” Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 24.

60 Vö. „... tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés”. Beszélgetés Erdélyi Gabriellával a magyarországi család-történeti kutatásokról. *Sic Itur ad Astra* (2021) 73. sz. 5–12.

61 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 29–30. Dubrinban volt az Andrássy család vadászlakja, ahol az ősz egy részét töltötték.

Andrássy Katinka, amikor szóba hozza az anyját, szinte mindig annak végtelenül szigorú gyerekevelési elveit emlegeti, azt a terrort ecsetelve, amit az anyja, közvetlenül vagy a gyermekeivel foglalatostkodó személyzetten keresztül gyakorolt felette és a testvérei fölött. Jellemző, hogy a szülők (az anyák) úgyszólván a felnőtt élet kötelmeit rótták kiskorú gyermekeikre; olyan kötelességeket írtak elő számukra főként a tanulás terén, ami a szigorú felnőtt életvezetés sajátja volt.⁶² Sokat elárul erről a szülői szigorról, hogy Andrássy Katinka – egészen a férjhezmenetelig – egyetlen könyvet sem olvashatott el az anyja külön engedélye nélkül, különösen olyat nem, amiben az író a szerelmet ábrázolta. Soha nem járt moziban sem, sőt színházba is ritkán juthatott el, és akkor is kizárólag klasszikus darabot nézhetett meg. Ezekben az ügyekben egyedül az anyja döntött.⁶³

Így aligha tekinthetjük merő véletlennek, hogy gróf Andrássy Gyula családjának angol nevelőnője – a hazaírt leveleiben – nemegyszer kárhoztatta munkáltatóit (és más, általa megismert arisztokrata családanyákat), mert szerinte hiányzik belőlük a szülői felelősségérzet és a gyermekeikhez való érzelmi vonzódás késztetése.⁶⁴ Ez az élménye számos ehhez hasonló határozott és sommás kijelentésekre vezet: Mary Stevenst: a gondjaira bízott arisztokrata „gyermekek tartanak a szüleiktől és boldogok, ha nem kerülnek a szemük elé, a szülők pedig hálásak, ha megszabadulnak a gyermekektől”.⁶⁵ Vagy:

„Ezeknek a gyermekeknek a szemében a szülei idegenek, olyan emberek, akiket napközben csak percekre látnak, amikor megfésülve, tiszta kézzel eléjük járulnak, olyan személyek, akiktől félnek, vagy akiket tisztelnek, de akik iránt nem éreznek sem szeretetet, sem megbecsülést. Ezek a gyermekek álarcot öltenek a szülei előtt.”⁶⁶

Más egodokumentumok is a fenti kép hitelét erősítik:

„Anyám a köreinkben szokásos nevelésben részesült. Az volt a szerencséje, mesélte mindig, hogy igen kedves és jóságos nevelőnők vették körül, így kissé enyhítették azt a hidegséget, amely az arisztokrata körökben oly szigorúan és mereven szabályozott szülő-gyermek viszonyt jellemezte. Anyám a szüleit a napnak csak bizonyos óráiban láthatta, és azt is be kellett jelenteni, ha »jó reggelt« akart kívánni. Később enyhült a protokoll ridegsége, de a szobája mindig távol volt a szüleitől.”⁶⁷

62 „Sohasem felejtem el a hetedik születésnapomat s azt a nagy bánatot, amely ezen a napon szakadt rám. Közölték ugyanis velem, hogy most már értelmesen kell viselkednem, nem vagyok többé felelőtlen kisgyerek, kötelességeim vannak, s máttól fogva úgy kell viselkednem, mint felnőtt embernek.” Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 35. Az ettől eltérő, túlságosan is megengedő szülői (apai) attitűdre lásd Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. [Ford. Kosáry Domokos.] Bp., 1977. 467–469.

63 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 20. Más családokban egyáltalán nem érvényesült ilyen szigor e tekintetben. Vö. *Grófkisasszonyok a 20. század elején. Gróf Lónyay Márta naplója 1912–1922*. Közread. Gudenus János József – Jankovich B. Dénes – Komáromi Csaba. Tuzsér, 2023. Passim.

64 *Levelek az Andrássy-házból*, 160.

65 Uo. 270.

66 Uo. 318.

67 *Odescalchi: Egy hercegnő emlékezik*, 19.

Nem lenne azonban szerencsés kategorikus megállapításokat tenni az érintett kérdésről egynéhány tanúságtétel alapján, noha elgondolkodtatóak ezek az egymással egybecsengő emlékek.

Az arisztokrácia gyermekeinek a szocializációja a hagyományos, a rendi eredetű és sokban továbbra is rendiesnek megmaradó elit társadalmi attitűdjét és morális arcélét véste bele a felcseperedő arisztokrata utódok tudatába és érzélemlésvilágába: olyan attitűdöt, melynek sugalmazása szerint mintegy a társadalom felett állóként tekinthettek önmagukra, és másoktól is elvárták, hogy így kezeljék őket.

„Már kisfiúként belém oltották, hogy kiváltságos lény vagyok, a Mindenható kegyelme, mert Ő tett engem ilyen nagy vagyon várományosává. Arra neveltek, hogy tiszteletet követeljek a magam számára, és ezt meg is kapjam, hogy érvényesítsem tekintélyemet, hatalmammat a kevesebb kiváltsággal rendelkezők fölött, akiket a mi feladatunk irányítani, kormányozni és segíteni.”⁶⁸

Ezért írja le Károlyi Mihály a jellegzetes arisztokrata életszemléletet és magatartásmódot úgy, mint ami az angol arisztokráciának a gyarmatok népéhez fűződő viszonyát is mindenkor megszabta; jóllehet a gyarmati „bennszülöttek” ez esetben az ország saját népe képezte.⁶⁹ Ennek megfelelően az sem véletlen, hogy az arisztokrata gyermekek szocializációja, benne az iskoláztatással, visszanyúlt a 18. századtól datálható hagyományokra, és érdemben nem vagy csak alig észrevehetően módosult a 20. századig bezáróan.⁷⁰ Hiszen az arisztokrácia habitusa és mentalitása, a társadalomban játszott szerepe, és vele együtt az identitása és az imázsja sem változott érdemben ugyanezen idő alatt.

⁶⁸ Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 25–26.

⁶⁹ Az angol arisztokráciának a gyarmati bennszülöttekhez fűződő viszonyára lásd David Cannadine: *Ornamentalism. How the British Saw Their Empire*. Oxford, 2001. 85–149.

⁷⁰ Gróf Széchenyi István iskoláztatása, amely a 18–19. század fordulójára esett, érdemben nem tért el a tanulmányunkban vizsgált és dokumentált későbbi arisztokrata gyakorlattól. Czinége: Széchenyi német nyelvhasználat, 634–637. Általánosságban lásd Virág: *A magyar arisztokrácia neveltetése*.

SPORTÉLET, POLGÁROSODÁS ÉS ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON, 1867–1914

KONRÁD MIKLÓS

SPORTING LIFE, MODERNISATION, AND ANTISEMITISM IN HUNGARY,
1867–1914

The article provides a general overview of Jewish integration in Hungarian sports associations founded during the era of dualism. It analyzes the reactions of integrationist and Zionist Jews, as well as of the liberal bourgeoisie to cases of antisemitic discrimination. The article argues that sports associations offer one of the most revealing illustrations of both the failure and the success of the nineteenth-century liberal project to create a modern bourgeois society in Hungary.

Keywords: sporting life, modernisation, antisemitism, Hungary, 1867–1914

A főváros egyesítésének idejére, vagyis 1873 őszére, írta Vörös Károly Pest-Buda sportklubjainak indulását felvázoló cikke konklúziójaként,

„elsősorban mégiscsak a sportélet szervezetei azok, amelyek a társadalom új, polgárosodó rétegei között a személyi érintkezést is megindítva, de mindenképpen sűrítve, elkezdik a városi polgári társadalom szélesebb és szorosabb egységbe való összekovácsolását.”¹

Vörös Károly megállapítását a dualizmus korára nézve annyiban egészíteném ki, hogy az 1873 után alakuló sportegyesületek éppúgy tekinthetők a megrekedt hazai polgárosodás eklatáns példázatának, mint a megvalósult reformkori polgárosodási ideál, vagyis a származástól függetlenül összetartó modern középosztály egyik színterének. A keresztény magyar társadalom zsidók iránti befogadókészségét a zömében dualizmus kori alapítású sportegyesületekben, illetve általában a hazai sportéletben tehát több, megítélésem szerint sajátos, ráadásul egymásnak részben ellentmondó vonás jellemzi. Az alábbiakban ezeket szeretném bemutatni.

Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 Vörös Károly: Sport, városiasodás, polgárság. In: uő: *Hétköznepok a polgári Magyarországon*. Bp., 1997. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 22) 301.

Sportegyesületek és diszkrimináció

Ha a hagyományos elit arisztokrata tagjai által létesített sportegyesületeket nézzük, kitűnik, hogy a zsidók diszkriminációja ezen a területen még radikálisabban érvényesült, mint az ország legexkluzívabb társadalmi körének tekintett, Széchenyi István által 1827-ben alapított Nemzeti Kaszinóban.

A Nemzeti Kaszinó első „zsidó” tagja az 1841-ben református hitre tért és még ugyanabban az évben beválasztott Wodianer Sámuel volt,² az első zsidó vallású tag Moscovitz Mór 1848-ban, az utolsó Moscovitz Géza (Mór fia) 1872-ben, az utolsó beválasztott kitért zsidó báró Königswarter Hermann 1898-ban, végül az utolsó zsidó származású tag az 1848-ban református vallásra tért, 1867-ben maglódi előnévvel nemességet kapott Wodianer Béla hasonnevű unokája 1918-ban.³ A Nemzeti Kaszinó 1828 és 1918 között összesen 10 zsidó vallású és 35 kitért zsidó, illetve zsidó származású férfit fogadott tagjai közé.⁴ (Mivel a korabeli társadalom több nemzedéken át számontartotta a zsidó konvertiták származását, amit az antiszemitáktól a polgári radikálisokig szinte senki sem habozott felhánytorgatni, ha ennek hasznát vélte látni, a kitért zsidók gyermekeit és unokáit is indokoltnak tartom zsidó „származásúként” besorolni.)⁵

A gyakran egyszerűen (magyar) Jockey Clubnak nevezett, 1827-ben, vagyis a Nemzeti Kaszinóval egy időben – és részben szintén Széchenyi István által – létrehozott Lovaregylet az alapítóján és alapítási idején túl több szállal kötődött a Nemzeti Kaszinóhoz. Évkönyvei az első években feltüntették, hogy az egyletnek címzett leveleket „állattenyésztést illető” felírással a Nemzeti Kaszinóba küldjék,⁶ aminek kapcsán 1886-ban egy névtelen, ám jól informált szerző megjegyezte: „A jockey-clubot is ugyanaz a jeunesse dorée [aranyifjúság] tartja fenn, a mely a »Nemzeti Casinó«-ban a sport összes kérdéseiben, de különösen a lóversenyek dolgában irányadó tekintélyt gyakorol.”⁷ A társaság tehát azonos volt, ám a lóversenyek rendezése és a lónemesítés támogatása céljából alakult Lovaregylet befogadókészsége mégis csekélyebbnek mutatkozott. Az első felvételt nyert kitért zsidó

- 2 Kitéréséről több pesti lap beszámolt. Budapesti napló. *Jelenkor* 1841. február 27. 65.; Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap* 1841. március 3. 140.
- 3 Wodianer Béla áttérésének dátumát megadja Árpád Welker: *Between Emancipation and Antisemitism. The Jewish Presence in Parliamentary Politics in Hungary 1867–1884*. In: *Jewish Studies at the Central European University*. II. 1999–2001. Ed. András Kovács – Eszter Andor. Bp., 2002. 246.
- 4 Forrásaim: az 1830-ig Pesti Kaszinó névre hallgató Nemzeti Kaszinó 1828-tól megjelenő, általam 1918-ig átnézett évkönyvei. Címük többször változott, a dualizmus korában az évkönyv leginkább a *Nemzeti Casinó szabályai és tagjainak névsora* címmel jelent meg. Az évkönyvek az Országos Széchényi Könyvtárban (= OSZK) P 15.894 jelzet alatt találhatóak. A zsidók befogadásáról a Nemzeti Kaszinóba lásd bővebben Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 165–168.
- 5 Férjük nevének átvétele és alárendelt pozíciójuk révén a nők származása könnyebben maradt homályban, ezért csak az apai ágat vettem figyelembe.
- 6 Lásd pl. *1830-ki jelentés a magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól*. Pest, 1831. 87. A Lovaregylet változó cím alatt megjelenő évkönyveinek további részletes hivatkozásától szintén eltekintek. Az évkönyvek az OSZK-ban P 15.892 jelzet alatt találhatóak. A Lovaregylet Széchenyi István, Károlyi Lajos, Hunyady József és Wesselényi Miklós kezdeményezésére alakult, Pesti Versenyző Társaság néven. Az egylet hivatalos neve 1841-től Pesti Lovaregylet, 1882-től Magyar Lovaregylet.
- 7 *A budapesti társaság*. Bp., 1886. 441.

ez esetben is Wodianer Sámuel volt, akit fiával, az 1843-ban katolizált id. Wodianer Alberttel 1845-ben választottak be.⁸ Az első zsidó vallású tag, Lévy Henrik bekerülésére azonban 1865-ig kellett várni. A Lovaregyletnek a hazai biztosításügy úttörő személyisége felvételével fémjelezhető nyitottsága tehát a Nemzeti Kaszinóénál tizenhét évvel később kezdődött, és Karpeles Vilmos terménykereskedő és földbirtokos 1869-es beválasztásával három évvel hamarabb be is fejeződött. Wodianer Béla személyében a Lovaregylet ugyan csak ebben az évben vett fel utójára kitért zsidót, míg az utolsó zsidó származású tag az 1886-ban beválasztott Harkányi Andor volt, az 1840 körül katolizált Koppély (1867-es nemesítésétől Harkányi) Fülöp unokája, a feltehetően apjával együtt 1840-ben, nyolcéves korában megkeresztelt Koppély/Harkányi Károly fia.⁹ 1828 és 1918 között a Lovaregyletnek összesen 5 zsidó vallású és 16 áttért, illetve zsidó származású tagja volt. A Nemzeti Kaszinóval összevetve számomra nem is annyira a zsidó (vallású vagy származású) tagok kisebb száma a szembeszökő, mint inkább az, hogy jóval korábban megváltozott a még legalább részleges, vagyis a kitért, illetve zsidó származású férfiakkal szemben befogadó magatartás.

Az angol felső osztály által űzött sportoknak a hazai arisztokrácia körében tapasztalható elterjedésével párhuzamosan megalakuló klubok, így az 1883-ban gróf Zichy Rezső kezdeményezésére létrejött Budapesti Lawn-Tennis Club vagy az 1905-ben alapított Budapesti Polo-Club esetében a zsidók hiányának felhánytorgatása annyiban értelmetlen, hogy ezekbe az egyesületekbe a legrangosabb mágnáscsaládokon kívül – legalábbis a kezdetekben – alig vettek fel bárki mászt. A teniszklubról annak első közgyűlése után a *Vadász- és Verseny-Lap* azt írta, hogy „a fővárosban rendszeren a májusi versenyek végéig tartózkodó főúri családok fiatal tagjaiból áll, urak és hölgyek”, míg két évvel később a *Herkules* című sportlap „kizárólag a főúri körökből valók” társaságaként mutatta be.¹⁰ A gróf Andrassy Géza elnöklete és négy főhercegnő védnöksége alatt álló Polo-Club 12 tagú első választmányában 11 gróf foglalt helyet – a tizenkettedik a régi nemesi családból származó „jeles sportsmann” és „ismert automobilista”, Rohonczy Lőrinc volt.¹¹ A teniszklub az 1900-as évekre annyiban demokratizálódott, hogy tagjai között jóval kevesebb arisztokratát találunk, de továbbra is mentes maradt minden zsidó „térfoglalástól”. Földes Béla, az 1879-ben katolizált, 1945. január 18-án a budapesti gettóban – annak felszabadítása napján – 96 éves korában éhen halt közgazdász és statisztikus felvételt nyert az Országos Kaszinóba, sőt az annál is elegánsabb, a Nemzeti Kaszinó tagjainak nyári szórakozást biztosító, a férfiak mellett nőket is fogadó Park Clubba, ám e sikerek ellenére a *Pénzvilág*ban 1911-ben „szigorúan dzsentri”-nek minősített teniszklubba minden igyekezete ellenére sem jutott be,

8 Id. Wodianer Albert áttérésének dátumára lásd Mislovics Erzsébet: A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között. *Aetas* 30 (2015) 1. sz. 50.

9 Koppély Fülöp kitéréséről lásd Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., 1989. (Mikrotörténelem) 87.

10 Vegyes. *Vadász- és Verseny-Lap* 1884. január 31. 38.; Porzsolts Kálmán: Labdaház Budapesten. *Herkules* 1886. június 27. 3–4.

11 *A Budapesti Polo-Club*. 1905. Bp., 1905.; Rohonczy Lőrinc meghalt. *Az Ujság* 1915. november 2. 9.; Egy ismert automobilista hősi halála. *A Motor* 1915. november 14. 13.

noha – írta a gonoszkodó lap – Földes „magyar, fajmagyar, színmagyar, díszmagyar, sőt kuruc fajszíndíszmagyar”.¹²

Ezekhez az exkluzív, kis taglétszámú klubokhoz képest a hazai sportéletben sokkal jelentősebb szerepet játszott az 1875-ben gróf Esterházy Miksa és az újságíró Molnár Lajos kezdeményezésére alakult Magyar Atlétikai Club (= MAC). A kezdeti években olykor csak vegetáló, majd a sport népszerűségének az 1890-es évekre tehető növekedésével gyors tempóban fejlődő MAC sokat tett a sport hazai elterjesztéséért, noha kezdetben Esterházy Miksának még azzal a váddal kellett szembesülnie, hogy a sport magyartalan, mivel angol, ami ellen a gróf azzal védekezett, hogy az atlétika nem angol, hanem görög eredetű, és nem egy nemzeté, hanem az emberiségé.¹³

A tagfelvétel terén azonban a MAC vezetősége az emberiség fogalmát szűkre szabta. Mint minden egyéb dualizmus kori sportegyletben, a MAC alapszabályai sem zártak ki senkit vallása vagy származása miatt. A klub első alapszabálya annyit mondott: „A clubnak tagja lehet minden feddhetlen jellemű egyén, ki 18 évét betöltötte, két rendes tag által ajánltatik, és a választmány által elfogadtatik.”¹⁴ A MAC 35 alapító tagja között 14 arisztokratát találunk, számos neves személyiséget (Blaskovich Ernő, Degré Alajos, Hentaller Lajos, Sina Simon, Somssich Pál, Türr István), 4 kitért zsidót (Harkányi Károly, Máday Izidor, Wodianer Béla, id. Wodianer Albert), míg a pártoló tagok között a Harkányi család egy további tagja, Harkányi József mellett felbukkan – egyetlen zsidó vallásúként – Tafler (1881-től Györgyei) Adolf földbirtokos,¹⁵ aki a Pesti Izraelita Hitközség legszűkebb vezetőségét jelentő elöljárói között is helyet foglalt.¹⁶ Az 1884-ben elhunyt Tafler után a magát az „athleticismus” hazai meghonosítójának nyilvánító klub¹⁷ választmányában, illetve alapító (vagyis legtöbbet fizető) tagjai között többé már nem találunk zsidó vallású férfit. Kitért zsidók, illetve leszármazottaik kis számban továbbra is akadtak, így az 1890-es évek második felében négy Harkányi mellett a geológus Déchy Mór és a műegyetemi tanár Lázár Pál.¹⁸

A MAC évkönyvei nem közölték a „mezei” tagok listáját, így nem zárható ki, hogy zsidó vallásúak is szerepeltek közöttük – bár a kortársak szerint ez nem fordult elő. A *Herkules* 1885-ben köztudott tényként említette, hogy a MAC-nak „nincsen izraelita tagja”.¹⁹ 1907-ben a *Sport-Világ* szintén magabiztosan állította, hogy a klub „zsidó-szarma-

12 Kun Andor: A parlament közigazdászai. Földes Béla. A *Pénzvilág* 1911. szeptember 15. 390–391. Földes kitérésének dátumát megadja *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Szerk. Kovács I. Gábor. Bp., 2012. 53. Földes tagságaira az említett klubokban lásd *Az Országos Kaszinó Évkönyve*. 1913. Bp., 1914.; *A Park Club Évkönyve*. 1900. Bp., 1901.

13 Zuber Ferenc: *A Magyar Athletikai Club története. A club 50 éves jubileuma alkalmából*. Bp., 1925. 19.

14 *A Magyar Athletikai Club alapszabályai*. Bp., 1876. 6. Az utóbb módosított alapszabály ezen csak annyiban változtatott, hogy hozzátette: a 18. életévüket már betöltött, de még középispolás tanulók nem válhattak klubtaggá. *A Magyar Athletikai Club évkönyve*. 1892–1893. Bp., 1893. 92.

15 *A Magyar Athletikai Club alapszabályai*, 21.

16 Groszman Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. *Magyar Zsidó Szemle* 51 (1934) 239.

17 *A Magyar Athletikai Club évkönyve* 1892–1893, 4.

18 *A Magyar Athletikai Club évkönyve*. 1894–1899. Bp., 1899.

19 H. E.: Demokrácia a sportban. *Herkules* 1885. szeptember 29. 1.

zású egyetemi polgárt világért fel nem venne tagjai közé”,²⁰ míg 1914 tavaszán a *Sport-hirlap* tett említést arról, hogy a Magyar Atlétikai Clubban, ahogy egyébként a Budapesti Torna Clubban sem, „nincsenek izraelita vallású footballisták”.²¹

Az 1885-ben alapított Budapesti Torna Clubnak, a BTC-nek legalább egy zsidó hitű tagja korábban biztosan volt: Hajós Alfréd, Magyarország első olimpiai bajnoka, aki az 1893-ban alakult Magyar Úszó Egyesületben töltött éveit követően 1898 és 1904 között focistaként a BTC-ben játszott, sőt, 1904-ben a klub választmányába is bekerült.²² A BTC vezetőségének nézeteiről mindamellett elmond valamit, hogy a klub negyvenéves történetéről 1925-ben beszámoló kiadvány az 1920-as évhez érve kiemelte, miszerint „a keresztény nemzeti állameszme megszilárdításából” a klub „hagyományaihoz híven” kivette a részét, így alapító tagja lett „a régi keresztény sportegyesületek hegemoniájának visszaállítására” törekvő Keresztény Magyar Sportligának.²³ A Sportliga 1920. szeptember 21-i alakuló közgyűlését megnyitó beszédében a liga elnöke, Demény Károly államtitkár beszédes párhuzammal kijelentette, „a testi kultúrának [...] egészséges, nemzeti alapokra fektetése épp oly fontos, mint a numerus clausus a szellemi kiképzésben”, míg a Magyar Országos Véderő Egylet képviselőjében és a liga társelnökeként felszólaló Gömbös Gyula azt a célt tűzte a liga elé, hogy „a keresztény és zsidó sporttársadalom teljesen különváljék”.²⁴

A közgyűlésen megválasztott tisztikarban Kelemen Aurél teniszbajnok, a liga egyik alelnöke személyében a MAC is képviseltette magát, de szemben a BTC-vel, illetve a többi olyan dualizmus kori sportklubbal és társaskörrel, kaszinóval, amely bár nyilvánvalóan diszkriminálta a zsidókat, ezt nyíltan nem vállalta, a MAC már az 1908–1909-es évkönyvében átlépte ezt a Rubicont.

„Mikor Esterházy Miksa gróf 1875-ben megalapította egyesületünket – írta a névtelen szerző, feltehetően az évkönyvet a MAC titkáraként szerkesztő Nemes Dezső –, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy clubunkat egy életerős, keresztény ifjúság sporttársadalmi otthonává tegyük. Ezt a célt clubunk hivatásának jelölvén meg, mi azt szent hagyományként őrizzük s követni fogjuk.”²⁵

20 Nagy Sándor: A testedzés az iskolában. *Sport-Világ* 1907. február 24. 59.

21 Pickford. *Sport-hirlap* 1914. március 23. 4.

22 Repkény Ernő: *A Magyar Úszó Egyesület ötven éves sportműködésének története 1893–1943-ig*. Bp., 1943. 9–10.; *A Budapesti Torna-Club évkönyve*. 1904. Bp., 1905. 3. A *Zsidó Lexikon* által neve után csillaggal, vagyis kikeresztelettként megjelölt Hajós Alfréd 1908-ban még zsidó vallásúként vette el Blockner Vilma. Esküvőjüket a Dohány utcai zsinagógában „fényes násznép” jelenlétében celebrálták. Az *Egyenlőség* híreiben Hajós 1912-ig szerepel, mikor is 100 koronát adományozott az Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület javára. Hajós Alfréd. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp., 1929. 338.; Hymen. *Egyenlőség* 1908. május 10. 11.; Adományok. *Egyenlőség* 1912. május 19. Melléklet. 4.

23 *A Budapesti Torna Club 40 éves története 1885–1925*. Bp., 1925. 23.

24 A Keresztény Magyar Sportliga közgyűlése. *Nemzeti Sport* 1920. szeptember 23. 4.

25 *A Magyar Athletikai Club évkönyve*. 1908–1909. Szerk. Nemes Dezső. Bp., 1910. 3. A MAC elnöke 1884-től gróf Esterházy Mihály, 1886-tól gróf Esterházy Andor, 1892-től pedig gróf Andrássy Géza, aki közel negyven éven át állt a klub élén.

Ha Esterházy Miksa előtt valóban ez a cél lebegett is, a minden „feddhetlen jellemű” személy előtt nyitva álló klub elnöki tisztségét 1884-ig betöltő gróf a nyilvánosság előtt erről soha nem nyilatkozott.

A hagyományos társadalmi elit sportegyesületei tehát nemcsak tagfelvételi gyakorlatukban mutatkoztak antiszemitábbnak a Nemzeti Kaszinónál, de a MAC révén közülük került ki az első olyan dualizmus kori, a magyar társadalom felsőbb köreiből verbuválódó társaság, amely félreseperve a politikai elit liberális nacionalizmusa által felállított tabut, nyíltan zsidóellenesnek vallotta magát. Hogy a MAC 1908–1909-es évkönyvének szerzője szerint a „keresztény” fogalma a megkeresztelkedett zsidókra is kiterjedt-e, erről csak találgathatunk. A MAC ötvenéves jubileuma alkalmából 1925-ben megjelent hivatalos kiadványt a választmány megbízásából jegyző Zuber Ferenc fogalmazása viszont már nem hagyhat kétséget. Amint a tagfelvételi politikát illetően írta:

„Még a Club alapítási idejéből származik az a hagyományos szigorúság és konzervativizmus, melyet a MAC tagjainak megválasztásánál fél évszázad óta gyakorol. Bár az alapszabályokban kimondva nincs, mégis régi tradíció a MAC-ban, hogy tagjai sorába csakis *keresztény* és középiskolai képzettségű egyéneket vesz fel s ez alól csak a leg-ritkább esetekben tesz kivételt.”

E kijelentését követően a két kritériumot a számára nyilvánvaló szinonimákkal felszerelve Zuber a „faji és műveltségi cenzus” helyességéről értekezett.²⁶ [Kiemelések: K. M.]

Mi lehet ennek a különlegesen markáns előítéletességnek az oka? Nyilván nem a társadalmi háttér, hiszen a Lovaregylet, a MAC vezetősége és a Nemzeti Kaszinó tagsága jelentős mértékben fedte egymást. Hipotézisként megkockáztatnám: a sportéletet átható görög férfiszépség-ideál ellenpólusán elhelyezett, hol vézna, hol kövérkés, de mindenképpen tónustalan és görnyedt handlé zsidó imázsa még erőteljesebben hatott a zsidók befogadását gátló társadalmi előítéletek terén, mint a kivakarhatatlanul modortalan, hol kellemetlenül bennfenteskedő, hol kínosan megalázkodó, ezért úriemberek szalonjába nem való boltos zsidó kliséje.²⁷

26 Zuber: *A Magyar Athletikai Club*, 15.

27 A dualizmus kori etnikai előítéletekről és azok képi megjelenítéséről lásd Hanák Péter: A másokról alkotott kép. In: uő: *A kert és a műhely*. Bp., 1999. 65–87.; Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014. A reformkori életképek, majd a tiszaezlári vérvadás évek antiszemita karikatúrái után a zsidó test negatív ábrázolásai az 1918–1919-es forradalmak alatt és után szaporodtak meg újra. A számtalan példa közül itt egyet idézek, a konzervatív, de a Károlyi-kormány-nal szemben még nem ellenséges szatmárnémeti gimnáziumi tanár, a római katolikus Gál Zoltán 1919. március 2-i naplőbejegyzését a városba látogató Pogány Józsefről és Böhm Vilmosról: „Sem Pogány, sem Böhm nem tudott bennem szimpátiát ébreszteni. Pogány gnóm-szerű alakjával, nagy fejével, púpos hátával és tömzsi termetével inkább félelmetes, mint megnyerő volt. Böhmről pedig alig tudtam elhinni, hogy ez az elálló, vitorlafülű, pisze orrú, karikás-szemű vézna zsidólegényke volna a magyar hadügyminiszter. Inkább suszterlegényhez hasonlított. De a szó úgy folyt az ajkukról, mint az áradó Szamos. Látszik, hogy ez a kenyerük.” Horváth J. András: A vörös uralom mint személyes élmény. *Századok* 153 (2019) 873–874. A középiskolai tornatanároknak a zsidó diákok gyenge teljesítményére vonatkozó előítéletét empirikusan cáfolja Bolgár Dániel: Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok? A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon. *Korall* 19 (2018) 74. sz. 179–212.

Az 1912-es stockholmi olimpiáról két bajnoki éremmel hazatérő Fuchs Jenő kardvívó kifejezetten rideg hazai fogadtatását, vagy pontosabban a fogadtatás közel teljes hiányát a *Nyugat*ban közölt cikkében Nádas Sándor nemcsak azzal magyarázta, hogy a csendes, olvasni szerető Fuchs nem keresztkedezett ki, nem magyarosította meg a nevét, és hogy apja egyszerű nyomdavezető a Pallasnál, hanem azzal is, hogy nem felelt meg egy kardvívóbajnok megjelenésével szemben kimondatlanul is felállított társadalmi elvárásoknak: „Fuchs [...] alacsony, jelentéktelen fiú, bajusza nincs is, vagy talán borotváltatja, cvikkert hord.”²⁸ Anélkül, hogy mindenben osztoznék Nádas értelmezésével, a kimagasló sportteljesítmény, az 1908-as londoni olimpián már két aranyérmes szerző Fuchs további két olimpiai aranyérme, illetve a sportegyesületek és a hivatalosság részéről szinte teljesen elmaradó ünneplés közötti látványos ellentmondásra a keresztény társadalom előítéletességén kívül nem látok egyéb magyarázatot, és azt sem tartom lehetetlennek, hogy Fuchs sikeresebben integrálódott volna a fővárosi vívóegyesületekbe, és olimpiai bajnokként melegebb fogadtatásban részesült volna, ha úgy nézett volna ki, mint Müller Dávid könyvkereskedő és tornász hitsorsosa, aki Stróbl Alajos egyik modellje volt a Nemzeti Múzeum kertjében 1893-ban felállított Arany János-szobor Toldi Miklóst ábrázoló mellékalakja mintázásakor.²⁹

Zsidó reakciók

Hiába azonban a fess – és természetesen bajszos – Müller Dávid kidolgozott izomzata, a zsidó testet övező előítéletekkel a zsidó sajtó annál kényeszeresebben hadakozott, mivel azt számos szerző maga is interiorizálta. A gyakran ismételt elmélet szerint a gettó nemcsak a többi emberhez hasonlóan szabadságra termett, így az évszázados elnyomás alatt lelkileg is megviselt zsidó jellemét kezdte ki, de testi zülléséért is felelős volt. „Nálunk, hol örökké üldözték a zsidót, nem csoda, hogy elsatnyult”, jelentette ki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (= IMIT) 1898-as évkönyvében Leopold Samu, aki – megannyi más korabeli közép-európai zsidó értelmiségihez hasonlóan – az askenázi zsidókkal szemben piedesztálra helyezte a szabadabb környezetben élő, így szép termetű és egyenes tartású szefárd zsidóságot. Az előbbiekkal ellentétben az utóbbi „testileg is nemes race” maradt.³⁰

Éppen ezért kell sportolni, illetve nagyobb hangsúlyt fektetni a testi nevelésre, javasolták más szerzők, így Schuschny Henrik, a budapesti V. kerületi állami főreáliskola iskolaorvosa az IMIT első, 1895-ös évkönyvében. Schuschny szerint a magyarsággal nyelvben és műveltségben már összeforrt zsidóságot egyedül törékenyebb fizikuma különböztette meg. Szerinte a zsidóknak a magyar társadalomtól való távolságtartásával arányosan

28 Nádas Sándor: Fuchs Jenő. *Nyugat* 5 (1912) 15. sz. 222–223.

29 Az egyetlen zsidó, akinek szobra van Budapesten. *Egyenlőség* 1933. július 29. 4.; Zeidler Miklós: A testgyakorlás mint az egészség és a szépség forrása az újkori magyar sportirodalomban. In: *Kor/Társ panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére*. Szerk. Erőss Zsolt – Gyarmati György. Pécs–Bp., 2015. 197.

30 Leopold Samu: Keleti benyomások. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Évkönyv*. 1898. Szerk. Bacher Vilmos – Bánóczi József. Bp., 1898. 234. A szefárd zsidó múlt idealizálásáról a hosszú 19. századi német zsidó értelmiség körében lásd John M. Efron: *German Jewry and the Allure of the Sephardic*. Princeton–Oxford, 2015.

gyengült a fizikuma, így a fiatal nemzedék körében a héderekben és jesivákban volt a leg-satnyább, ahol a tanulók „sápadtak, vérszegények, betegségekre hajlamosak, idegesek”. A magától adódó megoldást – mondhatni a „zsidókérdés” megoldását – az erőnlélet fo-kozó és ezáltal önértetet is adó testnevelésben jelölte meg:

„Ha a magyar zsidó hazafiságán és műveltségén kívül egészséges, edzett testtel és önértettel fog rendelkezni, akkor csak vallása révén lesz különbség közte és a haza más hazafias érzelmű lakója között. Akkor lesz csak igazán befejezve a mindnyájunk által oly melegen kívánt beleolvadás a nemzetbe.”³¹

Hasonló állásponton volt Goldberger Márk idegorvos, aki az *Egyenlőség* hasábjain 1912-ben hétrészes cikksorozatot közölt „a zsidók ideges hajlamossága” tárgyában. Záró-cikkében Goldberger a nem zsidókhoz képest „általában törekenyebb, véznább” zsidóság fiatal nemzedékének nevelését illetően úgyszintén „a céltudatos és okosan vezetett test-edzés” szükségességét, a „testi sport” intenzívebb művelését emelte ki.³²

Más szerzők ezzel szemben – és ez volt a gyakoribb reakció – éppen az egyes zsidók sportteljesítményeit, a magyar zsidó sportolók által kivívott győzelmek hírét kiemelve azt hangsúlyozták, hogy már nincs miről beszélni: a zsidót nem lehet többé „elpuhult fajnak” tekinteni, „mely testi erőt kifejezteni más fajokkal szemben nem igen képes”,³³ hiszen erre az előítéletre a zsidó sportversenyzők „már számos cáfolatot nyújtottak”.³⁴ És noha az *Egyenlőség* tiszttában volt az előítélet mechanizmusával – „a zsidó olyan régóta degenerált, amilyen régóta ellenségei vannak”, írta a neológ hetilap névtelen munkatársa 1912-ben –,³⁵ az előítélet kényszeres cáfolata állandó maradt.³⁶ A zsidó sportemberek, írta Fábíán Pál az 1929-ben megjelent *Zsidó Lexikon* sportnak szentelt szócikkében, „sikereik-keikel rácafoltak arra az elfogult teóriára, amely a zsidók testi satnyaságát, fizikai teljesít-ményre való alkalmatlanságát igyekezett bizonyítani”.³⁷

A neológ értelmiség által a zsidó testnek és a zsidók testnevelésének tulajdonított jelentőség fényében még inkább meglepő, hogy a zsidóellenes diszkriminációra olyan érzékenyen reagáló, részben kifejezetten az antiszemitizmus minden formájával szem-beni küzdelem céljából létrejött *Egyenlőség* ritkán emelte fel szavát a sportegyesületek diszkriminatív magatartásával szemben. Néhány cikk persze megjelent e tárgyban. Az *Egyenlőség* legelső számában a publicista és függetlenségi párti országgyűlési képviselő, Mezei Ernő elejtett egy megjegyzést az antiszemitizmust „alapszabályainak hallgatag

31 Schuschny Henrik: A testi nevelés és a zsidóság. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Évkönyv*. 1895. Szerk. Bacher Vilmos – Mezey Ferencz. Bp., 1895. 369–370., 372.

32 Goldberger Márk: A zsidók ideges hajlamossága. *Egyenlőség* 1912. június 2. Melléklet. 3–4.

33 Sport-gyógyók. Uo. 1895. augusztus 9. 10.

34 Sportgyógyó. Uo. 1897. július 25. 11.

35 Glosszák a hétről. Uo. 1912. január 7. 7.

36 Magyarország kardvívó bajnoka. Uo. 1914. május 17. 12.

37 F. P. [Fábíán Pál]: Sport. In: *Zsidó Lexikon*, 803.

szentségéül” valló MAC-ról.³⁸ Másfél hónappal később egy a MAC-ba jóhiszeműen jelentkező, ám visszautasított joghallgató szűrte le a következtetést: „Alapszabályaik, hirdetéseik és felhívásaik bámulatosan interkonfesszionálisak. Antiszemita lólábukat csak a körükbe lépni kívánó meggondolatlan zsidónak mutogatják.”³⁹ Az Athénban rendezett első újkori olimpiai játékokon Magyarország első olimpiai aranyérmét megszerző Hajós Alfréd hazatérését követően a neológ hetilap újfent eleresztett néhány nyilat a zsidókat kirekesztő MAC felé.⁴⁰

Ezzel együtt is a sportéletben tapasztalható antiszemitizmus ostorozása összehasonlíthatatlanul ritkább maradt, mint a zsidó vallású tanárjelöltek, általánosabban a közsférában elhelyezkedni törekvő zsidók diszkriminációja miatti, az 1890-es évek kivételével folyamatos panaszáradat és tiltakozás.⁴¹ Ennek az volt az oka, hogy a zsidó felekezet nevében megszólaló neológ értelmiség az államhatalom zsidók iránti magatartását lényegesen fontosabb kérdésnek tekintette, mert a társadalommal szemben éppen az állam volt hivatva szerintük megvédeni az emancipált izraelita állampolgárokat, ezért az állam, illetve bármely közege által tanúsított előítéletesség jóval nagyobb aggodalmat keltett, és hevesebb reakciót váltott ki. Nem véletlen, hogy a stockholmi olimpiáról visszatérő Fuchs Jenő itthoni semmibevételéről írt cikkében Gábor Andor, az *Egyenlőség* rabbiszemináriumot végzett – az íróval nem összetévesztendő – munkatársa nem annyira a sportklubok elutasító ridegségén háborgott, mint inkább elsősorban azon, hogy Fuchs Jenő hazaérkezésekor sem a kormány, sem a főváros képviselőjében nem fogadta senki a pályaudvaron, ami „ezeknek az uraknak egy kicsit kutyakötelességük lett volna”, hiszen miután Fuchs nyert, illetve győzelemhez segítette a magyar kardcsapatot, „a magyar zászló szaladt fel a stadion árbocára, [...] és nem a pesti ügyvédek zászlaja, sőt nem is a palesztinai zsidótelepek zászlaja”.⁴²

A sportéletben tapasztalható diszkriminációval szembeni zsidó reakciók további sajátossága, hogy az egyesületi életben ez a közeg volt az egyetlen, ahol az antiszemitizmus a zsidókat nyílt, intézményesült különválásra ösztönözte, nevezetesen egy kifejezetten zsidó sportklub alapítására. Az 1906-ban alakult Vívó és Atlétikai Club (= VAC) indulása pontos mutatója annak, hogy a zsidók különválása terén mi volt az, amit a kormányzat már nem tolerált. A dualizmus kori keresztény magyar politikai elit körében uralkodó liberális nacionalizmus a zsidókkal szemben toleránsabb volt, mint azt elvi megnyilvánulásai alapján gondolhatnánk. Úgy is mondhatnánk: míg diskurzusában nacionalistább

38 M. E. [Mezei Ernő]: A tiszta-eszlári eset és a sajtó. I. *Egyenlőség* 1882. november 5. 1. Mezei Ernő egy cikluson át, 1881–1884 között volt országgyűlési képviselő.

39 Franciscus: Athletika és antiszemitizmus. Uo. 1882. december 24. 9.

40 Az olimpiai versenyek győzője. Uo. 1896. április 24. 8.

41 Az 1880-as évek elejétől a zsidó felekezeti sajtó folyamatosan bírálta a kormányzatot, amiért vonakodott zsidó vallásúakat alkalmazni a közsférában. A panaszok az 1890-es évek elején alábbhagytak, majd néhány évig szinte teljesen szüneteltek. Ez azzal magyarázható, hogy az egyházpolitikai reformokért folyó küzdelem, vagyis a dualizmus utolsó nagy liberális fellángolása idején a kormányzat kinevezési politikájában is befogadóbbnak mutatkozott. A kérdéstről bővebben lásd Konrád Miklós: Csalódott zsidók a magyar zsidóság aranykorában. In: *Az érzelmek története*. Szerk. Lukács Anikó – Tóth Árpád. Bp., 2019. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31) 405–421.

42 Pax [Gábor Andor]: A világbajnok. *Egyenlőség* 1912. augusztus 4. 7–8.

volt, így mint minden mássággal, a zsidó különbözőséggel szemben is elutasítóbb, gyakorlatában liberálisabbnak, a mindennapokban elnézőbbnek mutatkozott. Ennek legjobb bizonyítéka a kormányzat hozzáállása a hazai cionista mozgalomhoz. A zsidók minél teljesebb magyarosodását, nyelvi, kulturális és érzelmi áthasonulását szorgalmazó liberális nacionalizmus szemszögéből a zsidó nacionalizmus eszméje elfogadhatatlan volt. A gyakorlatban az 1903-ban létrejött Magyarországi Cionista Szervezet mégis szabadon virágozhatott. Fejlődésének útjába a kormányzat csupán egy formai akadályt állított, amely azonban a mozgalom működését semmiben nem korlátozta. A cionista szervezet alapszabályait a Belügyminisztérium nem hagyta jóvá, vagyis formálisan nem ismerte el. Ettől függetlenül a szervezet nyolc éven át informálisan, majd 1911-től bejegyzett céggként – papíron korlátolt felelősségű szövetkezet formájában⁴³ – minden további nélkül működhetett: tarthatott kulturális estéket és tánccmulatságokat, rendezhetett nyilvános ünnepeket, amelyekre kibérelhette a régi országház épületét; előadásában, lapjaiban és röpirataiban háborítatlanul hirdethette az asszimilációnak a zsidókra nézve öngyilkos jellegét és a zsidóság nemzeti hivatását.⁴⁴

Amit a cionisták nem tehettek, az egy nevében is nyíltan zsidó fővárosi sportegyesület alapítása. Alapszabályait a VAC először Budapesti Zsidó Torna Egylet néven terjesztette fel a Belügyminisztériumhoz jóváhagyásra, amit a minisztérium azzal az indoklással utasított vissza, hogy „az ifjaknak felekezeti alapon, sportolás céljából való tömörülése sem nemzeti szempontból, sem pedig a testgyakorló egyesületek közti békesség szempontjából nem helyeselhető”.⁴⁵ A zsidó tornászok fellebbeztek a döntés ellen, de mindhiába, így választották végül az egyletük profiljának lényegét eltussoló nevet.⁴⁶ A semlegesre átkeresztelt egyesület alapszabályait a Belügyminisztérium 1907 februárjában elfogadta.⁴⁷ Ennek az ideológiailag semmitmondó névnek megvolt az az előnye is, hogy később, a forradalmakat követő heves antiszemitizmus légkörében a VAC könnyebben tagadhatta cionista affiliációját.⁴⁸

A tagadás ráadásul félig igaznak is tekinthető. A VAC érdekessége ugyanis, hogy úgy volt cionista, hogy közben nem volt hivatalosan az. Az 1909–1910-es évre szóló neológ *Izraelita Családi Naptárban* a VAC egyik névtelen tagja úgy mutatta be klubját, mint amely „azokból az ifjú sportemberekből alakult, kik a magyarországi csaknem kivétel nélkül antiszemita sportegyletekből kinézve, immár büszkén zsidóságukra, a zsidó ifjúsággal a zsidó ifjúságért akarnak munkálkodni”.⁴⁹ Ha hozzátesszük, hogy a cikk szerzője ezt a

43 Társas czeégek. *Központi Értesítő* 1911. április 6. 762.

44 A magyarországi cionizmus kezdeteiről a legrészletesebb munkát egy korán elhunyt svájci történésznek köszönhetjük. Lásd Peter Haber: *Die Anfänge des Zionismus in Ungarn (1897–1904)*. Köln–Weimar–Wien, 2001.

45 Felekezeti törekvések tornaszatunkban. *Nemzeti Sport* 1906. július 1. 4.

46 Tornaszatunk állapota és törekvései az 1906. évben. Uo. 1906. december 23. 19.

47 Egyleti alapszabályok. *Belügyi Közlöny* 1907. február 24. 72.

48 Boros Viktor: Nyilatkozat. *Nemzeti Sport* 1921. június 13. 4. A szerző a VAC titkáráként tiltakozott az ellen, hogy egyesülete a *Nemzeti Sport* hasábjain ismételten „mint cionista sportegyesület van beállítva”, holott „az igazság az, hogy bár természetesen szívesen látjuk a zsidó ifjak tömörüléséből álló társsportegyesületek sikereit, mégis elsősorban is kizárólag a magyar sport fejlesztéséért és dicsőségéért küzdünk”.

49 Vívó: Magyar zsidó ifjak a sportban. In: *Izraelita Családi Naptár*. 5670 (1909–1910). Szerk. Ötvös Károly. Bp., 1909. 123–127.

zsidó önérzetet részben a megacélozott izmok hatásának tudta be, az elnyomás évszázadai során meggörbedt zsidóból új embert faragó sport gyakorlásának, egyértelművé válik, hogy ha a szerző Max Nordau nevét nem is említette, a modern politikai cionizmus Theodor Herzl mellett második legfontosabb alakja által szorgalmazott „izomzsidóság” koncepciója és projektje mellett érvelt, az elsatnyult „gettózsídót” és az idegbeteg „asszimilánst” felváltó marcona Új Zsidó Férfi eljövételét szorgalmazta.⁵⁰

A cikk névtelen szerzője mindazonáltal egy szóval sem mondta, hogy a VAC cionista sportklub lenne. A hazai sportsajtó a klubot mégis több ízben cionista egyesületnek nevezte.⁵¹ Ez annál kevésbé meglepő, hogy a VAC alapítója és 1910-től alelnöke a magyarországi cionizmus kezdeti időszakának egyik legfontosabb képviselője, az első világháborúban elesett Dömény Lajos volt,⁵² ráadásul a *Budapesti czim- és lakásjegyzék*ben a VAC évről évre a Magyarországi Cionista Szervezet „kötelékébe” tartozó egyesületek között szerepelt.⁵³ A klub tízéves jubileumán a kultúrcionista *Múlt és Jövő*ben közölt beszámolójában az egyik alapító tag, Goldmann Benő úgyszintén kerülte a „cionista” minősítést, de az egyesület célját már nyíltan a zsidó nacionalista mozgalom ideológiai keretében helyezte el: „A zsidóság fizikai regenerációja: ez lett a V. A. C. programja. A »Muskel Judentum«, amint azt Nordau követeli.”⁵⁴

Az a tény azonban, hogy a hivatalos bejegyzés szerint a klub mégsem volt cionista egyesület, utat nyitott annak, hogy néhány éves távolságtartás után a neológ Pesti Izraelita Hitközség vezetősége 1914-től anyagi támogatásban részesítse.⁵⁵ A forradalmakat követő vészterhes időkben az ország legnagyobb neológ hitközsége és a sportklub átmenetileg még közelebb került egymáshoz, amennyiben a hitközség élén 1919-től 1921-ig álló bankigazgató, Székely Ferenc egyben a VAC elnöki tisztségét is betöltötte.⁵⁶ A VAC kezdeti évei tehát arról is tanúskodnak, hogy a neológ zsidóknak és a cionistáknak az

50 George L. Mosse: Max Nordau, Liberalism, and the New Jew. *Journal of Contemporary History* 27 (1992) 565–581.; Moshe Zimmermann: Muscle Jews versus Nervous Jews. In: *Emancipation through Muscles. Jews and Sports in Europe*. Ed. Michael Brenner – Gideon Reuveni. Lincoln–London, 2006. 13–26.; Ujvári Hedvig: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó” fogalma Max Nordaunál a fin de siècle kontextusában. *Századok* 143 (2009) 143–160. Nordauról lásd *Max Nordau (1849–1923)*. Éd. Delphine Bechtel – Dominique Bourel – Jacques Le Rider. Paris, 1996.

51 A labdarugó parlamentből. *Nemzeti Sport* 1910. március 26. 17.; A vasárnapi futball-meccsek. *Somogyvármegye* 1913. június 14. 2.; Cionista tornászok. *Az Érdekes Ujság* 1913. október 19. 11.

52 F. P. [Fábián Pál]: Vívó és Atlétikai Club. In: *Zsidó Lexikon*, 955.; A Vívó és Atlétikai Club. *Pesti Hírlap* 1910. december 28. 19. Az ügyvédként dolgozó Dömény Lajos az 1903-ban alakult Makkabea Cionista Egyetemi Hallgatók Egyesülete alapító tagja volt, majd 1905-től elnöke, 1904-ben a *Zsidó Néplap* című első cionista lap felelős szerkesztője és kiadója, 1906-tól a Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodájának a vezetője, 1913-ban a Kadima nevű cionista cserkészcsapat alapítója. Lásd Az országos értekezlet. *Zsidó Néplap* 1905. május 26. 3.; *A zsidó nemzeti alap célja, működése és szervezete*. Bp., 1910. 31.; Bató Jomtov: A Makkabea 1904–1909-ben. In: *Félévszázad fordulóján*. Szerk. Weissburg Chájjim. Tél-Áviv, 5715 [1955]. 9–10.; Grotto Móse: Dömény Chánanjá [Lajos]. In: uo. 30–31.

53 *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. 1910. Bp., 1910. 467.; *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. 1911. Bp., 1911. 485.; *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. 1912. Bp., 1912. 507.; *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. 1913. Bp., 1913. 521.; *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. 1914. Bp., 1914. 535.

54 Goldmann Benő: A tízéves Vívó- és Atlétikai Club. *Múlt és Jövő* 6 (1916) 481.

55 Uo. 482.

56 Boros: Nyilatkozat, 4. Székelyről lásd Makai Ernő: *Székely Ferenc 1858–1936*. Szeged, 1937.; Alapi Béla: *Bankár és humor. Emlékezés Székely Ferencről*. Bp., 1941.

a szembenállása, ami a deklarációk és ideológiák világában totálisnak tűnhetett, a mindennapi életben egyáltalán nem zárta ki az együttműködést.⁵⁷

A liberális polgárság válasza

A sportéletben tapasztalt zsidóellenességre adott válaszok további sajátossága, hogy a zsidó sajtóhoz képest a liberális közvélemény volt az, amely nagyobb figyelmet szentelt a társadalmi összeolvadást akadályozó előítéleteknek, és gyakrabban kelt ki ellenük.

Ez már abból is kitűnik, hogy az első hosszabb cikk, amely kifejezetten a sportegyesületekben tapasztalható antiszemitizmussal foglalkozott, nem a zsidó *Egyenlőségben*, hanem a Porzsolt Jenő és testvére, a *Pesti Hírlap* belső munkatársaként is dolgozó Porzsolt Kálmán által szerkesztett *Herkules* című „testgyakorlati közlöny”-ben jelent meg 1885 őszén. A cikkét „Egy keresztény” aláírással közlő úszó, sportszervező és hírlapíró Szekrényessy Kálmán „köztudomású” titkot kívánt a nyilvánosság elé tárni:

„A sportvilág legkényesebb kérdését érintem, a mely kérdés minden társaságban, minden egyesületben a legélénkebb megbeszélés tárgyát képezi, de melyről nyilvánosan nyomtatásban még senki sem mert nyilatkozni. [...] Sportegyleteink legnagyobb része zsidó vallású tagot meg nem tűr kebelében. Nincsen megmondva egyetlen egy sport-egylet alapszabályaiban sem, hogy a vallás a fölvételnél egyes tagokra nézve akadályul szolgálhat, nem mondotta ki egyetlen egy sport-egylet sem Magyarországon rendes ülésében határozatképen, hogy zsidó vallású tagot nem vesz föl, és mindezek daczára, tényleg alig van sport-egyletünk, melynek zsidó-tagja volna. Így nincsen zsidó-tagja a pesti lovar-egyletnek, mely az ország legelső sport-egylete, nincsen izraelita tagja a magyar athlétikai clubnak, nincsen zsidó-tagja egyetlen egy fővárosi csónakázó-egyesületnek sem, sőt a budapesti kerékpár-egyesület és a magyar velociped club sem vesznek föl zsidókat tagokul, pedig mindezen egyletek alapszabályából hiányzik az a paragraphus, hogy tag csak keresztény lehet.”

Szekrényessy számára nem volt kétség: „Legáltalánosabb és legkérlelhetlenebb az antisemitismus a sport-világban.” A bűnöst a régi köznemesi családból származó szerző „a sport-világ zömét” kitevő arisztokráciában jelölte meg, amelyet azonban minden liberálistusa ellenére nem akart korholni, így csak mellékesen jegyezte meg, hogy ebbe a társadalmi rétegbe „nem csak a zsidó vallású, de még a keresztény polgári elem sem hatolt be eddig”.⁵⁸

A cikkről a *Fővárosi Lapok* is beszámolt, üdvözölve, hogy elindította e „kényes kérdés megvitatását”, amelyről „nyomtatásban még senki sem mert nyilatkozni”.⁵⁹ A Porzsolt

57 A VAC-ról, illetve a VAC és a pesti neológ hitközség közötti kapcsolatról lásd még Szegedi Péter: A budapesti zsidó sportegyesületek születése. *Szombat* 25 (2013) 5. sz. 6–7.

58 Egy keresztény [Szekrényessy Kálmán]: Zsidó sport-egylet. *Herkules* 1885. szeptember 22. 1–2.

59 Kényes kérdés. *Fővárosi Lapok* 1885. szeptember 24. 1470.

testvérek lapja egy ideig nem hagyta nyugodni a kérdést. Tiltakozott, amiért a sport-egyesületek „legnagyobb része zsidó vallású tagot meg nem tűr kebelében”.⁶⁰ Rámutatótt, hogy a probléma nem korlátozódott a zsidók kizárására. A mágnásvilág társadalmi elzárkózásának helytelenítésén túl önkritikusan megemlítette azt is, hogy „a középosztályon alul álló férfiak sem léphetnek be sport-egyleteinkbe”.⁶¹ A zsidók kizárását a sportklubokból a sportlapok és a liberális sajtó évekig napirenden tartotta.⁶² Amikor 1898-ban a MAC elnöke, gróf Andrassy Géza a klubja által tiszteletére adott díszvacsorán saját maga és családja filoszemitzizmusáról győzködte hallgatóságát, a liberális lapok nem mulasztottak el rámutatni a gróf szavai és klubja tagfelvételi politikája közötti szembeeső ellentmondásra.⁶³

A liberális közvéleményen belül annyiban nincs különösebb értelme zsidó és nem zsidó szerzők megkülönböztetésének, hogy előbbiek sem elsősorban ebbéli minőségükben nyilatkoztak. Kerülendő a partikularista érdekvédelem vádját, a liberális sajtóban publikáló zsidó vallású hírlapírók a hitsorsosait sújtó diszkrimináció hangsúlyozása helyett elsősorban a sportklubok társadalmi rang szerint elkülönülő szerveződését ostromozták. Noha a „szabadságnak és demokráciának” a sportban kellene leginkább érvényesülnie, írta a *Herkules*-ben 1888-ban Lövinger Gyula, „mert hisz testileg mégis sokkal egyenlőbbek vagyunk, mint szellemileg”, Magyarországon éppen ellenkezőleg alakult: „Nagyon sajtóságos dolog, de tény, hogy míg külföldön a sport a különböző társadalmi osztályokat összehozza, türelmessé teszi egymás iránt, addig hazánkban éppen a kaszt szellemet növeli.”⁶⁴ Tizenhat évvel később a *Pesti Napló*-ban Seress László hasonlóan vélekedett:

„Van elite klub és van »pöbli«. Van »keresztény« egylet és van »zsidó« egylet. Az úri klub nem játszik a pöblivel, a keresztény a zsidóval. [...] Ahelyett tehát, hogy a sport gondolata, az emberi ügyesség fejlesztésének szeretete egyesítené mindazokat, akik magának a sportnak nemzetnevelő erejét ismerik, ellenkezőleg: ez a sport választófal lesz ember és ember között.”⁶⁵

Az általános liberális sajtónak a zsidó felekezeti lapoknál gyakoribb kritikus megjegyzései talán azzal magyarázhatók, hogy az 1880-as évektől főúri szórakozásból polgári hobbivá szélesedő sportéletben az elvi alapon is liberális keresztényeknek befogadókészségükön túl szükségük is volt – illetve lett volna – a hozzájuk egyébként örömmel közelítő zsidó polgárságra. Erről tanúskodik a *Herkules*-nek 1887-ben beküldött levél névtelen

60 H. E.: Demokrácia a sportban, 1.

61 Uo. 1–2.

62 Lásd például Felekezeti harc a csónakázók között. *Herkules* 1886. augusztus 15. 7–8.; Vadnay Károly: Társaságban. Beszélgetések a genytrkről és zsidókról. *Ország-Világ* 1894. november 4. 735.

63 Porzolt Gyula: Két pohárköszöntő. *Országos Hírlap* 1898. április 7. 7.; Gróf Andrassy Géza. *Sport-Világ* 1898. április 10. 10–11.; Gróf Andrassy Géza csász. és kir. v.b.t.t. *Herkules* 1898. április 20. 62–63. Ez esetben az *Egyenlőség* is reagált: „Filoszemitzizmust hirdetni az athléták exkluzív társaságában, ahová zsidó be nem jutott eddig soha, az igazán olyan különös szeszély, a milyent csak egy gróf Andrassy engedhet meg magának.” Soltész Adolf: Ho arisztosz. *Egyenlőség* 1898. április 17. 8.

64 Lövinger Gyula: Egyleti- és magán-versenyek. *Herkules* 1888. július 15. 1.

65 (s-ó) [Seress László]: Olimpiai versenyzők. *Pesti Napló* 1904. augusztus 7. 5.

szerzője, aki két évvel korábban költözött le a fővárosból egy vidéki „tisza magyar” városba. Mivel a város nem kínált sok szórakozási lehetőséget, a keresztény fiatalember nekivágott egy vívó-, illetve tornaegylet szervezésének. Amikor azonban puhatalódnizni kezdett, vajon a helyi úri társaság elfogadná-e a zsidó bankhivatalnokok, kereskedősegédek és önálló iparosok belépését, „e kérdésre az urak kivétel nélkül nemmel feleltek”. Emiatt viszont egyletalapítási terve füstbe ment, „mert épen az említett ifjak között találkozott volna a legtöbb lelkes működő tag. Így hát az antisemitizmus és a gentrigóg volt a megakadályozója egy valóban szükséges mozgalomnak.”⁶⁶ Ami zsidók nélkül nem ment, velük annál jobban fejlődött, állította a *Herkules* vezércikkírója 1888-ban: „Csak egy tényt mondok el okulásul keresztény magyar testvéreimnek”, zárta cikkét a magyar sport hátramaradottságát taglaló névtelen szerző: „Azt tapasztaltam ugyanis, hogy az oly testgyakorlatokban, és az oly egyletekben, hol a zsidók az antiszemitisztikus áramlatot nem tapasztalták, ott tömeges részvétükkel a sportot magát vitték előre.”⁶⁷

A megoldás magától kínálkozott. Fentebb idézett 1885-ös cikkét Szekrényessy Kálmán a következő javaslattal zárta:

„Ha a sportvilág egy tekintélyes része azt tartja, hogy a zsidósággal még a sportban sem egyesül, miért nem válnak ki a keresztény világnak nem ezen véleményen levő tagjai és miért nem alkotnak a zsidókkal társaságban oly sport-egyleteket, melyek sem vallási, sem társadalmi különbséget nem ismernek?”⁶⁸

Három évvel később, 1888-ban Szekrényessy Kálmán Teréz körüti lakásán megalakult a Magyar Testgyakorlók Köre (= MTK).⁶⁹

Az MTK már az 1910-es évek elején félig-meddig zsidó klubként rögzült a köztudatban. Egy 1911. novemberi MTK–BTC-futballmeccs kapcsán a *Nemzeti Sport* „mint magától értődő eseményt” említette „a közönség között támadt parázs zsidó–keresztény üldözést, amit az MTK–BTC mérkőzések ősidők óta olyan holt biztonsággal megtermelnek, mint a birsalmafa a gyümölcsét”.⁷⁰ Kétségtelen, hogy az MTK alapító tagjainak, választmányának, illetve tagságának legalább fele, egyes esetekben talán kétharmada is zsidó vallású lehetett.⁷¹ Ám ennek alapján zsidónak minősíteni az MTK-t éppen annyira abszurd, mint

66 Veritas: Vidéki sport élet. *Herkules* 1887. október 2. 3.

67 –r –s: Haladunk-e? *Herkules* 1888. január 31. 2.

68 Egy keresztény [Szekrényessy]: Zsidó sport-egylet, 2.

69 Elnökei: Vermes Lajos (1889–1891), Porzolt Gyula (1892–1898), Heteés Antal (1899–1903), Brüll Alfréd (1905–1944). Az MTK megalakulása előtt egy évvel a sajtó Vermes Lajost, a neves sportembert és földbirtokost még a Függetlenségi Antiszemita Párt mohácsi képviselőjelöltjeként emlegette, míg végül a párt választása Balázs Sándor íróra esett. Antiszemitizmus Mohácson. *Mohács és Vidéke* 1887. március 27. [3.]; Új égi test. *Egyenlőség* 1887. április 3. 8.; Antiszemita népgyűlés. *Mohács és Vidéke* 1887. április 17. [3.]

70 Vasárnapi eredmények. *Nemzeti Sport* 1911. november 19. 4.

71 Ennél pontosabb adattal azért nem szolgálhatok, mert a taglistákban szereplők felekezeti hovatartozását nem sikerült minden esetben kiderítenem. Lásd A „Magyar Testgyakorlók Köre” igazgató választmányának jelentése az 1893. évi működéséről. Bp., 1894. 47–50.; Közgyűlés. *Sport Hírek* 1907. március 15. 2–3.; Fodor Henrik: A Magyar Testgyakorlók Köre története 1888–1913. Bp., 1913. 9–10. Az MTK-ban a zsidók legmagasabb arányát az „alapító tagok” címmel rendelkező legbökezebb, vagyis az MTK részére legalább 500 koronát adomá-

annak címkézni az 1902-ben létrejött Gyáriparosok Országos Szövetségét, az 1903-ban alakult Országos Magyar Kereskedelmi Egyesületet vagy akár a *Nyugat* szerkesztőségét, illetve bármely olyan egyesületet vagy társaságot, amelynek tagjai körében sok zsidó volt. Az MTK nem zsidó sportklubként jött létre, hanem polgári sportegyesületként.⁷² A *Nemzeti Sport*nak egy 1912-es MTK–MAC-futballmérkőzés apropóján írt névtelen cikke meg is jegyezte, hogy a két egyesület között az ellentét „nem vallási és nem is faji” volt, hanem világnézeti: „»Egyenlővé tenni az embereket«. Ezt kiabálja az egyik párt. »Sohase lehetnek az emberek egyformák«. Ezt hirdeti a másik zászló.”⁷³ [Kiemelések az eredetiben.]

Ezt ugyan az MTK hívei szó szerint nyilván nem kiabálták, sőt kérdéses, vajon elkötelezett liberalizmusukkal együtt mit is érthettek pontosan „egyenlőségen”, mindenesetre a szerző észrevétele nem volt teljesen pontatlan. Az MTK azt a „társas szellemet” kívánta fejleszteni, vallotta Steiner Hugó, az MTK titkára a sportkör választmányának 1893. évi jelentésében, „mely nem nézi és keresi kicsinyes okokkal az osztály különbséget, hanem tisztán demokratikus alapon csak azt vizsgálja, vajon érdemes közkatonája-e az illető a közös nemes ügynek vagy nem”.⁷⁴

A hazai szellemi és politikai élet fokozatos kiéleződésének a jele, hogy a polgárosodási ideál e konszenzuális megfogalmazása után húsz évvel, 1913-ban Fodor Henriknek, az MTK fennállásának huszonötödik évét ünneplő kötet szerzőjének jóval határozottabb állásfoglalása már mondhatni politikai deklarációnak tekinthető.

Fodor Henrik, az MTK választmányi tagja, majd később főtitkára a sport jelentőségét elsősorban társadalmi következményében látta, nevezetesen abban, hogy természetéből fakadóan „nivelláló hatása van a társadalmi osztályok között”. Ez azt is jelentette, hogy ahol „a gátak, az elválasztó falak áthidalhatatlanok és megdönthetetlenek”, ott a sportélet sem fejlődhetett kielégítően. Fodor ebben látta a magyar sport előtt tornyosuló legnagyobb akadályt, és magyarázatában a sporttársadalmon túllépve a hazai viszonyokat általánosságban bírálva jelentette ki: „Ez az alapjában véve nemes, de végtelen konzervativizmusában merőben káros érzelm és politika volt megölője igen sokáig minden fejlődésnek.” Fodor elismerte, hogy az 1875-ben alapított MAC nagy szolgálatot tett a hazai sport ügyének, de meg is róttá, amiért kisajátította a sportot, „mint egyetlen társadalmi osztály kiváltságát”, ezáltal pedig maga is gátolta annak további fejlődését. „A sport a tömegeké, a sportolás a tömegek joga és a sportoló nem ismer osztálykülönbséget”, jelentette ki. Ennek az eszmének a jegyében jött létre az MTK, amelynek ifjú alapító tagjai, Fodor szavaival „a polgári középosztály emberei” vetették meg az alapját

nyozó tagok körében számoltam össze. Itt 1913 nyarán a 29 tagból 23-an tartoztak a zsidó felekezethez. Fodor: *A Magyar Testgyakorlók Köre*, 261.

72 Az MTK jellegének félreértésén alapul tehát az a sokszor hallható, Szegedi Péter könyvében is visszaköszönő állítás, miszerint „az MTK és zsidóság kapcsolata [...] mindig tabu volt”, mivel „az MTK vezetői sosem hangsúlyozták, hogy bármilyen kapcsolatuk lenne a fővárosi zsidósággal”. Szegedi Péter: *Aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Bp., 2016. 91.

73 Zsidó-keresztény ütközet. *Nemzeti Sport* 1912. október 6. 2.

74 A „Magyar Testgyakorlók Köre” igazgató választmányának jelentése, 4.

„a polgári osztály sportéletének, mely ha, mai szempontból nézve, még nem is a legteljesebb sportdemokratizmus, mindenesetre a legjobb úton van, hogy azzá legyen”.⁷⁵

Sem a sportélet, sem a magyar történelem nem úgy alakult, ahogy azt az 1913-ban optimista Fodor Henrik vizionálta, de az MTK a Horthy-kor hivatalos antiszemitizmusának toxikus légkörében is mint a keresztény és zsidó magyarok együttműködésének és együttélésének egyik szigete működött tovább.⁷⁶

⁷⁵ Fodor: *A Magyar Testgyakorlók Köre*, 5–6., 8–9.

⁷⁶ 1923-ban az MTK negyventagú választmányát körülbelül fele-fele arányban alkották zsidók és keresztények. XXXV. évi közgyűlésünk. *Sport Hírek* 1923. április 1. 7. Az MTK további Horthy-kori sorsáról lásd Szegedi: *Aranykor*, 321–472.; Sarusi Kiss Béla – Szegedi Péter: „Zsidómentesen újjászülve...” Őrsékváltás a magyar labdarúgásban 1939–1944. *Múlt és jövő* 15 (2004) 3. sz. 77–96.

BUDAPEST ÉS A MALMOK, 1841–2008

KLEMENT JUDIT

BUDAPEST AND THE MILLS, 1841–2008

The milling industry played a key part in the industrial development of Hungary. The greatest and most modern steam mills were constructed at Buda and Pest from the middle of the nineteenth century. In the same period, the twin cities went through the process from which they emerged, united in 1873 as Budapest, as a modern metropolis. Exploring the relationship between the city and the milling industry, the paper focuses on the question of how the urban development and the presence of the steam mills influenced each other. The period under investigation starts in 1841, when the first steam mill was erected, and ends in 2008, when the last building of its kind was demolished.

Keywords: steam mill, industry, industrialisation, urbanisation, Budapest, 19–20th centuries

Magyarországon az 1830-as, 1840-es években indult el a kapitalista gazdaság kiépülése és az iparosodás folyamata. Termelési és exporteredményei alapján az ország iparosodásában a vezető ágazat a malomipar lett,¹ és ez volt az első ágazat, amely a modern, gépesített nagyipari termelést képviselte. A 19. században folyamatosan nőtt a malomiparban a gőzmalmok száma és az ágazaton belüli arányuk: 1873-ban 492 gőzmalom működött az országban, 1906-ban már 1908, s ezzel 2%-ról 11,5%-ra emelkedett az ágazaton belüli súlyuk.² A budapesti gőzmalomipar ezen belül a legmodernebb, legjobban felszerelt, legnagyobb őrlőkapacitású nagyvállalatokat jelentette. Valamennyi itteni vállalkozás nagyipari lép-

Klement Judit, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály, docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék.

- 1 A rostowi *leading sector* definíciónak kevésbé felelt meg a magyar malomipar, mivel más ágazatokra gyakorolt húzó hatása jóval mérsékeltebb volt, összehasonlítva például az angol textilipar vagy az amerikai vasút hatásával. Walt W. Rostow: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, 1990. 194. Fogel ugyanakkor kétségbe vonja egyetlen ágazat ilyen kiemelését a gazdasági növekedés generálójaként, mondván: a *leading sector* elemzés nem jobb, mint "the hero theory of history applied to things rather than persons" [„a történelem heroizáló megközelítése csak éppen dolgokra vonatkoztatva, s nem személyekre”]. Robert W. Fogel: *Railroads and American Economic Growth. Essays in Econometric History*. Baltimore, 1964. 236.
- 2 Molnárfi Tibor: A malomipar történelmi–statisztikai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései. In: *Történelmi Statisztikai Évkönyv. 1967–1968*. Szerk. Acsády György et al. Bp., 1970. (Történelmi Statisztikai Kötetek) 298.

tékben működött: gőzgépeket alkalmazva, folyamatos üzem mellett vámbelföldi és vámkülföldi eladásra termelt őrleményeket.³ A fővárosi malmok országos jelentőségét jól érzékelteti, hogy az 1885-ös országos malomipari statisztika szerint az 1884-ben Magyarországon megőrölt, összesen 13,8 millió métermázsa búzának közel 40%-át a budapesti nagy gőzmalom állították elő (5,3 millió métermázsa). Ezt a mennyiséget 13 budapesti nagy gőzmalom termelte, miközben az országban ekkor összesen 17 277 malom működött.⁴

A fővárosi gőzmalomipar kialakulása és fejlődése párhuzamosan haladt a neki helyet adó város(ok), az időközben egyesített Budapest fejlődésével a 19. században. A gőzmalom nem lehettek volna sikeres vállalkozások a megélénkülő pesti, budapesti gazdasági élet nélkül, és viszont, Budapest felvirágzásához is hozzájárultak a gőzmalomvállalatok és gőzmalom-vállalkozók sikerei. A kapcsolat tehát kétirányú volt. Jelen írás középpontjában ennek a kapcsolatnak az elemzése: létrejötte, működése és változása áll. A tanulmány első fejezetében azt mutatom be, hogyan és miért vált Budapest a gőzmalomipar magyarországi központjává az 1850-es évektől. Ezután a városi urbanizáció folyamatában értelmezem Budapesten belül a gőzmalomtelephelyek kiválasztását, így a fejezet az első világháború előtti időszak várostörténetéhez kapcsolja hozzá a malmokat. Végül, kitekintésként ugyancsak a város fejlődésének kontextusában elhelyezve mutatom be, mikor és milyen ütemben tűntek el a malomépiletek a városból. Bár a budapesti gőzmalomipar hanyatlásának egyértelműen azonosíthatók a világpiacon okai, a város fejlődésének is szerepe van abban, hogy az itt felépült 19 nagy gőzmalomból mára már csak négy épület maradt meg.

Pest-Buda mint a gőzmalomipar felfutásának helyszíne

A fővárosban összesen 19 gőzmalom működött.⁵ Valamennyi gőzmalomépilet az 1850-es és az 1910-es évek között épült fel, és koruk legmodernebb berendezéseivel felszerelve nagyüzemi termelést folytató vállalkozások voltak. Több tényező állt Budapest malomvárossá fejlődésének hátterében, és ahogy a gőzmalomépiletek, ezek a gazdasági körülmények is visszavezetnek a 19. század közepére.⁶

- 3 A kereskedelmi őrlés a malmok kisebb részére volt jellemző még a 20. század elején is Magyarországon. Az 1906-os iparági statisztika szerint az összeírt 17 304 malom közül 175 volt kereskedelmi malom. Még a gőzmalomok között is előfordult vámorlást végző vállalkozás, főleg a kisebb vidéki településeken. Vámorlást esetén a malom a hozzá bevitt alapanyagot őrlötte meg az őrlemény egy részének fejében vagy készpénzért. A budapesti gőzmalomok viszont maguk vásárolta gabonát őrlöttek meg, és ügynöki hálózaton keresztül értékesítették azt. *A magyar szent korona országainak malomipara az 1906. évben.* Szerk., kiad. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1909. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 26) 43*.
- 4 Jekelfalussy József: *Magyarország malomipara az 1885. év elején.* Bp., 1885. (Hivatalos Statisztikai Közlemények) 19–20., 152., 169.
- 5 Budapesten 19 volt a száma a valóban kereskedelmi gőzmalomnak, vagyis azoknak a malmoknak, amelyek vásárolt alapanyagból eladásra termeltek őrleményeket. Jelen tanulmányban nem tárgyalom azokat a gőzmalomokat, amelyek a hadsereg tulajdonában voltak és nem piaci alapon működtek, hanem kizárólag a hadsereg igényeire termeltek. Ilyen működött például Óbudán.
- 6 A fejezetnek nem célja, hogy áttekintse, mik voltak a fővárosi gőzmalomipar virágzásának általános gazdaságtörténeti okai. Erre lásd Klement Judit: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* Bp., 2012. 34–55.

1840 körül Pest már egy nyüzsgő kereskedőváros volt, Buda inkább egy nyugodt hivatalnokváros. Budán az 1850/1851-es népszámlálás alkalmával 41 440 főt írtak össze, Pesten 115 435 főt, jóllehet a 19. század elején még közel azonos, 22, illetve 26 ezer fős népességszám jellemezte a két várost. Vagyis míg Buda népessége a 19. század elejétől a század közepéig csupán megduplázódott, Pesté közel négy és félszeresére nőtt, s ezzel az ország legnagyobb városa lett már ekkor.⁷

A népességnövekedés a jelentős mértékű bevándorlásnak volt köszönhető, amit Pest gazdasági, elsősorban kereskedelmi szerepének megerősödése támogatott hathatósan. A város kereskedelmi jelentősége lassan túlnőtt az itt tartott négy országos vásáron is, vagyis egyre inkább már nemcsak időszakos tevékenységként volt jelen. Pest kezdett az ország kereskedelmi központjává válni.⁸ Ezt a szerepet eleve segítették a vízi szállítás új lehetőségei a Dunán, az 1830-as évektől megindult gőzhajózás, de valódi megerősítést az ide koncentrálódó vasútvonalak kiépülésével nyert. Az első vasútvonalat Pest és Vác között 1846-ban adták át a forgalomnak, s bár a magyarországi vasútépítés az 1867-es kiegyezés után vett nagyobb lendületet, Pest és Buda már 1867-ben is vasúti összeköttetésben állt a legfontosabb gabonatermő területekkel (az Alfölddel és a Bánsággal) és a legfontosabb felvevőpiacokkal, Pozsonyon keresztül Béccsel, ahonnan Nyugat-Európa vált elérhetővé, illetve Nagykanizsán keresztül Trieszttel, ami pedig a tengeri kijárat volt.⁹

Mindez azért bír kiemelt jelentőséggel, mert a kereskedelmen belül különösen fontosá vált Pest esetében a terménykereskedelem. A 19. század közepén jelentkező agrárkonjunktúra, vagyis az agrártermékek iránt az európai városok iparosodása, urbanizálódása és népességnövekedése kapcsán megnövekedett kereslet hatására lendült fel Pesten a terménykereskedelem. A keresletnövekedés a Habsburg Birodalmon belül, annak nyugati, vagyis Lajtán túli területein is ekkoriban vált érzékelhetővé. Éppen ezért volt nagy jelentősége, hogy 1851 januárjától megszűntek a Habsburg Birodalmon belül addig fennálló vámhatárok, tehát még kifizetődőbbé vált a Lajtán túli (osztrák, cseh–morva) területek élénkülő keresletének kielégítése, a vámok immár nem növelték meg a kereskedelem költségeit. Ennek a folyamatnak volt egyik komoly haszonélvezője a pesti terménykereskedelem, amellyel egy ideig még tartották a lépést a győri terménykereskedők is, hiszen ők még közelebb voltak a bécsi piacchoz a Dunán keresztül, de a vasútvonalak kiépülése tulajdonképpen már az 1860-as évekre Pestnek adta az elsőbbséget ebben a versenyben.¹⁰

A terménykereskedelem konjunktúrájának köszönhetően komoly tőkeerőre tettek szert a pesti kereskedők. Erejük növekedését mutatják a kezdeményezésükre létrejövő

- 7 Faragó Tamás: Budapest népességejlődésének vázlata (1840–1941). In: uő: *A múlt és a számok. Pest Buda és környéke népessége és társadalmi a 18–20. században*. Bp., 2008. (Várostörténeti Tanulmányok) 32.
- 8 Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig, 1849–1873. In: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Szerk. Spira György – Vörös Károly. Bp., 1978. 141–155.
- 9 Katus László: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: *In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 385–393.
- 10 Bácskai Vera: Adalékok az 1840-es évek gabona kereskedelmének történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* 28 (1986) 262–272.; Katus László: *A modern Magyarország születése*. Pécs, 2012. 413–414., 428–429.; Sándor Vilmos: A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839–1880. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 13. Szerk. a „Budapest történet” szerkesztőbizottsága. Bp., 1959. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 21) 362.; Vörös: Pest-Budától Budapestig, 141–145.

intézmények is. Már 1851-ben felmerült, hogy szükség lenne egy külön társulatban összefogni a pesti kereskedőket érdekeik hathatósabb képviselése érdekében, el kellene indítani továbbá egy kereskedelmi lapot és megszervezni a terménykereskedelemnek helyet adó tőzsdét. A szervezet megalakulását – amelynek tagjai között jó néhány későbbi malomalapító és gőzmalomrészvényes is szerepelt – Pesti Lloyd Társulat [Pester Lloyd Gesellschaft] néven a Helytartótanács végül 1853-ban engedélyezte. 1854. január 1-ével elindulhatott a kereskedők napilapja, a *Pester Lloyd* is, amely a pesti kereskedők által általánosan használt nyelven, németül jelent meg, és a kereskedelmi élet híreiről, eredményeiről, új cégek alapításáról, meglévők működéséről, s a gazdasági életet befolyásoló mindennemű fejleményekről tudósított. Ugyanebben az évben a társulat elérte a Gabonacsarnok felállítását is, ami tulajdonképpen árutőzsdeként működött.¹¹

1860-ban a bécsi kormány kezdeményezte, hogy a Habsburg Birodalom forgalmasabb pontjain hivatalos árutőzsdek létesüljenek. (Bécsben már 1771 óta működött tőzsde.) A hazai árutőzsde helyszínéül, köszönhetően a nagy forgalmat bonyolító pesti terménykereskedelemnek, Bécs számára is egyértelműen Pest került szóba. Az viszont már újfent a pesti kereskedők kezdeményezésén múlt, hogy nem pusztán a központi akarat által létrehozni szándékozott árutőzsde valósult meg. Az árutőzsde megszervezésével megbízott pesti Kereskedelmi és Iparkamara nagykereskedői egy áru- és értéktőzsde megalapítását támogatták, tekintettel az ekkoriban egymás után alakuló részvénytársaságokra: ezek részvényeinek adásvétele éppúgy megkövetelte a szabályozott kereteket, mint az áruké. A kormányzat végül 1863 tavaszán adta áldását a pesti áru- és értéktőzsdére, amely 1864-ben el is kezdhette működését a Pesti Lloyd Társulat palotájának nagytermében. A magánkezdeményezésként létesült Gabonacsarnok egy ideig még párhuzamosan működött a pesti tőzsdével, majd 1868-ban végül egyesült vele.¹²

A pesti kereskedelem és terménykereskedelem virágzása a gazdaság más területeire is hatott, így például a hiteléletre. A kereskedők, gyárosok, manufaktúratulajdonosok üzleti tevékenységéhez elengedhetetlen volt a forgótőke, így tulajdonképpen egy közös cél teljesült, amikor megalapították Pesten az ország első kereskedelmi bankját (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank [= PMKB]) 1841-ben.¹³ A pesti kereskedők növekvő hiteligényét bizonyítja az a tény is, hogy kielégítésükre az 1850-es években két bécsi bank is fiókot nyitott Pesten, 1851-ben az Osztrák Nemzeti Bank, 1857-ben pedig a bécsi Creditanstalt. Az 1860-as évektől aztán sorra alakultak Pesten a különböző pénzintézetek és magánbankházak. Közülük is ki kell emelni az 1867-ben alapított Magyar Általános Hitelbankot, amely a dualizmus korában a PMKB mellett a legfontosabb bank lett Magyarországon. Az 1860-as

11 Deusch Antal: *A Pesti Lloyd-társulat, 1853–1903*. Bp., 1903. 3., 42–58.; Vörös: *Pest-Budától Budapestig*, 150–153. A század közepére jellemző kereskedő-bankár alakjára lásd Kövér György: *A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873*. In: uő: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Bp., 2012. (Várostarténeti Tanulmányok) 111–172.

12 Mérő Katalin: *Az értéktőzsde szerepe és jelentősége a tőkés Magyarország gazdasági életében*. Bp., 1988. (Tőzsdelméleti Tanulmányok 1) 32–35.; Vörös: *Pest-Budától Budapestig*, 151–152.

13 A nyilvánvaló üzleti szempontok mellett a PMKB alapítása illeszkedett a reformkori „haza és haladás” programjába. A pesti kereskedőknek a Helytartótanácsához benyújtott engedélykérését József nádor pártfogolta. Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947*. Bp., 2000. 11.

évekre világosan megmutatkozott, hogy Pest az ország hiteléletének is a központja lett, s ez egyértelműen a kereskedelemnek volt köszönhető.¹⁴

Pest gazdasági ereje a kereskedelemből nőtt ki, fejlődése nagyon sok ponton visszavezethető erre a gazdasági tevékenységre: a gőzmalmok keletkezése és más ipari vállalkozások alapítása is. A virágzó kereskedelem ugyanis lehetőséget adott olyan méretű vagyon gyűjtésére, amelynek már érdemes volt kedvező befektetési és megtérülési lehetőséget keresni. E tőkék egy része ipari befektetésekben hasznosult. A befektetési kedvet tovább fokozta – a vagyonosodás mellett – az is, hogy az 1860-as évektől mind több vállalkozás már részvénytársasági formában alakult meg, így az alapítás kockázata megoszlott a részvényesek között. Ráadásul a részvények adhatók-vehetőek voltak – ezért is volt fontos az értéktőzsde létrehozása –, vagyis szükség esetén viszonylag könnyebben ki is lehetett lépni egy vállalkozásból. A pesti kereskedők tőkéjükön keresztül a pesti gyáripár, azon belül is a gőzmalomipar kialakulásának, felfutásának is lényeges elősegítői lettek. Persze nem lehet csodálkozni azon, hogy a pesti kereskedők befektetési érdeklődése hamar rátalált az általuk amúgy is forgalmazott termékeket feldolgozó ágazatokra, így például a gőzmalomüzletre. Mivel ismerték a feldolgozandó árut, annak beszerzési, raktározási lehetőségeivel együtt, sőt a majdani termék iránti keresletre vonatkozóan is lehettek elképzeléseik, a bizalmuk is nagyobb volt a malomipar, s általában is az élelmiszeripar iránt. Természetesen nemcsak terménykereskedők investáltak a budapesti malomiparba, de az ő szerepük rendkívül meghatározó volt.¹⁵ És nem is csak a malomipar érdekelte őket, a pesti kereskedők neve visszaköszön más ágazatokban is, például a szesziparban, bőriparban, vas- és gépiparban vagy az építőipari vállalkozásokban, de a biztosító cégekben is.¹⁶

Budapest gőzmalomipari centrummá válását tehát Pest terménykereskedelmi szerepe készítette elő. Jók, illetve javulóak voltak a szállítási lehetőségek vízen és vasúton egyaránt (így érkezett a városba a gabona és a szén, és utazhatott tovább az őrlemény), itt működött előbb magánkezdeményezésként, majd már a bécsi kormányzat által is szükségesnek tartott tőzsde, bővülő volt a hitelkínálat a kiépülő bankrendszernek köszönhetően, és jelen volt egy tőkeerős vállalkozó réteg is. És tegyük hozzá, hogy maga a város mint városi tér is alkalmas volt arra, hogy befogadja ezt az iparágat több, a gőzmalomipar számára előnyös városrészével.

Gőzmalomtelephelyek a városban

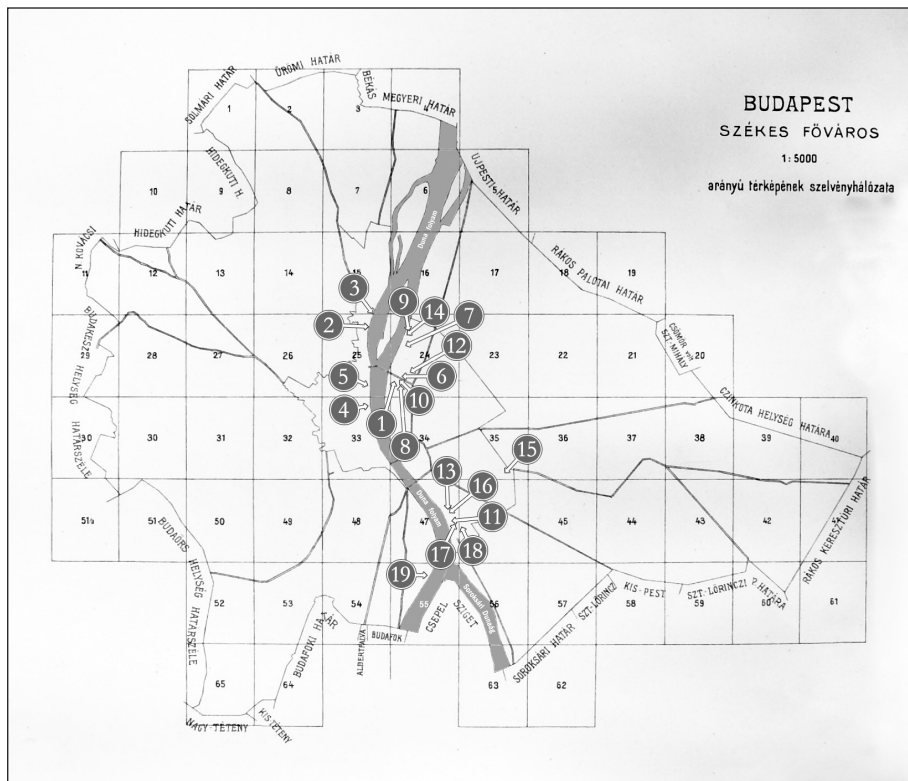
Az építkezések időbeli dinamikája jól tükrözi az ágazat mindenkori helyzetét.¹⁷ Az első gőzmalom az 1839-ben megalapított Pesti József Hengermalom Társaság építette fel. Az épület az 1838-as romboló árvíz után újjáépülő Pesttel együtt épült fel Lipótvárosban

14 Vörös: Pest-Budától Budapestig, 155–158.

15 Klement: *Hazai vállalkozók*, 155–163.

16 Az Első Magyar Általános Biztosító alapítóira nézve lásd Tamás Gábor Zoltán: *Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története 1857–1949. A hosszú távú sikeresség feltételei a biztosítási piacon*. Bp., 2022. [Doktori disszertáció] 83–96., 229–238.

17 A fővárosi gőzmalomipar üzleti eredményeire lásd Klement: *Hazai vállalkozók*, 34–55.

1. térkép. Gőzmalmok Budapesten (Az áttekintő térképet készítette Sóvári Péter)

1841-re. A Hengermalom létesítése egyébként közel két évtizeddel megelőzte a gőzmalmok korát, s ebbe majdnem bele is bukkott a vállalkozás, mivel sem a technológiai, sem a piaci és szállítási lehetőségek nem voltak még tökéletesek.¹⁸ Nem épült új gőzmalom egészen az 1850-es évek elejéig, ekkor viszont rögtön négy, méghozzá Budán, ami már jelezte az üzleti lehetőségek bővülését. A gőzmalomépítési dinamika még nagyobb sebességre kapcsolt az 1860-as évtizedben, amikor további kilenc malom jött létre a Duna bal, vagyis pesti partján, Lipótvárosban és Ferencvárosban. Üzleti szempontból ez volt a pest-budai gőzmalomipar fénykora, s az építési hullám ennek a lecsapódása volt.¹⁹ Az 1860-as csúcsevített után is felépült még néhány új gőzmalom: 1876-ban, 1880-ban, majd 1897-ben, három Ferencvárosban, egy pedig Józsefvárosban, s végül a 20. század elején az utolsó újra budai helyszínen, Lágymányoson kezdett működni 1911-ben. Mindez egyben jelezte a fővárosi malomipar konjunktúrájának fokozatos megtörését is.

¹⁸ Klement: *Hazai vállalkozók*, 212–213.

¹⁹ Uo. 40–41.

Míg a gőzmalom-építkezések időbeli dinamikája az ágazat gazdaságtörténetéből következett, a telephelyek térbeli elhelyezkedése²⁰ inkább értelmezhető a fizikai környezetük és az egyes városrészek története alapján (1. térkép).

Az első gőzmalom, a Pesti József Hengermalom Rt. malma ([térképen:] 1) közel a Dunához, de nem a Duna partján épült fel 1841-re a Lipótvárosban, az akkori Valero utcában, Valero Antal új selyemgyára közvetlen közelében. Ez a mai Vígszínházzal átellenben fekvő telek akkor még egy teljesen ipari területen feküdt. Maga Valero is részvényes volt egyébként a Hengermalomban.

Jó egy évtizeddel később, az 1850-es években négy gőzmalom is megkezdte az őrlést a Duna jobb partján, Budán. Újlakon (Óbudán), közel a Duna-parthoz, az akkori óbudai Fő utcában (a mai Kolosi térhez közel) épült fel 1853-ra Werther Frigyes gőzmalma (2), és ettől valamivel északabbra 1853/54-re Barber Ágostoné (3). Budán a Vízivárosban, szintén a Duna-parthoz közel, az akkori Fő utcában (a mai Batthyány tér közelében) épült fel Blum János malma (4) 1853-ban, majd tőle valamivel északabbra, de még a Vízivárosban Berger Lajosé (5) 1860 körül. E négy gőzmalom alapításának közös karaktert adott a budai vagy óbudai telephely.

Az 1860-as évektől a pesti oldalra került át a gőzmalomipar súlypontja. 1862-ben építette fel Haggemacher Henrik az első gőzmalmát (6) Lipótvárosban, a Tüköry védgát (mai Szent István körút) mellett, a Hengermalommal szemben (a Vígszínház mai épülete melletti telken). 1863-ban alapították a Pannónia Gőzmalom Rt.-t, amely Lipótváros külső részén (a mai Újlipótváros városrészben) épített gőzmalmost (7) az akkori Víz utcában, egy akkor még ipari területen. 1866-ban jött létre az Első Budapesti Gőzmalom Rt., amely szintén Lipótvárosban, a Hengermalom szomszéd telkére épített fel egy gőzmalmost (8). A Pannónia gőzmalmához közel, Lipótváros külső részén, a Duna-parton, a Felsődunasoron épült fel Lord Sámuel gőzmalma (9) 1866-ban, amit alig egy év múlva megvett a Viktória Gőzmalom Rt. 1866-ra Haggemacher Henrik egy második gőzmalmost (10) is üzembe helyezett Lipótvárosban, a Hengermalom és az Első Budapesti szomszédságában. (Ez a gőzmalom egyébként Haggemacher első gőzmalmával szemben épült fel, az elsőt pedig ezzel párhuzamosan el is adta, amely szintén tovább működött.) Ugyanebben az évben kezdte meg működését az első ferencvárosi gőzmalom is, a Concordia gőzmalom (11) a Soroksári úton (a mai Haller utcához közel) a Concordia Gőzmalom Rt. tulajdonában. Az 1868-ban alakult Unió Gőzmalom Rt. egy új lipótvárosi gőzmalmost (12) építtetett a Tüköry védgáthoz közel (Haggemacher első gőzmalmától nem messze, a mai Nyugati pályaudvarhoz közelebb), és ugyanebben az évben helyezték üzembe a második ferencvárosi gőzmalmost is a Soroksári út elején (a mai Boráros tér mellett), ami a Pesti Molnár- és Sütők Rt. gőzmalma (13) volt. 1869-ben kezdte meg működését a Felsődunasoron, vagyis a Duna-parton, külső Lipótvárosban, a Viktória gőzmalmának tőszomszédságában az Erzsébet Gőzmalom Rt. malma (14).

Az 1860-as fénykor után épülő gőzmalomok számára már Pest és Buda délebbi területei mutatkoztak vonzóbb helyszíneknek. A Schmidt & Császár cég Józsefvárosban épített

²⁰ A gőzmalomok pontos elhelyezkedésének leírását lásd Klement Judit: *Gőzmalomok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Bp., 2010. 143–146.

gőzmalom (15) 1876-ban (a mai Orczy térhez közel). Ferencvárosban épült fel 1880-ban a kései alapítása ellenére a nagymalmok sorába emelkedni tudó Gizella gőzmalom (16) a Soroksári úton, a Pesti Molnárok malma melletti telken. (A malom ekkor még egy családi vállalkozás, a Krausz Mayer és fiai cég tulajdonát képezte, s csak a századforduló után lett részvénytársaság.²¹) Szintén egy Soroksári úti telken épült fel a Királymalom (17) is, amelyet a Hedrich & Strauss cég épített fel itt 1880 körül. A század végén felépült még egy nagymalom a Soroksári úton, a Királymalom és a Vágóhid központi épülete tőszomszédságában, ez az 1897-ben alapított Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. pesti gőzmalma (18) volt. Végül az utolsó gőzmalom (19) Dél-Budán, Lágymányoson, a Duna partján épült fel 1911-re. A gőzmalomok helyének főbb csomópontjai tehát a Duna jobb partján Újlak és Víziváros, míg a bal parton Lipótváros és Ferencváros voltak. Józsefváros és Lágymányos egy-egy gőzmalomtelephelyet fogadott csak be.

Érdemes közelebbről is megvizsgálni, milyen lehetséges szempontok álltak e telephelyek kiválasztása mögött. Az első – és a térképre nézve is szembetűnő – szempont a Duna közelségének szükséglete volt. A gőzmalom a gőzmeghajtásból következően már nem szorult vízi vagy szél általi meghajtásra, vagyis telephelyét szabadon meg lehetett választani. A Duna mégis meghatározó környezeti tényező maradt a nagy malomüzemek számára. Egyrészt a gabona szállítási útvonalaként volt fontos a Duna, emiatt is épültek gőzmalomok gyakran kikötők mellé vagy közelében, másrészt a gőzmalom működéséhez szükséges vízellátás forrása és a kondenzvíz elvezetője is lehetett a folyó. A gőzgépek működtetéséhez jelentős mennyiségű víz kellett, s amíg gőzerő hajtotta ezeket a malmokat, a vízszükséglet meghatározó szempont maradt, az elektromos meghajtásra csak a 20. század elejétől álltak át. A malomtelepeknek jellemzően volt saját kútja, ami egyrészt vízforrásként, másrészt a tűz elleni védekezésre szolgált. A Dunától távolabbi telephelyek vízszükségletüket a saját kútjukból nyerhették, de a Duna melletiek meríthettek a folyóból is, és közvetlenül szennyezték is a folyót, amikor a gőzgépek elhasznált vizét beleengedték.²²

Szembetűnő az is, hogy Újlak és Víziváros vonzereje az 1850-es évtizedre koncentráldott. Budának és Óbudának igen jó adottságai voltak, és vonzó ipari helyszínek voltak ekkor, vonzóbbak, mint Pest. Óbudán már működött az Óbudai Hajógyár és a Goldberger-féle textilgyár, s Budán építette fel gépipari üzemét Ganz Ábrahám is. A gyáripár jelenléte elősegítette az infrastruktúra (például az úthálózat) fejlődését és jó alapot adott a munkaerő-utánpótlásnak is. A gőzmalom-vállalkozások számára különösen vonzó volt a budai úthálózat Pesthez képest jobb állapota, és a Duna jobb partjának biztonságosabb volta, vagyis hogy magasabban feküdt, mint Pest, s így viszonylag kisebb befektetéssel vált lehetővé a gabonaszállító hajók kikötése költséges kikötőépítés nélkül. (A rakpart- és kikötőépítés ekkor még csak tervekben szerepelt.) Vonzó volt továbbá Buda az Esztergom vidéki kőszénbányák kedvező elérhetősége miatt, és a külsőbb részek alacsonyabb telekárjai is támogatták a vállalkozói kedvet. Blum János például eredetileg Pestre kért a malmának építési engedélyt, ám később áthelyezte azt Budára, „az ismert állapotokra” hivatkozva. Werher Frigyes már eleve budai helyszínben gondolkodott, mivel malomvállalkozása előtt

²¹ Klement: *Hazai vállalkozók*, 239–266.

²² Klement: *Gőzmalomok*, 58–62.

is ott működtetett szesz- és élesztőgyárat, valamint egy mezőgazdasági felszereléseket gyártó üzemet. Az 1850-es évtized tehát Budáé és Óbudáé volt a gőzmalomüzletben.²³

Pest előnyei ugyanakkor az 1860-as évtizedben már felülmúlták a másik partét, úgy is fogalmazhatnánk, hogy ekkorra értek be Pest lehetőségei. A pesti Duna-part kiépítése még éppen csak elkezdődött, de már működött a Lánchíd pesti lábánál a Duna Gőzhajózási Társaság kikötője, és tőle északra és délre Pest városa tovább építette a rakpartot,²⁴ és persze a Pestre befutó vasútvonalak is élénkítették a terménykereskedelmet. A már említett Gabonacsarnok 1854-től, majd a tőzsde 1864-től szintén Pesten működött. Ebben az évtizedben a legtöbb malom Lipótvárosban épült fel, a Tüköry-védgát mentén (amit az 1838-as árvíz után építettek ki), vagy a Duna-part közvetlen közelében Lipótváros külső részein, ahol még olcsóbbak voltak a telkek. Az itteni telephelyek számára a Duna közelsége mellett az Osztrák Államvasút Társaság pályaudvara (a mai Nyugati pályaudvar) is döntő szempont lehetett. Fontos hangsúlyozni, hogy ekkor még ez a terület egyértelműen ipari jellegű volt, ennek megfelelő telekárakkal és lehetőségekkel.²⁵

Pest előnyei az 1870-es évtizedben csak tovább fokozódtak, amit Budapest létrejötte és a városfejlesztési tervek alapoztak meg. Az ehhez kapcsolódó változások egyre inkább Ferencvárost tették a gőzmalom-vállalkozások legfontosabb helyszínévé. Buda, Óbuda és Pest egyesítése az 1872. évi XXXVI. törvénycikk értelmében 1873. január 1-én valósult meg, de a város fővárosi szerepre való felkészítése már korábban elkezdődött. Egyértelmű volt ugyanis, hogy a fejlődés ellenére Pest-Buda infrastrukturálisan nem eléggé felkészült a fővárosi feladatokra, s az ehhez szükséges munkálatok túlnőnek a városi költségvetésen. A legfontosabb feladat a Duna szabályozása volt, célzottan erre a munkára, de távolilag Budapest nemzeti fővárossá és metropolisszá fejlesztése érdekében jött létre az 1870. évi X. törvénycikk értelmében a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (= FKT). A törvényben megfogalmazott célok megvalósítására a kormány az FKT kezelésére bízott egy 24 millió osztrák forint értékű államkölcsönt, valamint jó néhány városi bevételt. A Duna-szabályozáson túl az FKT feladatai között kiemelt helyet foglalt el a város kereskedelmi, közlekedési adottságainak további fejlesztése: hidak, rakpart, kikötők, közraktárak, utak építése.²⁶

A malomipar szempontjából különösen fontos volt a folyószabályozás, rakpartépítés mellett a közraktárak építése. A folyószabályozást és rakpartépítést az 1870-es évtizedben az állam végezte: a rakpartok kiépítése ekkor körülbelül a Margit híd mai vonalától Budán a Rudas fürdőig, Pesten a Vámházig (mai Corvinus Egyetem épülete) terjedt. 1879-től

23 Sándor: A budapesti nagymalomipar, 340–344.

24 Vadas Ferenc: Duna-szabályozás és rakpartépítés Budapesten. In: *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlesztés a 19. században*. Bp., 2005. 80.

25 Pásztor Mihály: *A százötvenéves Lipótváros*. Bp., 1940. (Budapest Statisztikai Közlemények 93/4) 5–6.; Sándor: *A budapesti nagymalomipar*, 366–369. Sándor Vilmos a külső lipótvárosi gőzmalomok építése kapcsán a telephelyválasztás okaként telekspekulációról is írt 1959-ben. Nem vitás, hogy olcsón lehetett külső Lipótvárosban telekhez jutni az 1860-as években, de az itt ekkoriban felépült gőzmalomok évtizedekig működtek, vagyis hosszú távú, tartós ipari beruházások voltak. Uo. 368. A gőzmalomok működésének idejéről lásd Klement: *Hazai vállalkozók*, 67.

26 Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? 1870–1930*. Bp., 1931. 86–88.

a főváros folytatta a rakpartépítés munkálatait: Pesten a Vámháztól dél felé egészen a Déli összekötő vasúti hídig elért a rakpart 1884-re.²⁷ 1881-re a főváros felépített végre négy közraktárt is Ferencvárosban, amit a pesti kereskedők már az 1850-es évek óta szorgalmaztak.²⁸ A közraktárak révén megnövekedett, Budapesten raktározható gabonamennyiségnek nemcsak a terménykereskedők, de a fővárosi gőzmalomok, s különösen a közeli ferencvárosi malomok is haszonélvezői voltak, hiszen a nagy készlet a folyamatos termelés előfeltételét teremtette meg. Ugyanitt, Ferencvárosban, a Soroksári út bevezető szakaszán (a mai Petőfi híd pesti hídfőjénél) a közraktárak sorát folytatva épült fel az Elevátor 1883-ra, szintén fővárosi beruházásként. Ez az épület nemcsak egy immár emeletes gabonaraktár volt, de a hajók és vagonok ki- és berakodását emberi munkaerő nélkül végezheték, s így a modern szállítási és raktározási feltételek budapesti megvalósulásának a szimbóluma lett.²⁹

Ferencváros ipari vonzerejét azonban még ennél is sokkal erőteljesebben növelte a Déli összekötő vasúti híd és ehhez kapcsolódóan a helyi pályaudvarok kiépítése. A Déli összekötő vasúti híd 1877-re épült fel, s általa a budai és a pesti oldalra befutó vasútvonalak nyertek összeköttetést, konkrétan a mai Kelenföldi és Kőbánya felső pályaudvarok között alakult ki közvetlen kapcsolat. A vasúti híddal megépült új vonalszakaszon alakították ki ugyancsak 1877-ben a Ferencvárosi pályaudvart, ami a dél-pesti térség legfontosabb, nemzetközi jelentőségű vasúti csomópontja lett. 1883-ra pedig kiépült a Dunaparti teherpályaudvar is, ami a Boráros tértől indulva a Soroksári út mentén sorakozó ipari létesítmények számára biztosított közvetlen vasúti kapcsolatot. Az itt működő gőzmalomok is ehhez kötődtek iparvágányokon keresztül.³⁰ Tekintve tehát a rakpart- és közraktárépítéseket, a vasúti híd és a pályaudvarok biztosította jó közlekedési feltételeket, nem volt véletlen, hogy az 1870-es évektől Lipótváros helyett már Ferencváros lett a gőzmalom-vállalkozások által választott helyszín.

A gőzmalom városon belüli elhelyezkedéséről szólva ki kell emelni még egy lényeges sajátosságot, ami mind a pesti, mind a budai oldalon, mind a korai, mind a később épült gőzmalom esetében érvényesült: nevezetesen, hogy gyakran létesültek közel egymáshoz, akár szomszédos telkeken. A Hengermalom melletti szomszéd telkeken működött az Első Budapesti Gőzmalom Rt. pesti malma és Haggemacher Henrik második gőzmalma. Velük szemben (a mai Szent István körút túloldalán) állt Haggemacher első gőzmalma (amit eladott, s így lett belőle Árpád gőzmalom) és az Unió gőzmalom. Hasonló közelségben működtek Lipótváros északi, külső részén a Pannónia gőzmalom, Lord Sámuel gőzmalma (amit megvett a Viktória Társaság) és az Erzsébet gőzmalom. A Soroksári úton szinte láncban álltak egymás mellett a gőzmalomok: a Pesti Molnárok és Sütők Rt. malma, mel-

27 Vadas: Duna-szabályozás, 83–84.

28 Juhász Lajos: A közraktár-kérdés Pesten a XIX. század közepén. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 8. Szerk. Dr. Némethy Károly – Dr. Budó Jusztin. Bp., 1940. (Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái 12) 60–84.

29 Vörös: Pest-Budától Budapestig, 333–335.

30 Eszik Veronika: A vasút Ferencvárosban. Egy nagyvárosi ipari zóna térszerkezeti vizsgálata. *Korall* 14 (2013) 52. sz. 26–27. „Az első világháborúig a Duna-parti teherpályaudvar forgalmának közel felét a malomok kiszolgálása adta.” K. Juhász Erzsébet: Volt egyszer egy Duna-parti teherpályaudvar. *Városi Közlekedés* 34 (1994) 2. sz. 109.

lette a Gizella, kissé lejjebb a Concordia, majd a Királymalom és a Hungária pesti malma. A Budán felépült malmok a pestiekhez képest valamivel nagyobb távolságra voltak egymástól, de még így is igen közel helyezkedtek el: a Barber-féle gőzmalom, amit néhány év múlva a Lujza Gőzmalom Rt. vett meg, nem volt messze a Werther-féle malomtól (ekkor már az Első Budapesti Gőzmalom Rt. budai malma), a Blum-féle malom pedig a Berger-gőzmalomhoz volt közel.

Ez a térbeli közelség azért volt előnyös, mert együttes jelenlétük révén biztosított volt a helyi infrastruktúra kiépítése/fejlődése vagy fejlesztése. Azért nem volt hátrányos a „szomszédság” e vállalkozások számára, mert a gőzmalmok elsősorban Budapest kedvező gazdasági (közlekedési, kereskedelmi, hitelpiaci) adottságait használták ki, ám a város népessége nem volt számukra első számú felvevőpiac. Az egymáshoz közel működő gőzmalmok konkurensok voltak ugyan, de érdekeik nem Budapesten, hanem a monarchia, az európai és a világpiacon csaptak össze.³¹

Ha Budapest nem is adott felvevőpiacot az itt működő gőzmalomiparnak, adott viszont munkaerőt. Ezt a másik oldalról is kiemelhetjük: a gőzmalmok fontos munkáltatók voltak Budapesten. Egy 19. század végi gőzmalom átlagosan 250–280 munkást és 35–40 tisztviselőt foglalkoztatott, vagyis a századfordulón nagyjából 4000 munkásnak és családjának, valamint legalább 500 tisztviselőnek és családjának adott megélhetést ez a fővárosi ágazat.³² Másfelől viszont, újra fordítva egyet a perspektíván, a gőzmalmi munkások többsége nem volt szakképzett, és ennek megfelelően nem is kerestek túl jól. A malomipar inkább számított közepes megélhetési lehetőségnek, átlagos bérszínvonalnak az ipari munkásságon belül.³³ Ráadásul nem is volt veszélytelen a munka egy gőzmalomban. A malomipari munkások között gyakoriak volt a légúti betegségek (hőrgyhurut, tüdőátágulás), mivel az őrléskor keletkező finom por károsította a munkások tüdejét.³⁴

A gőzmalmok Budapestre gyakorolt hatását a konkrét álláshelyeken túl a tekintetben kell még hangsúlyozni, hogy ezek a vállalkozások magát a gyáripar világát, miliójét igen korán megeremtették a fővárosban. Tulajdonképpen az elsők között vitték be a városi térbe a modern gyárak jelenségét. A gyártelepek falain belül a munkát szigorú szabályrend szerint kellett végezni, a kapunál portás ellenőrizte a be- és kilépőket, a 10–12 órás napi munkaidőt szigorúan betartatták. A gőzmalmok pedig folyamatosan működtek, éjjel-nappal. Az 1891-től törvényileg biztosított vasárnapi munkaszünet alól is mentesültek a gőzmalmok 1930-ig.³⁵

31 Klement: *Gőzmalmok*, 67–75.

32 1910-ben a fővárosi statisztika 4369 fő „segédszemélyzetet” regisztrált 14 fővárosi gőzmalomban. A fővárosi népességen belül pedig 4144 főt tartottak nyilván malomiparból élőként 1910-ben. A különbséget a nem budapesti lakos, de malomiparban dolgozók adhatták. *Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve*. XI. 1909–1912. Szerk. Thirring Gusztáv. Bp., 1914. 281., 303.

33 Sándor: A budapesti nagymalomipar, 392.; Klement: *Gőzmalmok*, 97–101.; Rajki Árpád: *Malomipari munkásmozgalmak. A magyarországi malomipari munkások mozgalmi és a malomipar helyzete 1839–1949*. Bp., 1989. 18–19. Az élelmiszeripari munkások bére magasabb szinten mozgott, mint a könnyűipariaké, de elmaradt a nehéziparban dolgozókéétól.

34 Klement: *Gőzmalmok*, 112.

35 Uo. 106–108., 111.; Rajki: *Malomipari*, 140.

A gőzmalmok nemcsak a belső munkarend révén, hanem már fizikai megjelenésükkel is a gyáripari termelés sajátosságaival ismertették meg Budapest lakosságát. Telephelyeiket jellemzően fallal vették körül. A telephelyekre iparvágányok futottak be és ki, és a malmok működését rendszeres lovaskocsi-forgalom kísérte. A főépületek mindig többemeletesek voltak, s ezzel szinte óriásként emelkedtek ki a környezetükből. (Különösen szembetűnő volt ez a falusias óbudai környezetben épült gőzmalmok esetében.) Elengedhetetlen eleme volt továbbá a gőzmalmok telephelyének a magas víztorony és kémény is. Utóbbi persze füstöt is eregetett bőségesen, nem éppen kellemes szomszédságot jelentve.³⁶

Környezettörténeti szempontból értékelve a gőzmalmok városi jelenlétéből egyébként leginkább a környezetszennyező voltukat kellene kiemelni: mind a széneltűző kazánházak füstje, mind a gőzgépek működésének melléktermékeként keletkező kondenzvíz környezetszennyező volt. Ezt a környezeti terhelést később a villamosítás mérsékelte.

A malomépületek eltűnése Budapestről

Budapest nagyvárosi karaktere a lakosság számának alakulásában is határozottan tükröződött, népessége az 1869-es 280 ezer főről 1900-ra több mint 700 ezerre nőtt, s 1910-re elérte a 880 ezret.³⁷ Összehasonlításként Bécs az első világháború előtt már nagyjából kétfélmillió, Berlin pedig négyfémillió népességet mondhatott magáénak. A város növekedése természetesen térben is megmutatkozott. Bár a városeyesítés óta nem változott Budapest határa – annak jelentős kitégítésére majd csak 1950-ben, Nagy-Budapest létrejöttkor került sor –, a városon belüli tér használata, s ezzel az egyes városrészek jellege jelentősen megváltozott néhány évtized alatt.³⁸

A Hengermalom szomszédságában az 1860-as években nyaranta még cirkuszok verték fel sátraikat, és esős időben komoly nehézséget jelentett a kocsik számára a sár leküzdése. A környék azonban nagyon gyorsan fejlődött, és még nagyobb lendületet vett a változás a városeyesítés után. Az addig beépítetlen, ritkábban lakott városrészek egyre sűrűbben lakottá, beépítetté váltak. Budapest területe nem nőtt meg, de a meglévő területek beépítése folyamatos volt, így a város lassan körbenötte a gőzmalmok eredetileg városszéli, ipari telkeinek többségét is.

Különösen szembetűnő volt ez a változás Lipótváros belső részein, amelyet a Nagykörút kiépítésének munkálatai az 1890-es évtizedben értek el. Ekkortól kezdve folyamatosan napirenden volt a belső lipótvárosi gőzmalmok lebontása. 1908-ra ezek mind el is tűntek, s a telkeken lakóházak, bérházak épültek. Hasonló okokból kellett eltűnnie a budai gőzmalmoknak is. Itt is lakóházak vették át a helyüket.³⁹

³⁶ Klement: *Gőzmalmok*, 109–110.

³⁷ Katus László: Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: *A „világváros” Budapest - két századfordulón*. Szerk. Barta Györgyi – Keresztély Krisztina – Sipos András. Bp., 2010. 250.

³⁸ Vörös: *Pest-Budától Budapestig*, 387–401.

³⁹ Uo. 398–399.

A város növekedése viszont nem zavarta az óbudai, a külső lipótvárosi és a ferencvárosi malmokat. Ezek a gőzmalmok még évtizedekig zavartalanul működhetek volna, ám közben a malomipar piaci helyzete vett kedvezőtlenebb irányt. A 19. század végétől már nem volt olyan virágzó ágazat a malomipar: a világgpiacon legyűrte a budapesti malmokat az észak-amerikai konkurencia. Az első világháborút lezáró béke eredményeként még a monarchia belső piaca is elveszett, ami kegyelemdöfés volt a malmoknak. Volt gőzmalom, ami malomvállalatok egyesülését követően került lebontásra, volt, ami csődbe ment, és volt, ami egyszerűen bezárta a kapuit.⁴⁰

A 19 malomépületből hét még állt, amikor elérte az államosítás a nagymalmokat, de már ekkor is csak négy működött malomként.⁴¹ Ez a négy malom a szocialista korszakban is fennmaradt és őrlött tovább: a Gizella, a Királymalom (új nevén Ferencvárosi Malom) és a Hungária a Soroksári úton, valamint a Hengermalom (immár Budai Malomként) Lágymányoson. A Soroksári út 1960-as évektől megnövekvő közúti forgalma is szerepet játszott abban, hogy közülük viszont már csak két épületben (volt Királymalom, volt Hengermalom) folyt őrlés a rendszerváltás beköszöntekeor, hogy aztán ezt a gazdasági átrendeződést már azok se éljék túl. Viszont ekkor még öt malomépület (Concordia, Gizella, Királymalom, Hungária, Hengermalom) állt a városban.⁴²

A malomipari tevékenység ugyan végleg elhagyta Budapestet, de még ma is megvan négy egykori gőzmalomépület (Concordia, Gizella, Hungária, Hengermalom). A Gizella épülete lakóházként, de eredeti homlokzattal fennmaradt. A Hungária telephelye helyi védelem alatt áll és ipari, irodai funkciókkal működik. A Concordia épületében is irodák kaptak helyet. A Hengermalom volt épülete viszont jó ideje funkció nélkül várja, hogyan alakul a jövője. Legutolsó malombontásként a volt Királymalom, a későbbi Ferencvárosi Malom épülete 2008-ban tűnt el a Soroksári úti városképből. A malom tégláit egy budapesti templom építésénél használták fel. Helyére néhány évvel később épült fel az MTA Humántudományok Kutatóháza, amely a BTK Történettudományi Intézet székhelye is, és még elfért a volt ipari telken egy méretes irodaépület-tömb is a Tóth Kálmán utca – Soroksári út sarkán.

A fővárosi gőzmalomiparnak ez a bő 150 éve arra világít rá, hogy egy iparág történetére saját gazdasági dinamikája, a gazdasági feltételeknek a változása mellett milyen jelentős hatással lehetett fizikai környezete. A fővárosi gőzmalom-vállalkozások létrejötte, működése és elmúlása Budapest történetének szerves része.

40 Klement: *Hazai vállalkozók*, 50–55.; Uő: *Gőzmalmok*, 126–139.; Pogány Ágnes: Kartell vagy fúzió? A budapesti nagymalmok stratégiái a 20. század első harmadában. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*. 2020. Hálózat & hierarchia. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2020. 327–360.

41 A Viktória malomban és a Concordiában már a második világháború előtt leállt a termelés, a volt Erzsébet malom pedig a második világháborúban sérült meg súlyosan. A Viktória és az Erzsébet épülete idővel el is tűnt, a Concordia azonban raktárként funkcionált tovább, és így fennmaradhatott az épülete. A Concordia főépülete ma is áll.

42 Klement: *Gőzmalmok*, 143–146.

